

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKİYE’DE 2. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET
DÖNEMLERİNDE, İKTİSAT POLİTİKALARI
EKSENİNDE TARIM SEKTÖRÜ (1908- 1939)**

Yüksek Lisans Tezi

Gülçin OĞUZ

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKİYE’DE 2. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET
DÖNEMLERİNDE, İKTİSAT POLİTİKALARI
EKSENİNDE TARIM SEKTÖRÜ (1908-1939)**

Yüksek Lisans Tezi

Gülçin OĞUZ

Danışman: Prof. Dr. Rahmi DENİZ ÖZBAY

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi GÜLÇİN OĞUZ'nın TÜRKİYE'DE 2.MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE, İKTİSAT POLİTİKALARI EKSENİNDE TARIM SEKTÖRÜ (1908-1939) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2018 tarih ve 2018-20/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 27.7.2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. RAHMI DENİZ ÖZBAY	
2.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi FAHRİ SOLAK	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. FARUK BAL	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Gülçin OĞUZ
Anabilim Dalı : İktisat
Programı : İktisat Tarihi
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans- Temmuz 2018

ÖZET

TÜRKİYE’DE 2. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE, İKTİSAT POLİTİKALARI EKSENİNDE TARIM SEKTÖRÜ (1908- 1939)

Bu çalışmada, İkinci Meşrutiyet Dönemi ile Erken Cumhuriyet Dönemi sırasında izlenen siyasi ve iktisadi politikalarındaki süreklilik veya farklılaşmayı izlemek amaçlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarının ve Meşrutiyet döneminin fikir ve insan kaynaklarının büyük ölçüde ortak olmasının etkisi, birçok uygulamanın ilk örneklerinin veya benzerlerinin meşrutiyet döneminde görülmüş olması, meşrutiyetin ilanı ile meşruti monarşiye geçilmesiyle anayasal düzene geçiş sağlanması gibi gelişmeler iki dönem arasındaki sürekliliğe neden olan unsurlar olarak değerlendirilebilir. İktisat politikalarının uygulama alanı olarak tarım sektörü seçilmiştir.

İkinci Meşrutiyet döneminde Balkanların kaybedilmesinden sonra milliyetçilik ön plana çıkmaya başladı ve iktisadi alanda milli iktisat politikası benimsendi. İkinci Meşrutiyet Döneminde başlayan devlet desteğiyle yerli burjuvazi oluşturma politikası, Cumhuriyetin ilk yıllarında da benimsendi, 1929 Dünya Bunalımına kadar devam etti. Tarımda makineleşme ve modern tekniklerin kullanılması teşvik edildi. Çıkarılan kanunlarla toprakta özel mülkiyet pekiştirildi. bu dönemde tarım alanındaki teşviklerden daha çok büyük toprak sahipleri faydalandı.

1930’lu yıllarda devlet sanayileşmeyi kendisi bizzat gerçekleştirmeye çalışırken, tarım alanında da büyük toprak sahipliğine karşı tavır almaya başladı. Toprak mülkiyeti, kooperatifçilik, makineleşme konusunda izlenen politikalar ve yapılan düzenlemeler büyük toprak sahiplerini zayıflatmaya yönelikti.

Her iki dönem boyunca tarımın milli gelir içindeki payı aynı kaldı ve dönem boyunca nüfusun büyük bölümü tarımda istihdam edilmeye devam etti. Tarım sektörüne yüklenen görev; tarımsal üretimi artırarak ülkenin dış ticaret açığını kapatmak, ülke içinde de ülkenin iâşesini sağlamak, geliştirilmek istenen sanayiye hammadde temini, fiyat ve vergi politikaları aracılığıyla sanayi ile birlikte dönem boyunca yaşanan savaşların ve ekonomik krizin finansmanını büyük ölçüde sağlamak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Meşrutiyet Dönemi, Cumhuriyet Dönemi, İktisat Politikaları, Tarım Sektörü

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Gülçin OĞUZ
Field : Economics
Programme : History of Economics
Supervisor : Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Degree Awarded and Date : Master-July 2018

ABSTRACT

AGRICULTURAL SECTOR IN TURKEY DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL AND REPUBLICAN PERIODS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC POLICIES (1908-1939)

This study aims to trace the continuities and discontinuities between political and economic policies pursued in Turkey during the Second Constitutional Period and Early Republican Period. Arguably, the Early Republican Period had striking continuities with the preceding Second Constitutional Era in that both drew upon more or less the same human and intellectual resources, precursors or counterparts of various practices first appeared in the latter and constitutional rule was firmly settled with the restoration of the constitutional monarchy. In this respect, the agricultural sector was selected as the applied field of economic policies in question.

During the Second Constitutional Period, nationalism gained prominence with the loss of the Balkans, which also resulted in the adoption of the National Economic Policy. Formulated during the same period, the policy of creating a “national bourgeoisie” under state sponsorship was also continued in the early years of the Republic, and survived until the Great Depression of 1929. Accordingly, the authorities encouraged agricultural mechanization as well as the use of modern techniques. Further, private ownership of land was reinforced with new laws enacted, while it was mostly large holders of land who enjoyed the benefits of incentives in agriculture.

In contrast, concomitant with its attempts to achieve state-sponsored industrialization in the 1930s, the government now began to develop unfavorable attitudes towards landlords in the agricultural sector. In this vein, policies and

regulations on land ownership, agricultural cooperatives and mechanization were all intended to undermine the position of such large proprietors.

Still, the share of agriculture in the overall GDP remained about stationary during both periods, with the large majority of the population still employed in the agricultural sector. During this second period under study, the key responsibilities of the agricultural sector was to reduce the foreign trade deficit by boosting agricultural production, ensure the provisioning of the local population, provide raw materials for the intended infant industries, and, through a series of price and taxation policies, largely finance, together with the industrial sector, the deficits caused by the war and economic crisis.

Keywords: Ottoman State, Constitutional Period, Republic Period, Economic policies, Agriculture Sector

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
TABLO LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1.1. DÖNEMİNİN SİYASİ GELİŞMELERİ VE İKTİSAT POLİTİKALARI	3
1.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi'nin Siyasi Gelişmeleri	3
1.1.1.1. 1908- 1913 İttihat ve Terakki'nin Denetleme İktidarı Dönemi	3
1.1.1.2. 1913-1918 İttihat Terakki'nin İktidarı	5
1.1.1.3. 1918-1923 Mütareke Dönemi	8
1.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi İktisat Politikaları	10
1.1.2.1. 1908 Öncesi Osmanlı Ekonomisinin Genel Değerlendirilmesi	10
1.1.2.2. II. Meşrutiyet Döneminde Etkili Olan İktisadi Düşünce Akımları ve İktisat Politikalarına Etkisi	13
1.1.2.2.1. Liberalizm “İktisadi Serbesti”	14
1.1.2.2.2. “Milli İktisat”	16
1.1.2.2.3. Korporatizm “Meslekçilik”	22
1.1.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi İzlenen İktisat Politikaları	28
1.1.2.4. I. Dünya Savaşı'nın İktisat Politikalarına Etkisi	31
1.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜ	36
1.2.1. 1908 Öncesi Tarımın Yapısı ve Tarım Politikaları	36
1.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikası	39
1.2.1.1. I. Dünya Savaşı	44
1.2.1.2. Fiyat Politikası	50
1.2.1.3. Vergi Politikası	52
1.2.2. Tarım Politikası ve Uygulamaları	55

1.2.2.1. Toprak Mülkiyeti	55
1.2.2.1.1. II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti	55
1.2.2.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Toprak Mülkiyeti	60
1.2.2.1.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toprak Mülkiyetiyle İlgili Yapılan Düzenlemeler	61
1.2.2.1.4. Toprak Dağılımı	63
1.2.2.2. Tarımsal Kredi ve Kooperatifçilik	65
1.2.2.2.1. II. Meşrutiyete Kadar Osmanlı Devletinde Kredi ve Kooperatifçilikle ilgili Gelişmeler	65
1.2.2.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Tarımsal Kredi ve Kooperatifçilik	67
1.2.2.2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Kurulan Tarım Kooperatifleri	71
1.2.2.3. Tarımda Makineleşme	73
1.2.2.3.1. Tarımda Makineleşmeyi Etkileyen Unsurlar	74
1.2.2.3.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tarımda Makineleşmeye Yönelik Politikalar	79
1.2.3. Tarım Politikasının Sonuçları	84
1.2.3.1. Üretim Miktarı	84
1.2.3.2. Gayrı Safi Milli Hâsıla (GSMH) İçindeki Yeri	88
1.2.3.3. Dış Ticaretteki Yeri	90
1.2.3.4. İstihdam	92
1.2.3.5. Arazi Kullanımı	94

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ (1923-1939)

2.1. DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ VE İKTİSAT POLİTİKALARI	96
2.1.1. Cumhuriyet Dönemi'nin Siyasi Gelişmeleri (1923-1939)	96
2.1.2. Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları	106
2.1.2.1. İzmir İktisat Kongresi	110
2.1.2.2. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı	115

2.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜ	124
2.2.1. Cumhuriyet Dönemi Tarım Politikası	125
2.2.1.1. 1929 Ekonomik Krizi	126
2.2.1.2. Fiyat Politikası	130
2.2.1.3. Vergi Politikası	133
2.2.2. Tarım Politikası ve Uygulamaları	136
2.2.2.1. Toprak Mülkiyeti	136
2.2.2.2. Tarımsal Kredi ve Kooperatifçilik	143
2.2.2.3. Tarımda Makineleşme	152
2.2.3. Tarım Politikasının Sonuçları	157
2.2.3.1. Üretim Miktarı	158
2.2.3.2. Gayrı Safi Milli Hâsıla (GSMH) İçindeki Yeri	162
2.2.3.3. Dış Ticaretteki Yeri	165
2.2.3.4. İstihdam	168
2.2.3.5. Arazi Kullanımı	170

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DEĞERLENDİRME

3.1. SİYASİ GELİŞMELER ve İKTİSAT POLİTİKALARI	174
3.2. TARIM SEKTÖRÜ	179
3.2.1. Tarım Politikası ve Uygulamaları	179
3.2.1.1. Toprak Mülkiyeti	181
3.2.1.2. Kredi ve Kooperatifçilik	182
3.2.1.4. Tarımda Makineleşme	184
3.2.2. Tarım Politikasının Sonuçları	185
3.2.2.1. Üretim Miktarı	185
3.2.2.2. GSMH İçindeki Yeri	188
3.2.2.3. Dış Ticaretteki Yeri	188
3.2.2.4. İstihdam	190
3.2.2.5. Arazi Kullanımı	191
SONUÇ	192
KAYNAKLAR	197

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1.1. İstihlak Resimleri (Tüketim Vergileri)	55
Tablo 1.2. Toprak Dağılımı (Yüz yılın Başında)	63
Tablo 1.3. 1912 Yılında Toprakların İşletme Büyüklüğü Açısından Dağılımı	64
Tablo 1.4. Ticaret ve Ziraat Nezareti Tarafından 1916 Yılında Avrupa Ülkelerine Sipariş Edilen Tarım Makineleri	83
Tablo 1.5. Tarımsal Üretim (1913 Sınırları içinde, Hicaz ve Yemen Hariç)	85
Tablo 1.6. Savaş Yıllarında Başlıca İhraç Ürünlerinin Üretimi	86
Tablo 1.7. Başlıca İhraç Ürünlerinin Üretimi (1000 ton olarak)	86
Tablo 1.8. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bazı Ürünlerin Üretim Miktarı (1000 ton) ...	87
Tablo 1.9. 1923 Sınırları İçinde Bazı Ürünlerin Üretim Miktarı (1000 ton)	87
Tablo 1.10. 1870- 1926 Arasında Türkiye Tarımında Üretim Desenindeki Gelişmeler (%).....	87
Tablo 1.11. Milli Gelirin Sektörlere Göre Dağılımı (Cari Fiyatlarla Milyon Kuruş) ..	89
Tablo 1.12. GSMH'ye Tarımın Katkısı (%)	89
Tablo 1.13. Milli Gelirin Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon Kuruş)	90
Tablo 1.14. Tarım Gelirinin Bölge Gelirleri İçindeki Payı (1914 yılı için)	90
Tablo 1.15. Bazı Tarımsal İhraç Ürünlerinin İhracat Miktarı	91
Tablo 1.16. Savaş Yıllarında Başlıca İhraç Ürünlerinin Üretimi	91
Tablo 1.17. 1918 Sonunda Tüccarın Elindeki Stoklar	92
Tablo 1.18. 1913 Yılında Türkiye'de Tarımda Çalışan Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı	94
Tablo 1.19. 1909- 1910'da Anadolu'da Çeşitli Ürünlere Ayrılan Tarımsal Arazilerin Oranı	95
Tablo 2.1. Fiyat Oranları (1939=100)	133
Tablo 2.2. Toprak Mülkiyetinin Dağılımı (1938'de Tarım Bakanlığı'nın yaptığı ankete göre)	143
Tablo 2.3. Yılında 5.000 Dönümünden Yukarı Araziye Sahip Olan İller	143
Tablo 2.4. Bazı ürünlerin Üretim Miktarı 1914-1940	158

Tablo 2.5.	1928- 1934 Arası Dönemde Bazı Ürünlerin Üretim Miktarındaki Değişimler	159
Tablo 2.6.	Tarımsal Üretimin Verimliliğindeki Değişmeler	160
Tablo 2.7.	Çiftçinin Eline Geçen Fiyatların Yıllara Göre Gelişimi	161
Tablo 2.8.	GSYİH İçindeki Sektör Payları (%) (sabit fiyatlarla)	163
Tablo 2.9.	GSMH'nin Yıllık Büyüme Hızları (Yüzde)	164
Tablo 2.10.	1924-1939 Arasında Tarım Sektöründe Yaratılan Milli Gelirin, Genel Milli Gelire Oranı	164
Tablo 2.11.	1923- 1939 Arasındaki Dönemde İthalat ve İhracat (Milyon TL)	167
Tablo 2.12.	Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Yapısı	168
Tablo 2.13.	Toprak Ürünleri Hasılası, ekeli arazi alanı ve Tarımdaki İstihdam Endeksleri, (1938=100)	169
Tablo 2.14.	Kentleşme Oranları (1913-1950)	170
Tablo 2.15.	Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Toprak Dağılımı	170
Tablo 2.16.	Ekili Alanların Dağılımı (1927 Tarım Sayımına Göre)	172
Tablo 2.17.	Üretim Değeri Olarak Dağılımı (1927 Tarım sayımına Göre)	173
Tablo 2.18.	1870- 1926 Arasında Türkiye Tarımında Üretim Desenindeki Gelişmeler (%)	173

KISALTMALAR

c.	cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
drl.	Derleyen
Ed.	Editör
İİBF	İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

GİRİŞ

II. Meşrutiyet Dönemi ile Erken Cumhuriyet Dönemi arasında izlenen siyaset ve iktisat politikalarında ne derece süreklilik ne derece farklılaşma olduğunu görmek amacıyla bu çalışma gerçekleştirildi.

Cumhuriyetin ilk yıllarının ve Meşrutiyet döneminin fikir ve insan kaynaklarının büyük ölçüde ortak olmasının etkisi, birçok uygulamanın ilk örneklerinin veya benzerlerinin meşrutiyet döneminde görülmüş olması, meşrutiyetin ilanıyla meşruti monarşiye geçilmesiyle anayasal düzene geçiş sağlanması gibi gelişmeler iki dönem arasındaki sürekliliğe neden olan unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki siyasi ve iktisadi alanlarda izlenen politikalarda II. Meşrutiyet Dönemi'nden, genel olarak Osmanlı Devleti'nden kalan mirasın büyük ölçüde belirleyici olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, bu çalışma gerçekleştirilirken, Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları ve tarım politikasını daha iyi değerlendirmek için meşrutiyet dönemiyle süreklilik içinde ele almanın faydalı olacağı düşüncesiyle hareket edildi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin iktisat ve tarım politikalarını işlemeye başlamadan önce Osmanlı Devleti'nin ticaret antlaşmalarıyla Avrupa pazarıyla bütünleşmeye başladığı 19. yüzyılın kısa bir değerlendirmesi yapıldı ve dönemin iktisadi hayatında etkili olan fikir akımları kısaca işlendi.

Dönemler incelenirken siyasi ve iktisadi politikalara yön veren olayların özellikle üzerinde duruldu. Uygulanan iktisat politikalarının inceleme alanı olarak tarım sektörü seçildi

İktisadi alana dolayısıyla tarım sektörüne etkisi bakımından Meşrutiyet dönemi için I. Dünya Savaşı, Cumhuriyet Dönemi için Dünya Bunalımı özellikle değerlendirildi. II. Meşrutiyet öncesi dönemle ilgili de kısaca bilgi verildi.

Tezin birinci bölümünde Meşrutiyet dönemi incelenirken ikinci bölümünde Cumhuriyet dönemi incelendi. İki bölüm de, iki ana başlık altında incelendi birinci

başlık altında siyasi gelişmeler ve iktisadi gelişmeler, ikinci başlıkta ise tarım sektörü ele alındı. Tezin üçüncü bölümünde ise iki dönemde izlenen siyasi, iktisadi politikalar ve tarım politikası değerlendirildi ve sonuçları itibariyle karşılaştırılması yapıldı.

Tarım politikaları incelenirken genel değerlendirmenin yanı sıra tarımda uygulanan vergi ve fiyat politikaları ele alındı. Tarım politikalarının uygulama alanları olarak da toprak mülkiyeti, kredi ve kooperatifçilik, makineleşme alanlarındaki uygulamalara bakıldı.

Tarım politikasının sonuçları değerlendirilirken tarım ürünlerinin üretim miktarı, tarımın gayrı safı milli hâsıla (GSMH) içindeki yeri, tarımın dış ticaretteki yeri, tarımda istihdam ve arazi kullanımı başlıkları altında incelendi. Bu bölümde verilerin aktarılması için ve sonuçların daha iyi değerlendirilebilmesi için tablolar yer kullanıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1.1. DÖNEMİNİN SİYASİ GELİŞMELERİ VE İKTİSAT POLİTİKALARI

1.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi'nin Siyasi Gelişmeleri

II. Meşrutiyet ilanından Cumhuriyet'e kadar olan dönem (1908-1923), siyasi gelişmeler bakımından, 1908-1913, 1913-1918 ve 1918-1923 şeklinde beşer yıllık üç döneme ayrılarak incelenebilir.¹

1.1.1.1. 1908- 1913 İttihat ve Terakki'nin Denetleme İktidarı Dönemi

II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı

Meşrutiyet, 24 Temmuz 1908'te ilan edildi. Aynı yılın Ekim'inde Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti, Avusturya- Macaristan Bosna-Hersek'i işgal etti, Girit Yunanistan'a bağlandığını açıkladı. 13 Nisan 1909'da İstanbul'da Meşrutiyet'e karşı 31 Mart Olayı yaşandı. Ayaklanma Mahmut Şevket Paşa'nın komutasındaki Hareket Ordusu tarafından bastırıldı. II. Abdülhamit tahtan indirildi, V. Mehmet (Reşat) padişah oldu. Mahmut Şevket Paşa, ayaklanmayı bastırdıktan sonra savaş bakanlığı, sıkıyönetim komutanlığı ve ilk üç ordunun komutanlığı görevlerini birlikte yürüterek kabineye hâkim oldu.²

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyetin ilanından 31 Mart Olayı'na kadar, genel seçimlerde büyük çoğunluğu almış olmasına rağmen siyasete ağırlığı dolaylı yoldan oldu, bu dönem bir geçiş dönemi olarak değerlendirilebilir. V. Mehmet'in padişahlığı dönemindeki üç yıl ise dolaylı bir iktidar olmuştur.³

¹ Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908- 1923)", **Türkiye Tarihi Cilt 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Sina Akşin (drl.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, s. 27.

² Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007, s. 50.

³ Tunçay, s. 32.

28 Eylül 1911’de İtalya Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ederek Trablusgarp’ı işgale başladı. 1912 ilkbaharında yapılan ve “sopalı seçimler”⁴ olarak bilinen seçimleri İttihat ve Terakki ezici bir çoğunlukla kazanmasının ardından Kanuni Esasi’nin 7. ve 35. maddeleri değiştirilerek yürütme gücü bazı koşullarda, eskisi gibi, meclisi feshetmeye yetkili hale getirildi. Gazi Muhtar Paşa Hükümeti, bu değişiklikten faydalanarak 5 Ağustos 1912’de V. Mehmet’e meclisi feshettirdi ve bundan sonra iki yıla yakın bir süre (24 Mayıs 1914’e kadar) Meclis toplanamadı. Bu dönem boyunca ülke Kanun-ı Muvakkat denilen padişahça onaylanmış yürütme organı (heyeti vükela) kararıyla yönetildi.⁵

Balkan Savaşları ve Bab-ı Ali Baskını

15 Ekim 1912’de Osmanlı Devleti, Uşi Antlaşması’nı imzalayarak Trablusgarp’ı İtalya’ya bırakmasından iki gün sonra da Balkanlar’da savaş başladı.⁶ Osmanlı orduları kısa sürede bütün cephelerde yenilgiye uğradı ve Avrupa’daki neredeyse bütün topraklarını Bulgar, Yunan ve Sırp ordularına kaptırdı. 3 Ocak’ta ateşkes imzalandı, barış görüşmelerinin Londra’da yapılması kararlaştırıldı. 17 Ocak’ta büyük devletler bir nota vererek kuşatma altındaki Edirne’nin Bulgaristan’a teslimini istedi.⁷

23 Ocak Darbesi (Bab-ı Ali Baskını) Edirne’nin Bulgaristan’a teslimini önlemek ve Kamil Paşa’yı sadrazamlıktan istifaya zorlamak için yapıldı. Yeni hükümeti Mahmut Şevket Paşa kuruldu. Ateşkes kalktı ve 3 Şubat’ta savaş tekrar başladı. Ancak 26 Mart’ta Edirne düştü.⁸ Barış görüşmeleri sürerken Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913’te suikast sonucu öldürüldü. Bu suikast aslında İttihat ve Terakki’ye karşı olanların planladığı bir dizi suikastın ilki olacaktı. Bu suikasta fiilen katılan birkaç subay ve üst düzeyden birkaç tertipçi asıldı, cinayetle ilgili ilgisiz iki yüzü aşkın muhalif Sinop’a sürüldü. Sadrazamlığa Mısırlı Sait Halim Paşa getirildi. Böylelikle,

⁴ Sopalı seçimler: 1912 seçimleri İttihat ve Terakki’nin ağır baskısı altında yapıldığı ve seçimler sırasında ittihatçılar tarafından askeri ve mülki yöneticiler aracılığıyla güçlü bir denetim mekanizması kurulduğu için muhalefet bu seçimlere “sopalı seçim” ve ya “dayaklı seçim” adını vermiştir. Zafer Toprak, Meşrutiyet’te Seçimler ve Seçim Mevzuatı, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 974.

⁵ Tunçay, s. 33-34.

⁶ Tunçay, s. 34.

⁷ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 51.

⁸ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 52.

İttihat ve Terakki'nin "denetleme iktidarı" sona erip doğrudan iktidarı başlamakta idi.⁹ Sait Halim Paşa hem kendisi hem de kabinedeki bakanların çoğu İttihat ve Terakki üyesiydi.¹⁰ Balkan devletleri arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı II. Balkan Savaşı'nın başlamasından faydalanılarak Edirne ve Kırklareli geri alındı. Bu durum İttihat ve Terakki'nin tekrar prestij ve nüfuz kazanmasında etkili oldu.¹¹

1.1.1.2. 1913-1918 İttihat Terakki'nin İktidarı

1908-1912 dönemi çoğulcu bir liberal ortam mevcuttu; muhalefet partileri vardı, sendikalar, dernekler kuruldu, kitaplar basıldı, dergiler çıkarıldı.¹² 1913'e kadarki dönemde İttihat ve Terakki geri planda kalarak kabineleri denetledi, kimi zaman kabineye nazır soktu, beğenmediği kabineyi düşürdü, Sait Paşa'nın istifasından sonra (Gazi Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükümetleri sırasında) bir süre muhalefette kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bab-ı Ali Baskı'nıyla iktidara bilfiil el koydu.¹³ Bir süre seçim yapılmadı, kanun hükmünde kararnamelerle (kanun-ı muvakkat) ülke yönetildi.¹⁴ Mahmut Şevket Paşa'nın suikastından sonra belli başlı muhalifler tutuklandı, birçoğu yurt dışına kaçmak zorunda kaldı, bundan sonra I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar geçen beş yılda, kesin bir tek parti yönetimi kuruldu, başka bir siyasi örgütlenmeye izin verilmedi, yalnızca İttihat ve Terakki'ye bağlı çeşitli dernekler açıldı.¹⁵

Meşrutiyet'in ilanından sonraki beş yıl içinde Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ın ve Balkan vilayetlerinin kaybedilmesiyle önemli ölçüde küçülmüş ve daha homojen hale gelmişti.¹⁶ İttihatçılar bütün ideolojilerini ve idari siyasetlerini tekrar değerlendirmek zorunda kaldılar. Feroz Ahmad'e göre ideolojilerinin üç unsuru olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Ulusçuluk terk edilemezdi ancak birinin vurgulanması şeklinde bir değişiklik olabilirdi ve vurgulanan İslam oldu, bir İslamcı olan Sait Halim Paşa'nın sadrazamlığa atanması rastlantı değildi ve 1916'da Arap isyanından sonra

⁹ Tunçay, s. 35-36.

¹⁰ Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1432-1433.

¹¹ Akşin, s. 1433.

¹² Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 3.

¹³ Zafer, Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 1.

¹⁴ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s.3.

¹⁵ Tunçay, s. 40.

¹⁶ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 52.

istifa etti ancak Şubat 1917'ye kadar görevde kaldı. Özellikle savaşın yaklaşmakta olduğu dönemde İslam, İttihatçı dış politikanın önemli faktörü oldu.¹⁷ Tuncay'a göre ise Arap ulusçuluğunu frenlemeye yönelik görünüşte bir "İslam siyaseti" güdülmüştür.¹⁸ Akşin'e göre de Arap ulusçuluğuna karşı ortak bir dayanışma temeli olarak İslamiyet öne sürülmüş, gizlemeye çalışsa da gerçekte İttihat ve Terakki Türkçü bir örgüttü.¹⁹ Toprak'a göre de Balkan Savaşı, II. Meşrutiyet'in dönüm noktasıydı ve liberal politikaların ve Osmanlılık düşüncesinin de sonu demekti. Bundan sonra, dışarıya karşı tüm milletlerin temsilcisi görünümü verilse de İttihat ve Terakki Anadolu'ya yöneldi, Anadolu'daki Türk unsura dayandı.²⁰

1913-1918 arası dönemde, Mahmut Şevket Paşa'nın ölümünden sonra İttihat ve Terakki kendi dışında herhangi bir siyasal oluşuma izin vermemiş, hatta denetim altına aldıkları çeşitli siyaset-dışı kuruluşlarla yönetimini daha kapsayıcı hale getirmişti. Ancak İttihat ve Terakki'nin üst yönetimi içerisinde toplumsal köken ve kişilik farklılıklarından dolayı devamlı çatışmalar yaşanmıştır.²¹

Trablusgarp ve Balkan savaşlarından önce ülkenin dış borcu, bütçenin dörtte birinden azken, bu savaşların bitiminde yani I. Dünya Savaşı öncesinde bütçenin üçte birinden daha fazlaydı. Ülke ekonomisinin düzeltilmesi için köklü çözümün sanayileşme olduğunu düşünen hükümet, 14 Aralık 1913'te Teşviki Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'nı çıkararak 1911'de dışarıdan getirilen makinelere tanınan vergi bağışıklığına ek olarak girişimcilere yeni kolaylıklar tanıdı.²²

I. Dünya Savaşı

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'da oluşan İtilaf ve İttifak gruplaşmalarından birine katılmaz ve yalnız kalırsa kendini koruyamayacağını düşünmekteydi. II. Abdülhamit, Almanya yanlısı bir dış politika izlediği için İttihat ve Terakki ilk olarak İngiltere ve Fransa ile ittifak arayışına girdi fakat sonuç alamadı. Ancak, Almanya'da bir süre eğitim görmüş Enver Paşa ve bazı subaylara Almanya

¹⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 52-53.

¹⁸ Tunçay, s. 38.

¹⁹ Akşin, s. 1433.

²⁰ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 4.

²¹ Tunçay, s. 51.

²² Tunçay, s. 38-39.

yakın geliyordu. Enver Paşa, Almanya ile ittifak yolları aramaktaydı. Çünkü savaş başlarsa Ruslar Osmanlı Devleti aleyhine genişlemenin yollarını arayacaklardı, bu durumda Üçlü Anlaşma'da yer alan İngiltere ve Fransa'dan yardım bekledim beklenemezdi. Diğer yandan stratejik çıkarları gereği Rusların daha fazla ilerlemesinin istemeyen ve Ortadoğu'da toprak sorunu olmayan Almanya Osmanlıyla ittifak yapmak istiyordu. Almanya ile gizli olarak yürütülen görüşmeler sonucu ittifak antlaşması 2 Ağustos'ta Avrupa'da savaş başladıktan sonra imzalandı.²³

Osmanlı Hükümeti, 9 Eylül'de 1 Ekim'den itibaren kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılacağını elçiliklere bildirdi, Ekim başında gümrük vergilerini yüzde dört artırdı. Kapitülasyonlar reformlar için engel oluşturmuşlardı, ancak kapitülasyonların kaldırıldığı dönemde de kırsal kesimde pek çok sebepten ötürü hiçbir önemli reform yapılamadı.²⁴

Osmanlı Hükümeti, 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına saldırarak fiilen savaşa girdi. Bir emri vaki ile savaşa girilmesinden sonra Osmanlı Hükümeti'nden istifalar yaşandı. Sadrazam Sait Halim Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey'in istifaları ise İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumisi tarafından engellendi. Rusya 2 Kasım'da, İngiltere ve Fransa ise 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. 11 Kasım'da Osmanlı Devleti bu devletlere savaş açtı.²⁵

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Kafkasya, Irak, Hicaz-Yemen, Mısır, Filistin, Çanakkale, Galiçya ve Makedonya cephelerinde savaştı. Bu cephelerden yalnızca Çanakkale Cephesi'nde başarı kazanıldı. Dört yıl savaşıldıktan sonra Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri'yle Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekildi. Bu anlaşma gereğince Osmanlı ordusu dağıtıldı, silahları elinden alındı. Enver Paşa, Sadrazam Talat Paşa, Cemal Paşa gibi İttihatçılar İstanbul'dan kaçtılar. Antlaşma hükümlerini ileri sürerek yurdun genelinde işgaller başladı.

²³ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2**, İstanbul: e Yayınları, 1983, s. 372-374.

²⁴ Ahmad, s. 56.

²⁵ Tunçay, s. 45-46.

1.1.1.3. 1918-1923 Mütareke Dönemi

Savaş bittiğinde İtilaf Devletleri, “Doğu Sorunu”nu çözmek istiyorlardı. Bunun için Anadolu’yu parçalayarak ve Türkiye’yi büyük güçlerden birinin, Amerika’nın veya İngiltere’nin, mandasına sokarak gerçekleştirmek niyetindeydiler. Ancak müttefikler savaştan sonra anlaşmazlığa düştüler. Müttefikler, birbirinin toprak kazanmasını, ülkenin geri kalanında stratejik bir avantaj sağlamasını önlemekte kararlıydı. İttihatçı liderlerin Avrupa’ya kaçmasından dolayı oluşan siyasi boşluğu sultan ve eski hâkim sınıf doldurmaya çalıştı. 10 Ağustos 1920’de Osmanlı Hükümeti, Sevr Antlaşması’nı imzaladı. Bu antlaşma, Anadolu’yu bölüyor ayrıca öngörülen yeni Türk Devleti’ni fiilen İngiltere, Fransa ve İtalya’nın hâkimiyeti altına sokacak kısıtlamalar getiriyordu.²⁶

1918-1922 arasında Mütareke döneminde on iki kabine kurulmuştur. Kabineler İzzet, Tefik, Damat Ferit, Ali Rıza ve Salih Paşalar tarafından kurulmuştur.²⁷

Mütareke’nin imzalandı ve Türkiye’nin önceden tebaa durumundaki halklar arasında paylaşılacağına anlaşılmamasından sonra Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri adıyla yerel direniş grupları kuruldu. Bunlar, Batı Anadolu’nun Yunanlılar tarafından işgalini ve Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti kurulmasını reddettiler. Bu cemiyetler, Erzurum ve Sivas kongrelerinde birleştirildi. Mustafa Kemal bu iki kongreye başkanlık etti. Son Osmanlı Mebusan Meclisi İstanbul’da toplandı, Misak-ı Milli’yi kabul etti. 16 Mart 1920’de İstanbul resmen işgal edildi, 150 milletvekili tutuklandı, Malta Adası’na sürüldü. Parlamento kendini feshetti. Mustafa Kemal, Ankara’da bir meclis toplanması için seçim çağrısı yaptı. 23 Nisan 1920’de Ankara’da Büyük Millet Meclisi açıldı.

20 Ocak 1921’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 1. maddesi millet egemenliği ilkesi “İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.” şeklinde ifade edilmişti.

Şubat-Mart 1921’de Londra’da toplanan konferans İtilaf Devletleri arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya çıkardı. Fransa ve İtalya Büyük Millet Meclisi ile anlaşma

²⁶ Ahmad, s. 62-63.

²⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Birinci Kitap Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 130.

yaptı, İngiltere ise Yunan ordusunu tek başına destekledi, Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş 1922'ye kadar devam etti.

11 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalandı. İstanbul ve Boğazlar çevresindeki Türk egemenliğini İtilaf Devletleri tarafından kabul edildi ve 20 Kasım'da Lozan'da barış görüşmeleri başlanmadan 1 Kasım 1922'de hilafet ve saltanat ayrılarak saltanat kaldırıldı.

Saltanatın kaldırılmasıyla İstanbul Hükümeti ve saray önemli ölçüde güç kaybetti. 4 Kasım'da son Osmanlı hükümeti olan Tevfik Paşa Hükümeti istifa etti, İstanbul Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yönetimine girdi. 17 Kasım'da padişahlık unvanını kaybeden VI. Mehmet (Vahdettin) yurt dışına çıktı. 18 Kasım'da TBMM Şeriye Vekili Vehbi Efendi'den fetva alarak Vahdettin'i halifelikten azletti ve yerine Abdülmecit Efendi'yi halife seçti.²⁸

Sınırlar ve Nüfus Yapısı

1881-1893 yılları arasında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 17.388.562; bugünkü milli sınırları kapsayan eyaletlerin toplam nüfusu ise 12.064.186 idi. Toplam nüfusun % 72,4'ü Müslüman geriye kalanı Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi ve diğer etnik gruplardan oluşmaktaydı. Milli sınırlarımız içindeki halkın ise % 77'den biraz fazlası Müslüman; geriye kalanı da Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşuyordu. Bu bölgedeki nüfus, 1906'da 15 milyona; 1914'te ise 16 milyona çıkmıştı.²⁹ Bu nüfus içindeki Müslüman nüfusun oranı 1906'da kısmen artarken Balkanların kaybedilmesiyle gelen göçlerle Müslüman nüfusu artarken Yunanistan'a ve Rusya'ya gerçekleşen Rum göçü sebebiyle 1914'te Müslüman nüfusun oranı % 81'e çıktı. Lozan'da varılan antlaşmaya göre Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesiyle, Cumhuriyet'le birlikte ise bu oran % 99'a yükselecekti.³⁰

²⁸ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Türkiye Tarihi Cilt 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Sina Akşin (drl.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, s. 87-88.

²⁹ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Tarihi En Önemli Osmanlı Mirası: Türk Toplumu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 7 Düşünce, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 564-565.

³⁰ Yediyıldız, s. 566

1.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi İktisat Politikaları

Bu bölümde, öncelikle II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı ekonomisinin genel bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra II. Meşrutiyet döneminde etkili olan iktisadi düşünce akımları ve izlenen iktisat politikaları işlenecektir.

1.1.2.1. 1908 Öncesi Osmanlı Ekonomisinin Genel Değerlendirilmesi

19. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi, önemli ölçüde kendi kendine yeterli tarım ve tarım dışı üretim faaliyetlerinde kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir ekonomiydi. 19. yüzyılda “ticaret, yabancı sermaye, borçlanma,” gibi unsurların etkisiyle Osmanlı ekonomisi, Batı ile bütünleşme süreci yaşandı.³¹

1838’te İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması’yla Osmanlı Devleti, dış ticaretteki tekel düzeni kaldırılmaktaydı ve devlet olağan üstü vergiler ve sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçti, ayrıca yabancı tüccarlar iç gümrüklerden muaf tutulacaktı.³² Bu antlaşma, Osmanlı Devleti’nin kapitalist dünya piyasası ile bütünleşmesi anlamında yeni bir dönem başlattı. Bu antlaşmanın benzerleri daha sonra Fransa ve diğer Avrupa hükümetleriyle de yapıldı. Bu gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin Avrupa’nın açık pazarı haline gelmesinde etkili oldu.³³

Osmanlı Devleti’nde yabancılar dış ticaretteki engellerin kaldırılması ve deniz taşımacılığındaki yaşanan gelişmeler Osmanlı-Avrupa ticaretinde büyük bir artışa yol açtı. Osmanlı Devleti’nde yaşanan toprak kayıplarına rağmen Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ticaretinin toplam değeri 1783’deki 4,4 sterlinden 1850’lerin başında 18 milyon sterline ve 1911’de 70 milyon sterline yükseldi.³⁴ I. Dünya Savaşı’na kadar Osmanlı dış ticaretinde birinci sırada İngiltere yer alırken, Fransa ve Avusturya’nın da Osmanlı dış ticaretinde önemli paya sahip iki ülkeydi. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Almanya ve İtalya ön plana çıkmaya başladı.³⁵

³¹ Abdülkadir Buluş, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Konya: Tablet Kitabevi, 2003, s.29.

³² Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820- 1913)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 17-18.

³³ Yahya Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-50)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 76.

³⁴ Tezel, s. 77.

³⁵ Tezel, s. 77.

Osmanlı Devleti'nin ihracatının büyük bölümünü tarım ürünleri ve işlenmemiş madenler oluşturmaktaydı. Sanayide kullanılan tarım ürünlerinin (pamuğun % 80'i) ve kömür hariç madenlerin büyük bölümünün genellikle işlenmeden ihraç edilmesi, tarımsal ürünler ve madenlerin Osmanlı sanayisinin bütünleyici bir parçası olamamasına, Avrupa sanayinin bütünleyici bir parçası haline gelmesine neden oldu.³⁶ Avrupalı devletlerin gümrük duvarları koyarak yerli sanayilerini korudukları dönemde, imzaladığı ticaret sözleşmeleri nedeniyle Osmanlı Devleti yerli sanayiye korumaya yönelik bir politika uygulayamadı. Sanayiye teşvik politikaları; parasız arazi tahsis etme, vergi muafiyeti gibi uygulamalar sonuç vermedi.³⁷ 19. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı'da fabrikalar imalathane çapında kalmış, sanayide küçük üretim varlığını sürdürmüştür.³⁸ Temel sanayi kurulamamış, yakın pazar için tüketim malları üretmiştir. Sanayi üretiminin % 70'ini gıda sanayi oluşturmuyordu.³⁹ Toprak sahipleri ve ticaret sermayesi yararına işleyen bu süreç, ekonominin genel olarak büyümesine ve yerli ekonominin gelişmesine engel olmuştur.

1850'lere kadar dış ticaretin hızlı gelişmesiyle devam eden çevreleşme süreci, bundan sonra Avrupa sermayesinin yatırımlarıyla farklı bir boyut kazandı. Yabancı sermaye yatırımları; özel sermaye yatırımları ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa borsalarında tahvil satarak borçlanması şeklinde gerçekleşti.⁴⁰

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı özel sermaye yatırımları, Osmanlı pazarını Avrupa pazarıyla bütünlemeyi amaçladı. Üretime dönük yatırımlar yerine demiryolları, limanlar, maden işletmeleri ve belediye hizmetlerine yatırımı tercih etti. Demiryolları hem Anadolu'daki tarımsal ürünlerin ve madenlerin Avrupa pazarına ulaşmasının hem de Avrupa sanayinin mamul maddelerinin Anadolu'nun içlerine kadar ulaşmasının kolaylaşmasını sağladı.⁴¹

Dış ticaret, büyük ölçüde liman şehirlerindeki yabancı şirketler tarafından yürütülmekte idi. Bu şirketlerin Osmanlı pazarıyla bağlantısını büyük bölümünü

³⁶ Gündüz Ökçün, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir: İzmir Ticaret Odası, 21-23 Kasım 1985, s. 17.

³⁷ Ökçün, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", s. 15.

³⁸ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, s. 263.

³⁹ Ökçün, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", s. 16-17.

⁴⁰ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 61.

⁴¹ Buluş, s. 33-34.

gayrimüslimlerin oluşturduğu yerli tüccarlar yürütmekteydi. Gayrimüslimler, bu şirketlerin Osmanlı pazarındaki uzantıları olarak görev yapmaktaydılar. Ayrıca, tüccarlar kredi ilişkilerini kullanarak pazar üzerinde denetim kurabiliyorlardı. Üreticinin tüccara borçlu olması, tüccara ürünün fiyatını belirleme imkânı veriyor, böylece tüccar hem faiz geliri elde ediyor hem de ürünü belirlediği düşük fiyattan alabiliyordu. Osmanlı vatandaşları, özellikle gayrimüslimler, yabancı devletlerin uyuğuna geçerek onlara tanınan ayrıcalıklardan faydalanabiliyorlardı. Örneğin İzmir’deki İngiliz şirketleri, işlerini Rum, Ermeni, Yahudi aracılarla yürütüyordu ve 1844’ten 1913’e kadar İzmir’de 700’den fazla Osmanlı vatandaşı İngiliz uyuğuna geçti.⁴² Dış ticaretin büyük ölçüde yabancılar ve gayrimüslimler tarafından yürütülmesi, ticaret gelirinin büyük bölümünün yabancı şirketlerin ve gayrimüslimlerin eline geçmesine neden olmaktaydı.

Osmanlı Devleti’ndeki yabancı özel sermayenin uğraş alanlarından biri de bankacılıktı. 1850’lere kadar bankacılık işlerini Galata bankerleri yürütmekteydi. Sonrasında, yabancı sermayeli bankalar kurulmaya ve büyük Avrupa bankaları tarafından şubeler açılmaya başladı. Yabancı sermaye ile kurulan bankaların en önemlisi Osmanlı Bankası’dır. 1856’da İngilizler tarafından kurulan banka, 1863’te Fransız sermayesiyle birleşerek “Bank-ı Osmani-i Şahane” adını aldı. Osmanlı Bankası, devletin para basma yetkisi gibi bazı yetkilerini devraldı. Ayrıca, devlete borç ve halka kredi veriyordu.⁴³ Bu banka, I. Dünya Savaşı’na kadarki dönemde önemli karlar elde etti, Osmanlı Devleti’nden Avrupa’ya sermaye akışında önemli rol oynadı.

Yabancı sermayenin Osmanlı Devleti’ne girişinin bir şekli de devletin Avrupa devletlerinden dış borç almasıyla gerçekleşti. Osmanlı Devleti’nin bütçesi 16. yüzyılın sonlarından itibaren açık vermeye başlamıştı, 17. yüzyılda yenilgiyle biten savaşların yaşanması devletin daha sık mali bunalımlar yaşamasına neden oldu.⁴⁴ Bütçedeki açık; vergilerin merkezileştirilmesi, ek vergiler konulması, paranın tağşişi, azledilen yöneticilerin mallarının müsaderesi gibi yöntemlerle kapatılmaya çalışıldı. 18. yüzyılın

⁴² Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: İmge Yayınevi, 2007, s. 80.

⁴³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 160.

⁴⁴ Seyfettin Gürsel, “Osmanlı Dış Borçları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 390.

ikinci yarısından itibaren iç borçlanmaya gidildi. 1775'te bir iç borçlanma türü olarak esham uygulaması yürürlüğe kondu.⁴⁵ Galata bankerlerinden yüksek faizli borç alınmaya başlandı. 1840'da yine bir iç borçlanma türü olarak kaime basıldı. 1850'lere gelindiğinde, Osmanlı büyük bir mali bunalımın eşiğindeydi. 1854'te Kırım Savaşı sırasında ilk kez dış borç aldı. İngiltere' den aldığı bu borcun büyük bölümü savaş masraflarını karşılamakta kullanıldı. İlk borçtan 1879'a kadar 17 kez dış borç aldı, bunun sadece % 7,8'i yatırım için kullanıldı.⁴⁶

Osmanlı dış borçlanması, genellikle devletin cari harcamalarının ve ithal tüketimin finansmanında kullanıldı, üretici yatırımlar yapılmadı.⁴⁷ 1873'de Avrupa ve Amerika piyasalarında yaşanan borsa krizleri etkisi altına alınca Osmanlı Devleti yeni borç bulmakta zorlandı.⁴⁸ 1875'te borçlarını ödeyemeyeceğini açıkladı. 1875-1881 yılları arasında tahvil sahipleri ve bürokratlarla yapılan görüşmeler sonunda 1881'de Muharrem Kararnamesi ile Duyun-ı Umumiye kuruldu. Borçlarda indirim yapıldı, ödeme şartları düzenlendi. Duyun-ı Umumiye, devlet gelirin neredeyse 1/3'ünün kontrol etmekte ve devletin ekonomi politikalarını doğrudan etkilemekte idi. Böylece batılı devletler Osmanlı Devleti'ni mali denetim altına almış oluyorlardı.⁴⁹

1.1.2.2. II. Meşrutiyet Döneminde Etkili Olan İktisadi Düşünce Akımları ve İktisat Politikalarına Etkisi

Bu dönemdeki ideolojik karışıklık, ekonomik görüşlere de yansımıştır. Bir taraftan, sermaye birikiminden yoksun sanayileşmemiş bir ülkeyi “kurtarmak”, bir taraftan da kapitülasyonların, dış borçlanmaların, Duyun-ı Umumiye'nin, Osmanlı Bankası'nın baskılarına uymak gerekiyordu.⁵⁰

⁴⁵ Tabakoğlu, s. 224.

⁴⁶ Tabakoğlu, s. 224.

⁴⁷ Buluş, s. 33.

⁴⁸ Tabakoğlu, s. 225.

⁴⁹ Buluş, s. 33.

⁵⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Birinci Kitap Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)*, s. 139.

Bu ortamda, İttihat ve Terakki'nin maliye ve iktisat politikası üç görüş çevresinde şekillenmiştir,⁵¹

Cavit Bey önderliğinde liberal ekonomi düşüncesi,

Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in öncülüğünü yaptığı "Milli İktisat" akımı,

Türk Müslüman esnaf ve tüccarı örgütlemeyi amaçlayan korporatizm şeklinde de düşünülebilecek olan meslekçi akımı.

1.1.2.2.1. Liberalizm "İktisadi Serbesti"

İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilk yıllarında bireyciliği çağdaş toplumun temel felsefesi olarak kabul ediyorlar ve devlete karşı bireyin savunulması gerektiğini ileri sürüyorlardı.⁵² Bireycilik, ekonomi alanında da serbest teşebbüsün benimsenmesi anlamına geliyordu.

II. Meşrutiyet liberalizmin en önemli savunucusu Cavit Bey ve kurumsal yayın organı da *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası* idi. Klasik iktisat öğretisini benimseyen ve liberalizmin görüşlerini yansıtan Cavit Bey, devletin iktisadi yaşama müdahale etmemesi gerektiğini ve her türlü engeli kaldırması gerektiğini savunuyordu. Cavit Bey, insanoğlunun üretimde ve ilişkilerinde iktisat ilkelerine uyarak kişisel çıkarı daima göz önünde tutması gerektiğine, toplumsal refahın, kişisel çıkar gözetken bireylerin çabalarıyla yükseleceğine inanıyordu. Bu nedenle bireycilik her zaman toplumculuktan üstün tutulmalı ve bireycilikten kaynaklanan liberal toplumda insan her türlü özgürlüğe, başkasının özgürlüğüyle sınırlı olmak şartıyla özgürlüğe sahip olmalıydı.⁵³ Cavit Bey'in savunduğu iktisat politikaları iktisadi serbesti, tarımsal ihracata dayalı işbölümü, yabancı sermayeye açık kapı, piyasaya devletin müdahale etmemesi temellerine dayanıyordu⁵⁴.

⁵¹ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960): Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s. 82-83.

⁵² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 19.

⁵³ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, 1982, s. 23-24.

⁵⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010, s. 26.

İttihatçı maliye nazırı Cavit Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığıyla düzlüğe çıkabileceği kanısındaydı. Cavit Bey'e göre, sermaye olmadan emek, iş yapamazdı. Hükümet serveti gözetmeli ve birikimine ortam hazırlamalıydı. Servet sahipleri her ülkede azınlığı oluştururdu. Bu nedenle devlet artan oranlı gelir vergisi yerine, toplumun genelinden azar azar pay alarak giderlerini karşılamalıydı. Her toplumda müteşebbisler servet sahipleri arasından çıkardı⁵⁵.

Cavit Bey himayeciliğe karşıydı. Cavit Bey'e göre dışarıdan ucuza elde edilebilecek malların içeride pahalıya üretilmesi mesailerin ve sermayelerin boşa harcanmasına yol açardı. Ülkede, büyük sanayi için gerekli sermaye, teknoloji ve vasıflı iş gücü olmadığı için bunların dışarıdan getirilmesiyle gerçekleştirilecek üretim sonucu oluşacak yüksek fiyatlar ne üreticiye ne de tüketiciye fayda sağlardı.⁵⁶

Cavit Bey'e göre uluslararası iş bölümünde Osmanlı Devleti'nin payına tarım düşmekteydi. Osmanlı ülkesi bir ziraat ülkesidir, geniş ve verimli topraklar, zengin madenler, düşük ücret ve arazi fiyatları ülkenin kalkınması için yerli ve yabancı sermaye tarafından işletilmeyi beklemektedir.⁵⁷ Cavit Bey'e göre tarımın pazara açılmasını sağlayacak olan demiryolu, liman, yol, gibi bayındırlık işleri oldukça önemliydi. Cavit Bey, yerli ve yabancı sermayenin sanayi yerine bu alanlarda yatırım yapması gerektiğini savunuyordu.⁵⁸ Hammaddesi ülkede yetişen ara malların üretimi için fabrikalar açılabilirdi.⁵⁹ Cavit Bey'e göre tarım bilimsel yöntemlerle yapılırsa, ülkenin zenginleşmesi ve refaha kavuşması için yeterdi. Osmanlı Devleti tarım ve ticarete ağırlık vererek gelişebilir, bu süreçte sanayi de kendiliğinden doğardı.⁶⁰

Cavit Bey'e göre ticari işlemler kolaylaştırılır ve ticaret hacminin artması sağlanırsa ve başta ulaşım olmak üzere altyapı ihtiyaçları giderilirse iktisadi güç kendiliğinden gelişecek, bu durumda vergi verenler de güçleneceği için vergiler

⁵⁵ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, 1982, s. 24.

⁵⁶ Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Ankara: Liberte Yayınları, 2001, s. 16.

⁵⁷ Karaman, s. 16-17.

⁵⁸ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 32.

⁵⁹ Polat Tunçer, *İttihatçı Cavit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 48.

⁶⁰ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 31.

zamanında ve daha fazla miktarda toplanabilecektir.⁶¹ Devletin ekonomiye müdahalesine ve ya koruyucu önlemler almasına gerek yoktu.

1.1.2.2.2. “Milli İktisat”

Edward Hallet Carr, “Milliyetçilik ve Sonrası” adlı eserinde milliyetçiliğin gelişimini üç dönemde inceler. Bu dönemleri incelerken milliyetçiliğin gelişiminin iktisat politikalarının şekillenmesine etkisi üzerinde durur. Carr’ın üçüncü dönem olarak nitelendirdiği dönem milli iktisat düşüncesinin ortaya çıktığı dönemdir. Carr, bu dönemin kökenlerinin 1870’lerden sonra uluslararasııcılığın çözülüşüne kadar geri götürülebileceğini, ancak bu dönemin en üst noktasının 1914-1939 yılları arasında yaşandığını ve dönemin II. Dünya Savaşı’nın bitimiyle sonuçlandığını belirtmiştir.

“Üçüncü dönemin toplumsal milliyetçiliği (ya da ulusal sosyalizmi), ... zemini siyasal özlemlerden ekonomik özlemlere kaydırarak, laissez-faire devletinin ‘toplumsal hizmet’ devleti lehine sahneden çekilmesini beraberinde getirdi... bundan böyle, ulus devletin fonksiyonları siyasal olduğu kadar ekonomikti de... ..Tek dünya ekonomisinin yerini her biri kendi bireylerinin refahıyla ilgilenen çok sayıda ulusal ekonomiler almıştı. List, daha 1840’(da)... serbest ticaretin sanai bakımından olgunlaşmış ulusların çıkarlarına olabilmesine karşın, korumacı gümrük tarifelerinin de geri sanayilerin ve ülkelerin olgunluk durumuna yükselmeleri için gerekli ve meşru bir araç olduğunu ileri sürmüştü. 19.yüzyılda Almanya ve Birleşik Devletler... bu dersi öğrenmişler ve bundan yararlanmışlardı. Şimdi aynı dersler, dünyanın her yanındaki yeni ve daha küçük uluslarca benimsendi... Bu üç faktör - ulusun toplumsallaşması, ekonomik politikaların ulusallaştırılması ve milliyetçiliğin coğrafi genişlemesi- üçüncü dönemin karakteristik totaliter belirtilerini ortaya çıkarmakta birleştiler.”⁶²

Milliyetçiler, Klasik okulun dünyayı tek bir bütün olarak ele alan ve ürünlerin serbestçe dolaşımından yana olan anlayışını eleştirmişlerdir. Milliyetçilere göre her ulus birbirinden farklıdır; uluslararasııcılığa karşı çıkarak, devletlerin iktisat biliminde geçiştirilemeyecek bir yere sahip olduklarını öne sürmüşlerdir.⁶³

⁶¹ Karaman, s. 9.

⁶² Edward Hallett Carr, **Milliyetçilik ve Sonrası**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 31-40.

⁶³ Rona Turanlı, **İktisadi Düşünce Tarihi**, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 2008, s. 120.

1880’lerde dünya ekonomisinin depresyona girmesi Avrupa’da serbest ticaret düzenini sona erdirirken Almanya’da Bismarck, tarım ve sanayi ürünlerinin yüksek gümrük vergileriyle korunmasını benimseyen ve devletin yasama yoluyla ve işletmecilik vasfıyla ekonomik hayata müdahalesini öngören, mevcut siyasal dengeleri koruma anlamında muhafazakâr bir refah devleti projesi ortaya attı.⁶⁴

Türk ulusçuluğunun gelişimine Alman romantizminin önemli katkısı olmuştur. İttihatçılar ulus modelini oluştururken Alman romantizmindeki organik bütünsellikten etkilenmiştir. Türk ulusçuluğunun iktisadi boyutu, *milli iktisat* Alman iktisat geleneğinden esinlenmişti.⁶⁵

Türkçülük anlayışının tamamlayıcısı olarak ortaya atılan milli iktisat düşüncesi Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi düşünürler tarafından savunulmuştur. *Yeni Mecmua* ve *İktisadiyat Mecmuası* etrafında toplanan bu kişiler, özellikle I. Dünya Savaşı’nın ikinci yılından itibaren bu iktisat akımını tanıtmış ve savunmuşlardır.

Ziya Gökalp’e göre, Almanlar kültürel birlik, iktisadi birlik ve siyasi birlik diye isimlendirdiği üç aşamadan geçmişlerdir. Leibniz’ in önderliğinde “Almancılık” akımı doğmasıyla kültürel birlik gerçekleşmiş, Friedrich List’in gayretiyle Zollverein (Gümrük Birliği) kurulmasıyla iktisadi birlik yolunda önemli bir adım atılmıştır. Bismarck’ın siyasal birliği gerçekleştirmesiyle de Alman İttihatçılığı tamamlanmıştır. Türk itihatçıları da aynı yolu izlemelidirler. Gökalp’a göre, Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa tarafından Türkçülüğün ilk aşaması olan kültürel birlik ya da “Harsî Türkçülük” dil ve edebiyat alanında başlatılmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında ise ikinci aşama ise olan iktisadi birlik sorunu ya da *milli iktisat* mefkûresi ele alınmıştır.⁶⁶

⁶⁴ F. Hasan Arol, “Cavit Bey”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm Cilt 7**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 57.

⁶⁵ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 20.

⁶⁶ Zafer Toprak, “Milli İktisat”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 74.

Tekin Alp'e göre her toplum için geçerli genel geçer bir iktisat ilminden başka her milletin kendine ait bir *milli iktisat*'ı vardır. İktisadi olarak, birey, aile ve cemaati ancak millet denilen bağ ile bir araya getirilebilir. Ancak bu şekilde servet ve üretim artırılabilir ve dışarıya karşı güçlü olunabilirdi.⁶⁷

Ziya Gökalp göre de iktisadi gerçek klasik iktisat öğretisi ışığında bulmazdı. Çünkü her milletin ulusa özgü bir dizi kurumlarda beliren kendine has bir iktisadi gerçeği vardı. *Milli iktisat*'ı oluşturmak için ülke gerçekleri gözlenmeli ve somut gerçekler izlenmeliydi.⁶⁸

Milli iktisatçılara göre, iktisadi gerçeğe ulaşmak için sadece o günün gerçekleri kadar geçmiş, maddi unsurlar kadar manevi unsurlar değerlendirilmelidir. Birey ile insanlık arasında ulus gerçeği vardır. Ortak çıkarlar için birey gerekli özveride bulunabilmelidir.⁶⁹ Yani, ulusun çıkarları bireylerin çıkarlarından önce gelmeliydi.

Gökalp'e göre, Türk iktisatçılarının ilk işi öncelikle Türkiye'nin iktisadi gerçeklerini tespit etmek sonra da objektif incelemelerle *milli iktisat* için ilmi ve esaslı bir program meydana getirmek olmalıydı. Bundan sonra her fert bu program çerçevesinde çalışmalı, İktisat Vekâleti de bu ferdi çalışmaların başında düzenleyici olarak görev yapmalıydı.⁷⁰

Gökalp'a göre, *milli iktisat*'ın iki devresi vardı. İlk devre, gelir dağılımına bakılmaksızın tüm imkânlar kullanılarak üretimin artırılmaya çalışılacağı etkin bir birikim süreci olacaktı. Sosyal devletin kuruluş aşaması ikinci devrede servet dağılımı "adilane" olacaktı.⁷¹

⁶⁷ Ergül Ballı, "II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları" (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), s. 14.

⁶⁸ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 29.

⁶⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 29.

⁷⁰ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul: MEB Basımevi, 1970, s. 182.

⁷¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, 1982, s. 32, (Ziya Gökalp, "Millet nedir, milli iktisat neden ibarettir -2- " İktisadiyat Mecmuası, yıl1, sayı 7, 28 Mart 1332, s. 1-2).

Gökalp'e göre, *milli iktisatı* gerçekleştirmek için etnik bir türdeşlik ve organik bir iş bölümü ile gerekliydi, Müslüman-Türk unsur maddi yaşamdaki her türlü uğraşı üstlenerek, askerlik ve memuriyetin yanı sıra ticaret ve sanayi alanında da var olacak ve *milli iktisadı* oluşturacaktı.⁷²

Yusuf Akçura da, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğunun çağdaş bir devlete dönüşemeyeceğini, Avrupa sermayesinden de faydalanarak kendi içinden bir “sermayedar burjuva sınıfı” çıkarması gerektiğini savunuyordu. Osmanlı Devleti ancak Türk burjuvazisinin doğuşuyla kurtulabilirdi.⁷³

Bu düşüncelerle gelişen *milli iktisat* anlayışı, özellikle Balkan Savaşları sonrasında İttihatçılar tarafından benimsenmiş ve İttihatçılar, I. Dünya Savaşı yıllarında milli burjuvazi yaratmaya dönük *milli iktisat* politikaları uygulama fırsatı bulmuştur. Savaş yılları *milli iktisat* öğretisi doğrultusunda devlet devreye sokulmuş, güdümleyici, karışıcı, devletçi bir iktisat politikası izlenmiştir.⁷⁴ Alman romantizmi İttihatçıların baskıcı yönetimiyle bağdaşmış “birey” ikinci plana itilerek “cemiyet” ve “devlet” ön plana alınmıştı.⁷⁵

I. Dünya Savaşı yılları Osmanlı toplumundaki geleneksel gelir bölüşümü alt üst edip, kısa sürede servet edinmiş “yeni zengin” bir katman ortaya çıkarırken geniş halk kitlelerinin yoksullaşmasına neden olmuştu.

Yusuf Akçura, bu durumu “her yerde ve her zaman olduğu gibi, Türk kapitalizması dahi, ilk devresinde kar ve zevkten gayri esas ve gaye gözetmemeye temayül ediyordu.”⁷⁶ şeklinde ifade ediyordu.

Tekin Alp, *Yeni Mecmua*'daki bir yazısında *milli iktisat*'ın uygulanış şeklini zararlı buluyor ve eleştiriyordu;

⁷² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 32.

⁷³ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 29.

⁷⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 34.

⁷⁵ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 20.

⁷⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 34.

“ ... Milli iktisadımızı vücuda getiren amiller umumi serveti artırmak suretiyle efrad-ı milleti mesut ve bahtiyar etmeye çalışacak yerde umumi servetin zararına olarak bazı fertleri lüzumundan fazla zengin etmiştir. Orta halli adamların senelerden beri dıştan tırnaktan artırarak tasarruf ettikleri beş on kuruşluk sermayeler yavaş yavaş talihin, tesadüfün, yolsuz bir takım ahvalin meydana çıkardığı bir takım adamların ceplerine akıp gitmiş ve bu suretle harp zenginleri namıyla maruf bir sınıf-ı gayri mümtaz vücuda gelmiştir. ”⁷⁷

Tekin Alp’in Nisan 1918 “Milli İktisat” yazısında savaş sırasında milli iktisata doğru bir akım olduğunu ancak uygulanan bu politikaya gerçekten milli iktisat denemeyeceğini, milli iktisat diye nitelenen politikayla gelir dağılımının bozulduğunu, orta sınıfın fakirleştiği, savaş zenginlerinin ortaya çıktığını ifade eder.⁷⁸

“Oysaki bundan üç yıl önce milli iktisadı ileri süren düşünürler böyle bir durumu hiçbir zaman hatır ve hayale getirmemişlerdir. Milli İktisat denince şu veya bu kişi, ya da bu sınıf değil ulusun bütünü hatıra gelir. Milli İktisat demek, ulusun üretimi, ulusun genel zenginliğini artırmaya, milletin refah düzeyini, tarımsal ve sanayi gelişimini yükseltmeye medar olan tedbirler, girişimler, yasal kurumlar ve düzenlemelerin bütünü demektir. Yabancı ülkelerden ithal olunacak eşya ve mal yerine konulacak himayeci rüsumlar, yabancı ülkelere ihraç olunan mallara verilen özendirme ödülleri, sanayi teşvik için kabul olunan müsaadat ve imtiyazlar, tarımsal gelişmeyi sağlamak için alınan bütün tedbirler, ülke içerisinde üretimin artması, değişim ve tüketimin belli bir düzene sokulması için yayımlanan yasa ve kararnameler, servet dağılımını etkilemek için konulan vergiler ve bu gibi unsurlar milli iktisadın en önemli unsurlarını teşkil eder. Yanlış anlamaya meydan vermemek için şunu da eklemeliyiz ki, milli iktisat konusunda amil sayılabilir: Oysaki asıl milli iktisat ulusun sahip olduğu özellikler ve toprağın içerdiği doğal niteliklerle meydana gelir. Devletin vazifesi bu özellik ve niteliklerin serbestçe gelişimini temin etmekten ibarettir. Bu itibarla, savaş durumunun ortaya çıkmasıyla, bu durumun getirdiği sorunları çözümleyebilmek için alınan yanlış tedbirlerin etkisiyle vücûda gelen vaziyet milli iktisat esaslarına uygun olmak şöyle dursun, milli iktisatın gelişmesine engel teşkil eder. ”⁷⁹

⁷⁷ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 345.

⁷⁸ Çavdar, s. 94-95.

⁷⁹ Çavdar, s. 96.

Savaşın neden olduğu iktisadi çöküntü *milli iktisadi* solidarizmle⁸⁰ bütünlemiş, milli iktisadın başa çıkamadığı toplumsal kargaşa ve enflasyonist gelişme ahlaki nedenlerden kaynaklandığı, bunalımın iktisadi kaynaklı olmaktan çok sosyolojik kaynaklı olduğu öne sürülmüştü.⁸¹ Gökalp'in gündeme getirdiği solidarist öğreti Fransız toplum biliminden esinlenir. Tekin Alp, Yeni Mecmua'da Gökalp'in bu fikirlerini açarak bir öğreti biçimine sokmaya, dayanışma (solidarite) ile milli iktisat arasında köprü kurmaya çalışmıştır.⁸²

Türkiye'de Tekinalp ve Gökalp tarafından savunulan solidarizm, liberalizm ve sosyalizmin sakıncalarını gidererek adalet ve özgürlüğü aynı potada bağdaştırmayı amaçlar. Solidarizm, "ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, çalışanları ve güçsüzleri gözeten sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı (tesanüdü) benimseyen, laik eğitimi savunan, pasif, uzlaşmacı bir öğretilerdir... Kapitalizmin doğurabileceği sosyal adaletsizlikleri parlamenter yoldan gidermeye çalışır."⁸³ Gökalp, Listçi bir iktisadi tercihi dayanışmacı bir sosyal yapı ile desteklemektedir.⁸⁴ Tekinalp'e göre, solidarizm kişi özgürlüğü ile sosyal adaleti bağdaştırır. I. Dünya Savaşı türü savaşlar solidarizmle önlenebilir. Diğer taraftan, I. Dünya Savaşı solidarizm için uygun ortam oluşturmuştur, çünkü savaşla birlikte devletlerin hem liberal iktisat politikalarını terk ederek iktisadi hayata müdahalelerini gündeme getirmiş hem de savaş ortamında devletler solidarizmi benimseyerek toplumsal çöküntüye yer vermeden ekonomilerini düzeltmeye yönelmiştir.⁸⁵

Milli iktisatçılara göre genel ahlak mesleki ahlakla bağlantılıydı. Ülke ahlakının yükseltilmesi için önce korporasyonların "meslek sınıflarının" geliştirilmesi gerekliydi. Gökalp'e göre, iktisadi yaşamın son aşaması milli iktisadi ülke çapında

⁸⁰ "Başlangıçta "meslek-i teavün" olarak Türkçeye çevrilen solidarizm, II. Meşrutiyet ve tek parti yıllarında genellikle "tesanütçülük" diye bilinir... Bugünkü toplum bilim kitaplarında ise "dayanışmacılık" solidarizmin karşılığı olarak kullanılır." Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat", **Osmanlı Ansiklopedisi, İktisat**, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 571.

⁸¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 35.

⁸² Çavdar, s. 91-92.

⁸³ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat", **Osmanlı Ansiklopedisi, İktisat**, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 571.

⁸⁴ Eyüp Özveren, "İktisadi Düşünce açısından Ziya Gökalp ve İzmir İktisat Kongresi", **İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler**, Elazığ: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, 24-25 Haziran 2010, s. 243.

⁸⁵ Toprak, "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat", s. 573-574.

örgütlenmiş esnaf korporasyonları yönlendirecekti.⁸⁶ Gökalp'in önerdiği yeni toplum düzeni mesleki örgütlerin egemenliğine dayalı halkçılıktı.⁸⁷

1.1.2.2.3. Korporatizm “Meslekçilik”

Korporatist bir dünya görüşü olan *meslekçilik*, II. Meşrutiyetin kargaşa ortamında yeşerir.⁸⁸ “Bir toplum ve ekonomi modeli olarak korporatizm, toplum karşılıklı olarak birbirine bağımlı ve işlevsel olarak birbirini tamamlayan parçalardan oluşan, organik ve kendi içinde uyumlu bir bütün olarak görür. Temel birimler, toplumun molekülleri de, meslek grupları ve bunların örgütleri yani korporasyonlardır.”⁸⁹

“Mesleki temsil”i Türkiye’de ilk olarak I. Dünya Savaşı sonlarına doğru İttihat ve Terakki içinde bir grup savunmuştur. Ali İhsan (İloğlu) korporatist meclis düzenini ilk öneren isimdi. Ziya Gökalp ve Necmettin (Sadak) da aynı dönemde “mesleki temsil”i sosyolojik boyutuyla ele alan isimlerdi. Mahmut Esat (Bozkurt) ve Muhiddin (Birgen) “mesleki temsil”in diğer önemli savunucularıydı.⁹⁰

II. Meşrutiyet döneminde esnafın evrimi konusunda İttihat ve Terakki içinde fikir ayrılıkları ortaya çıkar. Meşrutiyet yıllarında İstanbul esnafını fiilen denetleyen Kemal Bey (Kara Kemal) Osmanlının geleceğini sermaye birikiminde ve teşkilatlanmada görür, savaş yıllarında “milli” anonim şirketler kurulmasına önayak olur, küçük üreticiyi daha büyük ölçekte örgütleyerek ülke ekonomisinde etkin kılmayı amaçlar. Ziya Gökalp’in öncülüğünü yaptığı *meslekçilik* ise, toplumun tüm kesitlerini kapsayan ve kurumsal yönü ağır basan bir açılmıdır ve küçük üreticiliğin korunmasından yanadır.⁹¹

1908’de meşrutiyetin ilan edildiği dönemde Tanzimat döneminde kaldırılan lonca teşkilatı bozulmuş bir halde esnaf kâhyalığı olarak devam ediyordu. İttihat Terakki 1909’da esnafları örgütlemeye karar vererek Etna Odaları (Cemiyetleri) kurdu.

⁸⁶ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, 1982, s. 35.

⁸⁷ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, 1982, s. 35.

⁸⁸ Toprak, “II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Milli İktisat”, s. 574.

⁸⁹ Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1993, s. 92-93.

⁹⁰ Aykut Kansu, “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları” Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm Cilt 7**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 258-259.

⁹¹ Toprak, “II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Milli İktisat”, s. 575

Kara Kemal, Memduh Şevket Esendal, Ali İhsan Bey Esnaf Odalarının örgütlenmesinde önemli rol oynadı. Bu gelişmeler “mesleki temsil” in kuramcısı olan İhsan Bey’in bu konudaki inancını güçlendirdi.⁹²

Ali İhsan Bey’in merkezi umumi ile görüş ayrılıkları savaş yıllarında Ali İhsan Bey’i İttihat ve Terakki’den ayrılarak yeni bir parti kurmaya kadar götürür. Bu parti için mesleki temsil ilkesine dayanan bir program da hazırlamıştır.⁹³

Ali İhsan Bey’in İstiklal mahkemesindeki ifadesine göre Kara Kemal yeni fıkra kurma girişimi içinde bulunmasına karşın “mesleki temsil” fikrini benimsememiştir.⁹⁴

Bu program hakkında Ali İhsan Bey’in kardeşi Asım Süreyya Bey’in hazırladığı bir notta şu ifadeler bulunmaktadır; “... Program 1917 yılları sonuna doğru hazırlanarak, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisine sunulmuştu. İlk uyandırdığı tepki tamamen menfidir. Gerçekten çok uzun yıllardan beri, herşeyin parlementer bir sistem içinde düzeltilebileceğini düşünen bir toplum karşısında, bu derece radikal bir reforma gidilmesini kabul etmeye imkân yoktu.”⁹⁵

Kansu’ya göre, Ali İhsan Bey’in korporatist meclis düzeni hakkındaki görüşleri İttihat ve Terakki yönetimince değerlendirilmeye değer görülmedi ve Ali İhsan Bey’in dışlanmasına neden oldu.⁹⁶

Bu dönemde Kara Kemal esnaf ve tüccarların bir cemiyet halinde birleştirilmesi ve böylece bir burjuva sınıfı oluşturulması gerektiğine inanıyor ve bu yönde çabaları devam ediyordu. Kemal Bey, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir:

“ İttihat ve Terakki cemiyeti ilk olarak askere, sonra memurlara istinat etti. Askerin siyasetle iştigali doğru bir şey olmadığı bütün dünyaca kabul edildiğinden bundan er geç el çekileceği tabidir. Memurlara gelince onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaat ederse o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinat

⁹² İlhan Tekeli, “Selim İlkin, “ (Kôr) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1982, s. 286.

⁹³ Tekeli, İlkin, “(Kôr) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, s. 293.

⁹⁴ Tekeli, İlkin, “(Kôr) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, s. 294.

⁹⁵ Tekeli, İlkin, “(Kôr) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, s. 293-294.

⁹⁶ Kansu, s. 258.

etmenin mahsuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü. Fil hakiki bu cemiyetlerin başına ikame edilen katib-i mesuller vasıtasıyla esnafı arzu edilen tarafa imale tahtı-ı imkâna alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak sokak nümâyişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlardan da istifade edemiyor. Binaenaleyh sair medeni ülkelerde olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icap etmekte ve bu maksatla cemiyet milli şirketler teşkiline, bir milli bankanın açılmasına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret eylemektedir.”⁹⁷

Ziya Gökalp'in, Kara Kemal grubunun “halk şirketleri” uygulaması hakkında doğrudan bir yorumu bulunmamakla birlikte I. Dünya Savaşı sırasındaki milli iktisat politikası ve milli tüccar yetiştirmeye yönelik politikalarını “idealist” bir yorumla değerlendirerek serbest rekabetçi bir burjuvazinin değil güya fenalığı giderilmiş bir burjuvazinin müdafaasını yapar ve 1917’de spekülasyonu kınayan amme ahlakına saygı gösterilmesini isteyen Mesleki Ahlak Beyannamesi adlı bir kitapçık yayınlatır.⁹⁸

Gökalp, milliyetçiliğe ve tasavvufa dayanan felsefesini bilimsel bir kuram içinde sunmak istemiş, Avrupa’da gelişmekte olan korporatist toplumsal-siyasi düşünceden faydalanmıştır. Bu düşüncede, pozitivist yöntem bilimselliği sağlarken idealist epistemoloji de ahlak felsefesinin temellerini oluşturmaktaydı. Bu düşünce akımının savunduğu toplumsal-siyasal model, dayanışmacı (solidarist) korporatizmdi.⁹⁹

Gökalp korporatizm düşüncesinden ilk kez 1915 başında İslam Mecmuasında yayınlanan İçtimai Neviler başlıklı yazısında bahseder.¹⁰⁰ Durkheim’ın sosyolojisini benimseyen Gökalp, Fransız düşünürün korporatif eğilimlerini geleneksel Osmanlı lonca korporatizmiyle birleştirerek, ulusal düzeyde meslek örgütlerine yaslanan korporatif bir düzen önerir.¹⁰¹ Gökalp’e göre, iktisadi yaşamın son aşaması olan “milli

⁹⁷ Çavdar, s. 89-90.

⁹⁸ Tekeli, İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, s. 297.

⁹⁹ Parla, s. 86.

¹⁰⁰ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 372.

¹⁰¹ Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, s. 372.

iktisat” ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları tarafından yönlendirilecekti.¹⁰²

Gökalp’in yaklaşımı, “sosyo- ekonomik sınıfların varlığını normatif ve analitik olarak yadsımayan, ama vurgu sınıflardan mesleki gruplara kaydırılır ve ekonomik eşitsizlikler laik dayanışmacı ahlak ve İslamcı hayırseverlikle yumuşatılırsa *sınıflar arasındaki savaşımın* engellenebileceğini savunan solidarist korporatizmiyle uyumludur.”¹⁰³

Ziya Gökalp “mesleki temsil” yoluna “idealist” bir yoldan ulaşırken, uygulamanın içinden gelen Ali İhsan Bey bu yola “materyalist” bir düşünce ile ulaşıyordu.¹⁰⁴

Gökalp’e göre, sınıflı toplumları “meslek devri” izleyecekti. Meslek devri siyasal halkçılığın yok edemediği “iktisadi tabakaları” ortadan kaldıracak, meslek devrinde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda herhangi bir sınıf veya ayrıcalıklı zümre bulunmayacaktı.¹⁰⁵

Gökalp, 1925’te Meslek Gazetesi’nde yayınlanan “Meslekçilik Ne Demektir?” başlıklı yazısında meslekçilikle ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir;¹⁰⁶

“Bir cemiyetin içinde, muhtelif sınıflar, birbirini istismar yahut imha etmeye çalışır. Mesela dünyanın her yerinde eşraf sınıfı rençper sınıfını istismarla meşguldür. Buna karşılık olmak üzere, Avrupa’nın başka ülkelerinde nazariye halinde, bugünkü Rusya’da ise ameliye halinde, amele sınıfı eşraf tabakasını mahvetmeye çabılıyor. Demek ki bir cemiyetin içindeki sınıflar, aralarında uzlaşma imkânı bulamayan düşman zümreleri halindedir. Hâlbuki bir cemiyetin muhtelif meslek zümreleri birbirine rakip ve düşman olacakları yerde, bilakis yekdiğerine son derece muhtaç ve dostturlar.

O halde sınıflar kalkıp onların yerinde meslek zümreleri kuvvetli bir surette teşekkül edince içtimai darvinizm iflas ederek, cemiyet içinde dâhili sulh hüküm sürmeye başlar. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi,

¹⁰² Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat(1908-1918)*, s. 35.

¹⁰³ Taha Parla, **Ziya Gökalp**, s. 190 Aktaran Özveren, s. 242.

¹⁰⁴ Tekeli, İlkin, “(*Kör*) Ali İhsan (*İloğlu*) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, s. 296.

¹⁰⁵ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat(1908-1918)*, s. 35.

¹⁰⁶ İsmail Çetişli, Mesleki Temsilcilik, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188226>, (Erişim tarihi, 05/05/2018), s. 30

tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık, felsefesini bu düstûrda icmâi eder: Sınıf yok, meslek var”

Korporatist bir dünya görüşü olan ve II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen *meslekçilik*, Milli Mücadele yıllarında ve TBMM’nin ilk yıllarında seçim sisteminin belirlenmesi sırasında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında toplum bilimciler, meslek dergileri tarafından tartışılır.¹⁰⁷

İktisat doktoru Vedat Nedim “Milli İktisat” le ilgili düşüncelerini 1925 yılında Halk gazetesindeki bir yazısında şu şekilde ifade etmiştir:

“Milli İktisat” her ağızda başka bir mana ifade eden ne niyetine yenilirse onun tadını veren muz gibi bir şey oldu. Mesela bazılarımız “milli İktisat”ı ecnebi unsurlar yerine geçecek Türk tüccarların ticaretimize hâkimiyeti manasında alıyoruz. Bazılarımız kendine kafi gelen, harice muhtaç olmayan bir “Milli İktisat” ile bir tutuyoruz. Bazılarımız bila tefrik himayeciliği “Milli İktisat” sanıyoruz. Bazılarımız mümkün olduğu kadar fazla istihsali Milli İktisat’ın ana prensibi farz ediyoruz. Bazılarımız ecnebi sermayeye karşı düşmanlığı “Milli İktisat”ın zaruri bir neticesi addediyoruz. Hatta bazılarımız, “Milli İktisat”tan Türk milletine has bir iktisat ilmi manasını çıkarmak garabetinde bulunuyoruz.¹⁰⁸

Milli iktisat politikalarının tek bir anlayışın ürünü olduğunu söylemek zor olduğu gibi milli iktisat politikasının sonucundan beklentiler de birbirinden farklıydı.

Milli İktisatı, himayecilik ve ya müdahalecilik gibi anlayanlar olduğu gibi ekonominin millileştirilmesi (yabancı sermayenin yerini yerli sermayenin alması ve (veya) ülke içinde Müslüman Türk unsurun etkin kılınması şeklinde anlayanlar da vardı. *Milli iktisatın* gerçekleşmesi için bu durumlardan biri, ikisi veya hepsini gerekli görenler vardı.

Yusuf Akçura, ülkenin gelişmesinin en önemli gereği olarak milli bir burjuva sınıfı oluşturulmasını görür, ona göre *milli iktisat*’ın amacı milli bir burjuva sınıfı

¹⁰⁷ Toprak, *II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat*, s. 574.

¹⁰⁸ Vedat Nedim (Tör), “‘Milli İktisat’tan Ne Anlamalıyız” **Halk Gazetesi**, 23 Kanun-u Evvel 1925 Aktaran: Zeki Arıkan, “‘Milli İktisat’a İlişkin Bir Belge, [http://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/cilt2sayi4.5/c2_s4-5_belgeler-_zeki_arikan.pdf](http://ataturkilkileri.deu.edu.tr/pdf/cilt2sayi4.5/c2_s4-5_belgeler-_zeki_arikan.pdf) (10.06.2018), s.166

yaratmaktır. Korumacılığın uzun vadede ekonomiyi olumsuz etkileyeceği kanısındadır. Serbest piyasa ekonomisinin devamından yanadır.

Kara Kemal'in meslekçiliği ekonominin millileştirilmesini, sermaye birikimi sağlamayı, milli şirketler kurmayı amaçlar. Kara Kemal'e göre de milli burjuvanın oluşturulması ülkenin kurtuluşu için hayati öneme sahiptir.

Milli iktisat politikası kapsamındaki bazı uygulamaları, Sermaye birikimi sağlaması gibi, Cavit Bey dahi hoş karşılamaktaydı.

Gökalp, ekonomiyi millileştirmeye dönük uygulamalar anlamında milli iktisat uygulamalarından memnun olmakla beraber özellikle I. Dünya Savaşı sırasında spekülatif kazançlar, ortaya çıkan adaletsiz gelir dağılımından rahatsız olmuş, bu durumu sosyolojik açıdan açıklamaya çalışmış. Gökalp'e göre *milli iktisatın* ilk aşamasında sermaye birikimi gerçekleştikten sonra ikinci aşamada adilane bir gelir dağılımının gerçekleşmesi gerekiyordu. Gökalp'in *milli iktisatı* tesianütle (solidarizm) birleştirmiş, *milli iktisatın* son aşamasını da ülke çapında örgütlenmiş meslek gruplarının ülke yönetiminde etkin olduğu solidarist korporatist bir düzen olarak düşünmüştür. Ziya Gökalp, ayrıca himayeci usulün benimsenmesini ve devlet desteğiyle ve devletin kontrolünde bir sanayileşmenin gerçekleşmesini gerekli görüyordu.

Tekin Alp de Ziya Gökalp'e benzer şekilde solidarist korporatizmi savunuyordu.

Cavit Bey ise 3 Mart 1917'de bütçe görüşmesi sırasında yaptığı konuşmada devlet desteğiyle ve gayri meşru yollardan ortaya çıkan zenginliği şu sözlerle savunuyordu;

*"... bir kısmı hükümetin müzahareti resmiyesi ile doğrudan doğruya ya da dolaylı yollardan kazandılar. Fakat her ne olursa olsun hepsi ticaretin zevkini tattı. Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük neden, en büyük amildir. Kendilerine yapılan müzaharet ve - hatta bazılarının iddia ettiği gibi gayri meşru olduğunu da varsaysak- sonuç olarak ekonomik girişimlere karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği yarar benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayri meşruiyeti bile ortadan kaldırılabılır."*¹⁰⁹

¹⁰⁹ Çavdar, s.96.

1.1.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi İzlenen İktisat Politikaları

1918'e kadar İttihat ve Terakki hükümetlerinin programlarında, bir taraftan Kara Kemal Bey'in temsil ettiği devlet desteğiyle milli iktisadi aktör oluşturma girişimi diğer taraftan müdahaleci yönü fazla olan bir solidarizm (tesanütçülük) ve Cavit Bey'in önderliğindeki liberal uygulamalar bazen birbirleriyle çelişerek bazen birbirlerini tamamlayarak hep bir arada var oldular.¹¹⁰ İlkin'e göre de İttihat ve Terakki içinde değişik fikir çevreleri bir arada yer almış, hepsi farklı derecelerde uygulamaya etki yapmıştır.¹¹¹ Ünlü toplum bilimci Hilmi Ziya Ülken'e göre İttihat ve Terakki önce Cavit Bey'in etkisiyle liberalizmden ilham almış daha sonra I. Dünya Savaşı yıllarında Ziya Gökalp'in sosyolojizminden ve Türkçülükten esinlenerek "devletçi burjuvazi sistemini" benimsemiştir.¹¹²

II. Meşrutiyet'le birlikte ittihatçı çevrelerde "malî" devlet yerine "iktisadi" devlet görüşü benimseniyordu. Devlet direkt hazineye gelir sağlamaya çalışmaktansa iktisadi yapıyı güçlendirerek bireye girişim ortamı hazırlayıp toplanan vergi miktarı artırılarak devlete dolaylı yoldan gelir sağlayacaktı.¹¹³ II. Meşrutiyet Dönemi'nde I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde aralıklarla maliye nazırlığı yapan Cavit Bey'in görüşleri ve uygulamaları da bu yöndeydi.

Cavit Bey'e göre, uluslararası işbölümünde Osmanlı Devleti'nin payına tarım düşüyordu ve bilimsel tekniklerle yapılan tarımın gerekli altyapı sağlanarak pazara yönelmesi gerekiyordu. Böylece, vergi geliri artacak, ülke zenginleşecek, sanayide kendiliğinden gelişecekti. Ekonomiye devletin müdahalesine gerek yoktu.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan işçi grevlerine karşı sermayeden yana tavır alarak Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkatı çıkarıldı. Ayrıca, 1908 işçi grevlerinin bastırıldığı sırada İttihat ve Terakki Gazetesinde yayınlanan "Patronlar ve Ameleler" yazısında Osmanlı Devleti'nin liberalizmi benimseyeceği ve işçilere kapılıp sosyalizme

¹¹⁰ Ahmet İnsel, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soy çizgisi", Murat Gültekin (Ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm Cilt 7**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 62-63.

¹¹¹ İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı", s. 284.

¹¹² Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 159.

¹¹³ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 2.

adım atılırsa her zamankinden daha fazla güvenceye ihtiyaç duyan sermayedar sınıfın korkutulmuş olacağı belirtiliyordu.¹¹⁴

Maliye Nazırı Cavit Bey Aralık 1909'da Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gerçekçi ve modern bütçesini açıkladı.¹¹⁵ Cavit Bey'in liberal ekonomi doğrultusundaki düşünceleri ve uygulamaları yaptığı bütçe konuşmalarından anlaşılabilir.¹¹⁶ Bütçe konuşmasında Cavit Bey, gelirin artırılması için vergi gelirinde de artış sağlanması gerektiğini fakat Maliye Nazırı vergilerin toplanmasındaki haksızlıkları gidermek ve vergi toplama biçiminde yapacağı düzenlemelerle sağlayacağı fayda sınırlı kalacağını söyler. Ancak Dâhiliye Nazırı güvenlik ve düzeni sağlar; Nafia Nazırı da görevini iyi yürütürse; o zaman vergi yüzdelerini artırmadan açıkları kapatmak ve gelirini artırmak mümkün olur.¹¹⁷

Cavit Bey, aynı bütçe konuşmasında vergilerle ilgili “vergilerin miktarında, bazı indirimler yapmaya muvaffak olursak, birkaç sene içinde, emin olunuz ki, bunların gelirleri çok artacaktır. Meşhur sözdür: “Masraflar vardır ki, çoğaltınız derler, gelirler var ki azaltınız derler; azaltacak gelirler vardır ki size fazla milyonlar getirir; çoğaltacak harcamalar vardır ki, çoğalttığınız zaman size yine fazla milyonlar getirir.” şeklindeki düşüncelerini de ifade eder.¹¹⁸

Sanayiye teşvik için 1911'de “fabrikaların tesisatı iptidaiye ve tevsiiyesine ait olarak memaliki ecnebiyeden celbolunacak alat ve edavatın gümrük resminden muaf tutulması” hakkında bir kanun çıkarıldı. İttihat ve Terakki'nin tam iktidarından 6 ay sonra 14 Aralık 1913'te “Teşviki Sanayi Kanunu” çıkarıldı. Gerekli şartlara sahip işletmelere 5 dönüme kadar arazi parasız verilecek, 15 yıl vergi alınmayacak ve hükümet alımlarında ülkede üretilen mallar tercih edilecekti. Bu gelişmeler Cavit Bey'in iktisadi liberalizminin hala egemen olduğu dönemde gerçekleşti. 1905-1909 arası pamuklu iğ sayısı yılda ortalama 1.300 artarken 1909-1913 dönemde 9 katına

¹¹⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat(1908- 1918)*, s. 42.

¹¹⁵ Tunçer, s. 52.

¹¹⁶ Çavdar, s. 83.

¹¹⁷ Tunçer, s. 54-55.

¹¹⁸ Tunçer, s. 56.

çıkarak ortalama artış 11.433'e ulaştı, yünlü iğ sayısı da aynı dönemler için ortalama artış 1450'den 1512'ye çıktı.¹¹⁹

Cavit Bey'in savunduğu iktisat politikaları, iktisadi serbesti, tarımsal ihracata dayalı işbölümü, yabancı sermayeye açık kapı, piyasaya devletin müdahale etmemesi temellerine dayanıyordu. 20. yüzyılın başındaki Osmanlı toplumu için bu politikalar, sanayi dayalı bir ulusal kapitalizmin değil, dışa bağımlı bir piyasa ekonomisinin ve bir ticaret burjuvazisinin gelişmesi anlamına geliyordu.¹²⁰ Diğer taraftan Osmanlı ticaretinde etkin olan gayrimüslim ve yabancılar zenginleşirken, Müslüman zanaatkarlar serbest ticaret koşullarının etkisiyle yoksullaşarak işlerini kaybetti. II. Meşrutiyet'le loncalara son verilmesi serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne zemin hazırlarken küçük üretici olan Müslüman esnafa zarar vermişti.¹²¹

İlk yıllarda Kara Kemal ve grubunun etkinliği daha çok İstanbul'un yerel politikasında iken Cavit Bey grubunun etkinliği "merkezi umumi" içinde olmuştur. İttihat ve Terakki'nin Ağustos 1912'deki kongresinde "merkezi umumi" azası seçilmesi çatışmayı daha da kuvvetlendirmiş, 1912 kongresinde Talat Paşa'nın kontrolü sağlarken Kara Kemal grubuna dayanması bu grubun etkinliğini artırdı. Balkan Savaşı sonrasında, Selanik'in elden çıkmış olması, İstanbul yerel parti örgütünün parti içindeki etkinliğinin artmasına neden oldu.¹²² Cemiyet, İstanbul'a taşındıktan sonra gayrimüslim unsurun ağırlıkta olduğu Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası ve onun taşradaki uzantılarından uzak durmaya, geleneksel Müslüman esnaf örgütlerine dayanma başladı.¹²³

Balkan Savaşı sonrasında İttihat ve Terakki'de Osmanlılık ideolojisinin yerini Türkçülük ideolojisinin alması Kara Kemal'in parti içindeki durumunu güçlendirdi. Esnaf odalarının Türkler elinde gelişmesi sağlandı, esnaf odaları I. Dünya Savaşı sırasında militan bir baskı grubu haline geldi.¹²⁴

¹¹⁹ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1980, s. 245.

¹²⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 26.

¹²¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 23.

¹²² Tekeli, İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı", s. 287-288.

¹²³ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, 1982, s. 348.

¹²⁴ Tekeli, İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı", s. 287-288.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Mebussan Meclisi açılarak Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı milletini oluşturdukları telkin edilmişti. Ancak gayrimüslimlerin kendi milliyetleri vardı. Dolayısıyla, Osmanlı ulusçuluğu, bir kısım yöneticinin benimsediği bir ülkü olarak kalmıştı¹²⁵ Etnik unsurlar, Osmanlı ulusçuluğunu benimsememiş ve bağımsızlığa yönelmişti. Balkan Savaşları'ndan sonra imparatorluktaki etnik unsurları Osmanlı milleti kavramı çerçevesi kapsamında bir araya getirmeyi amaçlayan liberal politikalar terk edildi, İttihat ve Terakki Türk milliyetçiliğine yöneldi, Müslümanları gözetken, Anadolu'ya yönelen Türk'ü ön planda tutan bir politika izlemeye başladı.¹²⁶ Özellikle 1913'teki Bab-ı Ali Baskını'yla pekişen İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Türkçülük anlayışının tamamlayıcısı olarak *milli iktisat* akımı etkinleşti. I. Dünya Savaşı'nın başlaması *milli iktisat* politikasının uygulanması için uygun ortamı sağladı.

1.1.2.4. I. Dünya Savaşı'nın İktisat Politikalarına Etkisi

İttihat ve Terakki savaşa girdikten sonra dış ekonomik ilişkileri etkileyecek üç önemli adım attı, 1-gümrük tarifelerini yeniden belirledi değer üzerinden gümrük tarifesine son verdi, yerli sanayiye korumaya yönelik gümrük tarifesi uygulamaya başladı, yerli sanayiye desteklemek için 1913'te çıkarılan yasanın kapsamını genişletti. 2- dış borç ödemelerini durdurdu, Duyun-ı Umumiye'nin faaliyetlerini askıya aldı. 3- kapitülasyonları kaldırarak yabancı şirket ve bireyleri de Osmanlı yasaları kapsamına aldı.¹²⁷

Savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin dış bağlantıları büyük ölçüde kesilmiş, ithalatı oldukça düşmüş, ülke kendi yağıyla kavrulmak zorunda kalmıştı. Savaş ithal ikamesine neden olduğu için yerli sanayi üzerindeki ilk etkisi olumluydu ancak çok geçmeden ortaya çıkan hammadde darlığı ve çok sayıda erkeğin silahlaltına alınmasından dolayı yaşanan işgücü kıtlığı sanayiye olumsuz etkiledi.¹²⁸

¹²⁵ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 3.

¹²⁶ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 4.

¹²⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 149.

¹²⁸ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 49.

Türkiye’de sanayileşme projeleri uygulamaya konmaya başlandı. 1915’te 1913 tarihli “Teşvik-i Sanayi Kanunu”nun kapsamı genişletildi. Bu kanunla hem fabrika personelinin Türk uyruklu olması temin edildi hem de kurulacak her yeni fabrikaya devlet arazisinden 5.000 metrekare kadar hibe edilmesi kararlaştırıldı.

Savaş yıllarında piyasanın millileştirilmesi amaçlandı. Ticaretin yabancı ve gayrimüslimlerin elinden alınarak Müslüman Türk unsura devri için kooperatifler bir araç olarak düşünüldü. İttihat ve Terakki, kredi ve satış kooperatifleri kurulmasına öncülük ederek üretici ve Müslüman tüccarı örgütleyip, piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcıların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağladı. Devlet iktisadiyla gayrimüslim unsur ve yabancılar piyasadan tasfiye edilirken milli anonim şirketlerin ekonomideki etkinliği arttı.¹²⁹

1908-1915 arası milli şirketlere yatırılan tutar 375.000 kuruşu ulaşmıştır. Bu tutar, o zamana kadarki toplam yatırımın % 61’iydi.¹³⁰ I. Dünya Savaşı yıllarında, kapitülasyonların kaldırılmasının etkisi ve Kara Kemal’in tutumu nedeniyle, şirketlerin toplam sermayesi içinde ulusal sermayenin oranı %3’ten %18’e çıkmıştır.¹³¹

Ayrıca, işgücünü millileştirmeye yönelik adımlar atıldı. Bunlar; 24 Mart 1916’da yürürlüğe giren bir kanunla 10 Temmuz 1916’dan itibaren bütün şirketlerdeki bütün yazışmaların Türkçe yapılması zorunlu kılınması, yine savaş yıllarında iktisadi meslek eğitime büyük önem verilmesi, sanayi mektepleri ıslah edilmesi, Almanya’ya yüksek tahsil için ve ustabaşı ve kalifiye işçi kurslarına katılmak için kimseler gönderilmesi şeklinde sıralanabilir.¹³²

Ocak 1917’de ilk büyük yerli banka olan İtibari Milli Bankası kuruldu. Böylece, ulusal burjuvaziyi destekleyecek parasal politikaları yürütmek amacıyla ilk milli banka kurulmuş oldu. Bankanın kurucuları arasında İttihat ve Terakki’nin ileri gelenlerinden Cavit Bey, Hüseyin Yalçın gibi kişiler de bulunmaktaydı. Savaştan sonra bankaya

¹²⁹ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 7.

¹³⁰ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 21.

¹³¹ Çavdar, s. 90.

¹³² Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 632.

merkez bankası görevinin de verilmesi planlanıyordu. Banka milli mücadeleden sonra İş Bankası bünyesine alındı.¹³³

Ancak İttihat ve Terakki, büyük bayındırlık projelerinde yabancı sermayeye ihtiyaç duyulduğunun farkındaydılar. Talat Paşa, 1917’de Meclis-i Mebusan’da hükümet programının okuduğu esnada savaş sonrası için uyum sağlayacak uzun vadeli ve geniş perspektifli bir program oluşturdıklarını ifade ediyordu. Müttefik ve tarafsız devletlerin yerli sermaye ile ortaklık içinde gerçekleştirecekleri sanayi ve bayındırlık alanlarındaki büyük projelere hükümet kolaylık sağlayacaktı.¹³⁴

I. Dünya Savaşı’nın olağanüstü koşulları piyasa mekanizmasını altüst etmiş, birçok üründe dışa bağımlı olan Osmanlı ekonomisi savaş sırasında dışa kapanmanın sonucu olarak bunalım geçirmişti. Savaşla birlikte seferberlik temel besin maddelerinde talebin artmasına neden oldu. İktisadi yaşam devletin denetimi giderek arttı, mal ve hizmetlerin savaş için ayrılması halkın yaşam düzeyinin sürekli düşmesine neden oldu.¹³⁵ Osmanlı Devleti, bir yandan gıda maddelerinin üretimini artırırken diğer yandan İstanbul’da karne sistemi uygulayarak hem tüketimi azaltmaya hem de dağıtımı daha adil yapmaya çalıştı. Devletin müdahale ettiği başka bir alan ise hububatın Anadolu’dan İstanbul’a nakliyesiydi.

Karşılıksız para basılarak yapılan ödemeler sonucu tedavüldeki para miktarı arttı, enflasyon giderek yükseldi. Arz edilen mal ve hizmetin azalmasına karşılık emisyon hacminin ve efektif talebin artması kıtlığın geniş kitleleri etkilemesine yol açtı. Hazine bonusu satışı iç borçlanmayla tedavüldeki para sınırlandırılmaya çalışıldı ancak savaş giderlerinin zorunlu kıldığı sürekli emisyon bunu olanaksız kıldı.¹³⁶

Temel tüketim maddelerine narh koyuldu, fiyatlar denetlendi, karneyle mal dağıtıldı, ancak hayat pahalılığı ve resmi fiyatın yanında piyasa fiyatının oluşması toplumsal refahı ve ekonomiyi devamlı sarstı. Memur ve askeri kesim fakirleşirken, tüccar ve piyasaya mal veren üretici zenginleşti. 1917 Mayıs’ının sonlarına doğru karaborsacılık ve istifçilikle resmen mücadele başlatıldı. Men-i İhtikar Heyeti kuruldu,

¹³³ Çavdar, s. 90.

¹³⁴ Ballı, *II. Meşrutiyet Döneminde Tarım Politikaları*, s. 21.

¹³⁵ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950):İttihat Terakki ve Devletçilik*, s. 161.

¹³⁶ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950):İttihat Terakki ve Devletçilik*, s. 161.

“İhtikarın Men’ i Hakkında Kanun-ı Muvakkatı” yayınlandı. Bu kanun-ı muvakkat, toptan ve perakende satış miktarlarını saptıyor, toptancı tüccar için satış yerleri gösteriyordu. Men-i İhtikâr Heyeti’nin denetiminden kaçırılan mallara el konuyordu.¹³⁷

I. Dünya Savaşı, Osmanlı’da yeni bir toplumsal katmanın ve geçmiştekinden farklı bir zihniyetin doğuşuna ortam hazırladı. Toplumun geniş bir bölümü, sabit gelirli kesim başta olmak üzere, savaş spekülasyonu sonucu yoksullaşırken pazara dönük üretim yapan orta ve büyük toprak sahipleri, taşra tüccarı, İttihat Terakki’ye yakın ve İstanbul’un iâşesini üstlenen örgütlü esnaf ve spekülatif girişimlerle zenginleşen, harp zengini denilen savaş tüccarı kazançlı kesimleri oluşturdu.¹³⁸

Spekülasyonla mücadele İttihatçıların temel çelişkisini oluşturuyordu. İttihat ve Terakki bir orta sınıf oluşturmak için *milli iktisat* a ortam hazırlamış, sermaye birikimini özendirmiş ancak savaş ortamında belirginleşen gelir dağılımındaki çarpıklık tüm dengeleri alt üst etmiş, savaş ortamında piyasa göstergeleriyle spekülasyonla baş edilemeyeceği anlaşılmış, “iktisat dışı” önlemlere başvurulmuştu. İttihat ve Terakki’nin enflasyonla mücadele girişimi iktidarın yapısıyla çatışmış, spekülasyonla mücadeleden en çok etkilenen halka en yakın olan mahalle bakkalı ve küçük esnaf olmuştur. *Mili iktisat* gereği gayrimüslim tüccar sıkı denetime tabi tutulmuştu. İttihatçılara yakın çevreler ise kazançlarını artırmış, sermaye sahibi Müslüman Türk esnaf-tüccar birikimini sürdürmüş, gayrimüslimlerin piyasadan tasfiyesi Müslüman Türk esnaf-tüccarın fiyatları güdümlenmelerini kolaylaştırmıştır.¹³⁹

1917 yılının sonlarına doğru olağanüstü savaş kazançlarıyla ilgili Harp Kazançları Vergisi hazırlandı ise de bu kanun tasarısı savaş sırasında meclisten geçmedi. Savaştan sonra 1919 yılı sonunda bir kararname ile yürürlüğe sokularak ittihatçılara karşı kullanıldı.¹⁴⁰

1914-1918 döneminde Osmanlı ilk kez topyekûn bir savaş durumuyla karşı karşıya kaldı. Tüm ülke kaynakları seferber edildi, savaş koşulları Anadolu’yu kent

¹³⁷ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayınları, 2003, s. 170-171.

¹³⁸ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 159-160.

¹³⁹ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s. 174-175.

¹⁴⁰ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s. 176-177.

pazarına açtı. Savaşla birlikte ülke ekonomisi dışarıya kapandı, ülke kendi olanaklarıyla geçinmek zorunda kaldı, o güne kadar dışarıdan getirilen mallar Anadolu'dan sağlandı.¹⁴¹ 1914-1922 arasında savaş yıllarının getirdiği tüm yıkıcılığa rağmen, savaşın bitiminde Anadolu ekonomisi biraz daha bütünleşmiş ve daha ulusal bir nitelik kazanmıştı¹⁴². Savaş yıllarında geçimlik ekonomiye sahip olan yörelerin birçoğu pazara açıldı, Osmanlı toprakları iktisaden bütünleşti ve parasallaştı.

Milli İktisat yaklaşımının öncülerinden Ziya Gökalp, 9 Mayıs 1918'de (sayı 43) “*Yeni Mecmua*” da kaleme aldığı “İktisadi Vatanperverlik” yazısında şu noktaları ele almaktadır:¹⁴³

“Özellikle hala mekteplerimizde resmen okutulmakta olan ‘Manchester Ekonomisi’ iktisadi vicdanın kozmopolit olduğuna inanmaktadır. ‘Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler’ söylemine dayanan böyle resmi bir bilim varken nasıl olur da iktisadi vicdanın vatanperverliğinden söz edilebilir? Fakat gerçekte böyle bir telaşa lüzum yok. Çünkü Manchester ekonomisinin kozmopolit bir iktisat olmadığı, belki büyük bir sanayiye sahip olan, dolayısıyla serbest mübadeleden yalnız yarar bulup hiçbir zarara düşmesine ihtimal olmayan İngiltere’nin Milli İktisat’ından ibaret olduğu artık anlaşılmıştır.”

yazısının bundan sonraki bölümünde ise Gökalp, şunları söylemektedir:

*“Devlet Manchester geleneğinden bir türlü kurtulamıyor, Milli İktisat’a doğru resmi bir adım atamıyordu. Fakat kapitülasyonların lağvı bu amaç için değil bir adım, kesin bir atılım mahiyetinde oldu. Çünkü ulusal sanayi kurmak için gümrük tarifelerine egemen olmak ancak bu atılım ile kabildir. Devlet bu kesin atılımı yaptıktan sonra (İtibarı Milli Bankası) teşkil etmekle, Ankara Şimendiferine (Ankara- Elmadag-Yahşihan uzantısı) teşebbüs etmekle de milli iktisadiyata doğru gittiğini ima ediyordu. Hele bir haftadan beri başlayan Milli İstikraz teşebbüsü devletin artık kesin bir biçimde milli iktisadiyatı seçtiğine kati bir delildir. Devletin bu girişimleri sayesinde fertler paralarını ulusal bir bankaya yatırmak yahut milli istikrazda toplamak imkânını bulabildiler. Demek ki iktisadi vicdanın vatanperver olması için devletin milli siyasetini takip etmek lazım.”*¹⁴⁴

¹⁴¹ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s. 77.

¹⁴² Boratav, s. 32.

¹⁴³ Çavdar, s. 90-91.

¹⁴⁴ Çavdar, s. 91.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra yayılmacılığa karşı yapılan Kurtuluş Savaşı'nın finansmanı yer yer Tekâlif-i Milliye türü olağanüstü vergilerle ve el koymalarla karşılandı. Bu durum daha ulusal bir nitelik kazanmasında etkili oldu.¹⁴⁵

TBMM, 20 Haziran 1921 tarihinde “Yerli Kumaş Giyilmesi Hakkında Kanun Tasarısı”nı görüşmüştür. Bu tasarıyla meclis üyeleri ve bütün devlet memurlarının yerli kumaştan yapılmış elbise giymeleri kararı alınmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği sırada alınan bu karar bir önceki dönemden devralınan ve yakın gelecekte inşa edilecek olan ulusal bir ekonomi politikasının ipuçlarını vermektedir.¹⁴⁶

1908-1922 yılları arasındaki dönemde Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yaşandı. Bu savaşlar ekonomi büyük toprak kayıplarına sebep olurken, ekonomiyi de olumsuz etkiledi. İzlenen siyasette ve ekonomi politikasında önemli bir etkiye sahip oldu. Yaşanan savaşlar ve izlenen ekonomi politikaları direk ve dolaylı olarak tarım sektörünü etkiledi.

1.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜ

Osmanlı Devleti bir tarım imparatorluğuydu. Osmanlı nüfusunun büyük bölümü, %75-80'i kırsal alanda yaşıyordu. GSMH'nin büyük bölümü tarımsal üretimden ve bunun işlenmesi ve pazarlanmasından oluşuyordu.

1.2.1. 1908 Öncesi Tarımın Yapısı ve Tarım Politikaları

1840-1913 yılları arasında tarımsal malların Osmanlı ihracatı içindeki payı % 90 ve üzerindeydi.¹⁴⁷ 19. yüzyılda tarımsal üretimin genişlemesinde iç pazarın rolü sınırlı kalmıştır. Deniz yolu ile bölgeler arası ticaret yapılmakla beraber demiryolları yapılana kadar kara ticareti oldukça sınırlı kaldı. Demir yollarının yabancı sermaye tarafından yapılması ve tarım alanlarını limanlara bağlaması, iç ticareti daha da zayıflattı. Ekonomide parasallaşma ve pazar için üretim Osmanlı'nın birçok bölgesinde

¹⁴⁵ Fehmi Akın, “İttihat ve Terakki'nin “İktisadi Türkçülüğü”nün Cumhuriyet'e Taşınması Sorunsalı”, **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 22-24 Ekim 2008, s. 159.

¹⁴⁶ Akın, s. 159.

¹⁴⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 94.

geçimlik yapıyı çözmüşse de, Osmanlı ekonomisinde “ikili yapının” varlığını sürdürmeye devam etti.¹⁴⁸ Tarımsal ihraç ürünlerinin üretimi daha ziyade Batı ve Orta Anadolu, Marmara ve doğu Karedeniz bölgeleriyle, Adana yöresinde yaygındı.¹⁴⁹

Osmanlı tarımının belli ihraç ürünlerinde Avrupa ekonomileriyle sıkı ilişki içinde olması, üretimin Avrupa’da meydana gelen gelişmelerden etkilenmesine, ekonominin pazar göstergelerine ve piyasa güdülerine duyarlı hale gelmesine neden olmuştur.¹⁵⁰

1848-1873 dönemi, dünya ölçeğinde uygun ticari ve ekonomik konjonktürün uygun olduğu bir dönemdir, bu dönemde Avrupalı devletlerin sanayileşmeleri hızlanmış, hammadde talepleri artmıştır. Ayrıca, Amerikan İç Savaşı’nın sonucu olarak da pamuk fiyatları artmıştır. Buna paralel olarak Türk tarımındaki sanayi bitkilerinin oranı artmıştır.¹⁵¹

1873-1896 arası dönemde, dünya buhranının etkisiyle sanayi ülkelerinde üretim artış hızı düşerken Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı da istisnalar hariç düşmüş, sanayileşmiş ülkelerden gelen talebin azalması dış ticaret hadlerinin Osmanlı Devleti aleyhine dönmesine neden olmuştur.¹⁵² Dış ticaretteki gerilemeye paralel olarak tarımsal üretim miktarında da gerileme yaşanmıştır, 1870/75-1890/95 yılları arasında mutlak rakam olarak ihracat miktarında %14 civarında bir gerileme olurken, tarımsal üretim miktarında % 37 oranında bir gerileme olmuştur.¹⁵³ Zirai buhranın şiddetini azaltmak için hükümet, kapsamlı bir zirai kalkınma programı hazırladı. Bundan önce de bu yönde çalışmalar olsa da devlet ziraata kapsamlı müdahalesini 1870’lerde artırdı ve 1880’ler ve 1890’larda hızlandırdı.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Zafer Toprak, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler (Tarım-Ticaret- Sanayi)”, **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 yılı İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir: İzmir Ticaret Odası, 1985, s. 23.

¹⁴⁹ Tabakoğlu, s. 252.

¹⁵⁰ Bünyamin Duran, “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Türkiye Tarımındaki Gelişmeler”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler (İstanbul, 1989)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 326

¹⁵¹ Duran, s. 325.

¹⁵² Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 34-35.

¹⁵³ Duran, s. 342

¹⁵⁴ Nişancı, Şükrü, Adem Çaylak, “Osmanlı’da Siyaset- İktisat Dengesi ve Cumhuriyete Kalan İktisadi Miras”, Mehmet Dikkaya (Ed.), **Türkiye’nin Ekonomi Politikası 1923-2007**, Ankara: Orion Kitabevi, 2008, s. 35-36.

1896-1913 dünya ekonomisinin genişleme dönemi Türkiye tarımını da olumlu etkiledi, tarımsal üretim özellikle belli ürünlerde özellikle ihraç ürünlerinde artış göstermiştir. 1897 deki üretim 100 kabul edilirse 1913'teki artış buğdayda 134, arpada 134, mısırdan 146, tütünde 320, pamukta (Adana) 400, kuru üzümde (İzmir) 192, fındıkta 233, kuru incirde (İzmir), 212 yaş kozada (Bursa) 162.¹⁵⁵ Tarımsal üretim 1890/5'ten 1909'a ikiye katlanarak 8,5 milyon tona ulaştı.¹⁵⁶

19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazar için yapılan meta üretiminin büyük bir bölümünü küçük ve orta ölçekli işletmeler gerçekleştirmiştir. Gerçi 19. yüzyılda Anadolu'da büyük toprak mülkiyeti de mevcuttu. Bunlar ücretli işçi çalıştırmaktan ziyade ortakçılık yoluyla topraklarını işletiyorlardı. İşletmelerin % 50' ye yakın bir bölümü, 10-50 dönüm arasında yani orta büyüklükteydi. İşletmelerin % 30'u 50 dönümden büyüktü. Büyük ölçekli işletmeler genellikle Ege ve Akdeniz bölgelerinde yoğunlaşıyordu.¹⁵⁷

II. Mahmut Ayanlarla Senedi İttifakı imzalayarak ayanlara bazı ayrıcalıklar tanısa da, sonrasında merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştı. Tanzimat'tan sonra iltizamın kaldırılması ile ayanların iktisadi güç kaynaklarını azaltma ve İstanbul'a ulaşan vergi gelirini artırma amaçlandı. Ancak 3 yıl sonra iltizama geri dönüldü. Devlet, 19. yüzyılın ilk yarısındaki çabalarıyla ayanların gücünü azaltabilmiş, ancak yerel unsurların tamamen devreden çıkaramamıştır.¹⁵⁸

1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile toprakta özel mülkiyet tanındı, toprağın alım satımı serbest bırakıldı. Kanunname ile hem ayanların gücünü sınırlamak hem de tarımsal üretimin artmasını sağlayarak vergi gelirini artırmak amaçlanmıştı.¹⁵⁹

19. yüzyılda küçük üreticilerin varlığını sürdürebilmesinin bir başka nedeni de emek kıtlığı ve toprak bolluğudur. Bu durum küçük çiftçilerin büyük toprak sahipleri karşısında direnme gücünü artırmıştır. Köylüler kendi topraklarını ekebiliyordu. Ücretler yüksek kaldı. Çukurova dışında ücretli işçi çalıştıran kapitalist işletmeler

¹⁵⁵ Eldem, s. 33.

¹⁵⁶ Duran, s. 338.

¹⁵⁷ Duran, s. 326.

¹⁵⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 99.

¹⁵⁹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 100.

yaygınlaşmamıştır. Toprak olmayan ya da bir çift öküzü olmayan haneler ortakçı olarak çalışmak zorunda kalmıştır.¹⁶⁰

19. yüzyıl boyunca Anadolu'ya Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan göç yaşandı. Bu göçle bir buçuk milyona yakın göçmen Anadolu'ya gelmiştir. 1857'de çıkan bir kararname ile göçmenlere devlet mülkiyetindeki topraklardan verilmiş ve Anadolu'ya yerleşenlere on iki yıl vergi bağışıklığı getirilmiştir. Bu göçmen nüfus tarımda küçük üreticiliğe dayanan yapıyı güçlendirmiştir.¹⁶¹

19. yüzyılda, Tanzimat döneminde tarım politikalarını geliştirecek ve uygulayacak bir zirai bürokrasi kurulmuştur. Tanzimat döneminde başlayan, tarım eğitim ve uygulama kurumları kurma çalışmaları II. Abdülhamit döneminde de artarak devam etti. Bu çalışmalar tarım öğrenimi yapmak üzere Avrupa'ya öğrenci göndermek ve tarım okulları ve örnek tarlalar açmak şeklinde gerçekleşti.¹⁶²

Uygulanan tarım politikasının temel amacı üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış ticareti yapılan tarım ürünlerinin üretimi teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, yerli sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içinden karşılanması ve tarım araç ve yöntemlerinin modernleştirilmesiydi.¹⁶³ Tarım ürünleri ticareti serbestleştirildi, devlet tekellerine ve devlet mubayaalarına büyük ölçüde son verildi.¹⁶⁴

1.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikası

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında nispeten liberal bir ekonomi politikası izlenmiş, Balkan savaşlarından sonra Osmanlılıktan Türkçülüğe yönelişle birlikte *milli iktisat* ön plana çıkmaya başlamıştı. Balkan savaşları sırasında İttihat Terakki'nin yönetimi doğrudan ele alması ve I. Dünya Savaşı sırasında ekonominin dışa kapanması kapitülasyonların kaldırılması, dış borçların ödemesinin durdurulması gibi gelişmeler *milli iktisat* politikasının uygulanmasını mümkün hale getirmişti. İkinci Meşrutiyet

¹⁶⁰ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 101.

¹⁶¹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 103.

¹⁶² Tevfik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 305.

¹⁶³ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 45.

¹⁶⁴ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 50.

Dönemi’nde izlenen tarım politikasında bütün bu siyasi ve ekonomik gelişmeler etkili olmuş, ayrıca I. Dünya Savaşı sırasındaki iâşe sorununa çözüm arayışı da izlenecek tarım politikasını önemli ölçüde etkilemiştir.

İttihatçıların 1908 Kongresi’nde toprak sorunu ile ilgili meşru olarak elde edilmiş toprak mülkiyetine dokunulmamak şartıyla köylüye toprak dağıtılması yönünde karar aldı ve bu karar hükümete bildirilecekti. Ayrıca, toprak dağıtımının kolaylaştırılması için düşük kredi sağlanacak aşar yarıya indirilecek, zamanla kadastro sistemine geçilecekti. Tarım her yolla desteklenecek ülkenin her tarafında modern eğitim veren tarım okulları açılacaktı.¹⁶⁵ Ancak birçok açıdan 1908 programına benzeyen 1909 programında köylünün toprak sahibi yapılmasıyla ilgili madde bulunmamaktadır. Bunun nedeni İttihat Terakki’nin seçimlerde yerel eşrafın desteğine ihtiyaç duyması olabilir.¹⁶⁶ Tarım ve toprak düzeninde değişiklik yapma fikri terk edilmiş ve köycülük ancak basın aracılığıyla edimsel alana taşınabilmiş, tarımsal üretimin teknik koşullarını iyileştirilerek tarımsal üretimi geliştirmeyi amaçlayan bir politika izlenmiştir.¹⁶⁷

Quataert’e göre Osmanlı tarımsal gelişmesini etkileyen ana etken dış talep olmakla beraber Osmanlı hükümetinin tarım politikası da ikincil olmakla birlikte tarımsal gelişmeyi etkileyen önemli bir faktördü. Osmanlı tarımını özendiren devlet politikaları 1930’larda tarımsal sorunlarla ilgilenmek üzere bazı devlet örgütlerinin kurulmasına kadar uzanır.¹⁶⁸

1909’daki bütçe konuşmasında Cavit Bey, toprağın işlenmesi için de sermayeye ihtiyaç olduğunu, güvenlik ve asayişin kuvvetlendirilmesiyle, toprak sahiplerinin servetler meydana getirebileceğini savunuyordu.¹⁶⁹ Bütçe konuşmasında tarımla ilgili söyledikleri şöyle özetlenebilir;¹⁷⁰

¹⁶⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 99-100.

¹⁶⁶ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 43- 44.

¹⁶⁷ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 46.

¹⁶⁸ Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, s. 1560-1561.

¹⁶⁹ Tunçer, s. 46.

¹⁷⁰ Tunçer, s. 47.

“Güvenlik bulunmazsa tarım ileri gitmez, tarım ise Osmanlı Devleti’nin ruhudur. Ticaret bizim için ikinci bir vasıtaadır. Endüstri ise daha kim bilir, belki de yüz sene sonra doğacaktır. Oysa tarımımız bize Tanrının bir lütfudur. Yapacağımız tarımsal çalışmalar, bizi zengin etmeye ve yerimizi güçlendirmeye yeter. Bayındırlık işleri o zavallı tarım kesimine büyük destek ve yardımcıdır. Bereketli senelerde çiftçi ürünün çürüyüp gittiğini görür; çünkü onu dışarı gönderecek bayındırlık araçlarından yoksundur.”

Cavit Bey’e göre, gelirden sürekli bir artış sağlamanın en iyi yolu köylünün durumunu iyileştirmekten ve geçmişte vergi ödemeyenleri vergiye bağlamaktan geçiyordu. Dâhiliye Nezareti güvenliği sağlar, Nafia Nezareti köylere kadar bir iletişim ağı ve ulaşım sağlar ve kamu yararına olan yatırımlara yabancı sermaye çekilerek ülke refahı artırılabilirdi.¹⁷¹

Cavit Bey, aşar vergisinin arazi vergisine dönüştürülmesi konusundaki düşüncelerini de şu şekilde ifade ediyordu; *“Aşar öyle bir vergidir ki öyle kolay kolay dokunulamaz. Bu en güç dokunulacak, en güç ıslah edilecek bir vergidir. Çünkü ona erken dokunacak adam onun sorumluluğunu kabul etmelidir. O sorumluluğu üzerine alabilecek adamı da zor bulursunuz. Aşar vergisini, uygar ülkelerin hepsinde var olan arazi vergisine dönüştürmek için ezbere hareket etmek mümkün değildir.”*¹⁷²

Cavit Bey’in aşar konusunda söylediklerinde doğruluk payı vardır. Çünkü aşar kaldırılmış ancak arazi vergisine dönüştürülemedi. Tarımın vergilendirilmesi bugün hala sorun oluşturmaktadır.¹⁷³

Başta Maliye Nazırı Cavit Bey olmak üzere liberalizmi savunanlar uluslararası iş bölümünde Türkiye’nin payına tarımın düştüğüne inanıyordu. Cavit Bey “biz bugün de yarın da ziraat memleketiyiz.” diyordu. Yerli ve yabancı sermayenin tarımın dış pazara açılmasını sağlayacak altyapı yatırımlarına yönelmesi gerektiğini savunuyordu. Böylece ülkenin tarım kaynakları kullanılabilir ve dış pazara açılabilirdi.¹⁷⁴ Bilimsel

¹⁷¹ Tunçer, s. 54.

¹⁷² Çavdar, s. 87.

¹⁷³ Çavdar, s. 87.

¹⁷⁴ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, s. 31-32.

yöntemlerle tarımda verim artırılarak ülke servet ve refaha kavuşabilirdi. Osmanlı Devleti, tarıma, özellikle tarımsal ihraç ürünlerine ağırlık vermeliydi.¹⁷⁵

Cavit Bey'in liberal dış ticaret politikasına karşı çıkanlardan biri 1907'de İzmir'de yayınlanmaya başlayan 1908'den sonra İstanbul'a taşınan Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'ydi. Gazete, bazı malların ticaretinin tamamen serbest olmasını bazılarının da himaye edilmesini öneriyordu. Osmanlı sanayisinin korunması, tarımın da gelişmesi için bazı ürünlerine uygulanan gümrük verilerinin artırılması gerektiğini savunuyordu. Ziraat memleketi olmanın ilanihaye Avrupa'ya hammadde satıp, Avrupa'dan mamul madde satın almak anlamına gelmediğini savunuyor, tarıma dayalı sanayi kollarından sanayileşmeye başlanması gerektiğini söylüyordu. Ancak, gazete aşırı korumacılığa karşıydı.¹⁷⁶

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretince yayınlanan Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuasında 31 Ağustos 1326 (13 Eylül 1910) tarihli sayısında “Memalik-i Osmaniyye’de Ziraatin Terakkisi için Ziraat İdare-i Umumiyesinin Teşkilat ve İcraatına Dair Malumat” başlığıyla bir rapor yayınlanmış, bu rapor dergi tarafından “Memaliki Osmaniyye’nin Zirai Programı” olarak adlandırılmıştır. Bu rapor, gerçek bir tarım programı niteliği taşımamakla birlikte Osmanlı tarımında karşılaşılan sorunları, sorunların çözümünde benimsenen politikaları ve uygulamayı göstermesi bakımından önemlidir. Bu programa tarımda gelişmenin gerçekleşmesi için dört ana koşul vardır: “(a) Asayişin sağlanması, (b) ulaştırma, (c) tarımsal kredi, (d) tarımın çağdaş yöntemlere uygun olarak yapılması.”¹⁷⁷

1911 (1317) yılı bütçe konuşmasında iktisadi siyasetlerinin mükellefine kuvvet vermek olduğunu söyleyen Cavit Bey’e göre, altyapı çalışmaları yapılır, ticari işlemler kolaylaştırılırsa mükelleflerin vergilerini daha muntazam ve daha fazla vermeleri sağlanmış olacaktır. Bu konuda önemli meselelerden biri demiryollarının eksikliğidir. Verimin çok iyi olduğu yıllarda bile ahali demiryolu eksikliğinden dolayı mahsulünü satamamaktadır. Cavit Bey’e göre demiryolları sadece aşarı değil temettü vergisini,

¹⁷⁵ Toprak, *II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat*, s. 583.

¹⁷⁶ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, s. 32-33.

¹⁷⁷ Gündüz Ökçün, “Memaliki Osmaniyye’nin Zirai Programı”, **Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 29.

ithalat- ihracatı ve dolayısıyla servet ve refahı artıracaktır. Bu anlamda liman yapımı da önemlidir.¹⁷⁸

Sait Paşa Hükümeti'nin hükümet programında tarıma önem verilmişti. Bu programa göre; ziraat ve baytar okullarının yanında işçi ve çiftlik okulları kurulacak, vilayetlerde ziraat aletleri ve damızlık depoları oluşturulacak, ipekçiliği, sütçülüğü, arıcılığı geliştirmek için okullar açılacak ve fidanlık kuruluca, hayvanları vebadan korumak için aşı getirilecek ve yeni ziraat yöntemleri halka öğretilmeye çalışılacaktı.¹⁷⁹

1912'de (Sait Paşa Hükümeti'nde) Nafia Nazırlığına getirilen Cavit Bey'in on yıllık bir süre için tasarladığı programa göre Mezopotamya'da bir sulama projesi açık artırmaya çıkarılacaktı. Adana bölgesini ikinci bir Mısır yapmak için Deutsche Bank önderliğinde araştırmalar yapılyordu. Vardar, Boyana, Meriç, Şeria nehirleri ve Konya Ovası'nın sulaması için projeler hazırlanmaktaydı.¹⁸⁰

Cavit Bey'in ulaşım ile ilgili 10 yıllık programına göre de Fransız sermayesi ile Karadeniz ve Adriyatik hatları, Amerikan sermayesi ile Anadolu'daki Chester Projesi, İngiliz sermayesi ile Bağdat-Basra hattı; Alman sermayesi ile Samsun-Sivas hattını Ankara'ya bağlayan bölüm bitirilecek ve Samsun, Trabzon, Dedeğaç, Kavala, Yafa, Hayfa ve Trablus'a limanlar yapılaca, Selanik Limanı genişletilecekti. Ayrıca dört yılda 9.655 mil karayolu yapımı düşünülüyordu.¹⁸¹

İttihat ve Terakki'nin doğrudan iktidarlığı döneminde sadrazamlık yapan (1913-1917 arası) Sait Halim Paşa Hükümeti'nin programına göre hükümet; Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'ın Ahali Bankaları deneyimlerinden yararlanarak köylünün toplumsal ve ekonomik eğitimine yardımcı olmak amacıyla Ziraat Bankası yeniden yapılandırılacak, çiftçilerin nakit ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli önlemleri alacaktı.¹⁸² Sait Halim Paşa hükümeti yine hükümet programında çiftçilerin ekonomik gücünü artırdıklarını, arazinin itibarını iade ettiklerini, vurguncuların elinden çiftçileri

¹⁷⁸ Karaman, s. 38-39.

¹⁷⁹ İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 208.

¹⁸⁰ Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, s. 274.

¹⁸¹ Eroğlu, s. 279.

¹⁸² Güneş, s. 208.

kurtardıklarını, imar ve ıslahat için gerekli ortamı oluşturdıklarını belirterek, şirketler yasası hazırlayacaklarını ve çiftçileri güçlendirici önlemler alacaklarını açıklamıştır.¹⁸³

Meşrutiyet Dönemi'nde tarımda modernleşmeyi sağlamak amaçlayan hükümetler, tarımda makineleşmeyi teşvik etti, maliyeti yüksek sulama projeleri başlattı, yeni kanunlar çıkararak arazi hukukunda değişikliğe gitti. Modern yöntemlerle ticari tarıma yönelen büyük toprak sahiplerini Ziraat Bankası aracılığıyla teşvik etti.¹⁸⁴

1.2.1.1. I. Dünya Savaşı

I. Dünya Savaşı'ndan önce toplam üretimin % 12'si ihraç ediliyordu, ihraç mallarının % 90'nını tarım ürünleri, gıda maddeleri ve hammaddeler oluşturuyordu. Büyük miktarlarda mamul mal ithal ediliyordu, tekstil ürünleri başta olmak üzere makine, ara mal, şeker, kahve, çay ithal ediliyordu. Ülke içindeki ulaşım ağının yetersizliğinden dolayı İstanbul, Beyrut gibi büyük liman kentlerinde büyük oranda ithal hububat ve gıda maddeleri tüketiliyordu.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve ardından I. Dünya Savaşı'na girmesi temel besin maddelerinde darlık yaşanmasına neden oldu.¹⁸⁶ Savaş dönemi koşulları genellikle gıda maddelerinin arzı ile talebi arasında dengesizliğin ortaya çıkmasına neden olur ancak az gelişmiş ülkelerde üretim yapıları katı, üretim teknikleri ilkel olduğundan ve ulaşım altyapısının zayıf olması nedeniyle az gelişmiş ülke ekonomileri savaş koşulları karşısında daha az esnek ve daha korunaksızdır. Bu nedenle savaş dönemi koşulları Osmanlı İmparatorluğu'nda da gıda maddelerinin arzı açısından ciddi sorunlar yaratmıştır. Savaş döneminde ithalat ve üretim hızla düşerken, gıda maddelerine talep artmıştır.¹⁸⁷

1913-1914 yılı dış ticaret istatistiğine göre Osmanlı 980 küsur bin kental tahıl ithal ederken 100 bin kental tahıl ihraç etmişti. Savaşın başlamasıyla birlikte açığı ithal ederek karşılamak imkânsız hale geldi, genel iâşe ve ordu için gerekli tahılı ülke topraklarında yetiştirmekten başka çare kalmadı. Ancak savaş nedeniyle nüfusun bir

¹⁸³ Güneş, s. 207.

¹⁸⁴ Ballı, II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, s. 46.

¹⁸⁵ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserler II*, s. 141-42.

¹⁸⁶ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, s. 81.

¹⁸⁷ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 151-152.

kısmı askere alınmıştı, iâşe ve nakliyatla kullanılmak için çift hayvanlarının bir kısmına el konulmuştu, toprakların önemli bir kısmı çekirge afeti ile karşı karşıya idi ve tohumluk sıkıntısı vardı. Ayrıca Balkan Savaşları sırasında “Tekalifi Harbiye” ile olduğu gibi köylü elindekini devlete devretmek zorunda kalacağını düşünerek pazar için üretim yapmaktansa kendine yetecek kadarını üretmekle yetinmeyi tercih ediyordu.¹⁸⁸

1913-1914 yılında 68 milyon dönüm olan ekili arazi, savaşın ilk yılı olan 1914-1915 yılında 35 milyon dönüme, ikinci yılında (1915-1916) ise 27 milyon dönüme düştü.¹⁸⁹ Yıllık üretim savaş öncesi dönemin yarısına ulaşabildi. Tarımsal üretimde düşüş daha çok tütün, kuru üzüm, kuru incir, fındık, yaş koza gibi geleneksel ihraç ürünlerinde yaşandı.¹⁹⁰

Bab-ı Ali, savaş şartlarında ordunun ve sivil halkın iâşesini sağlamak için bir yandan mümkün olduğu kadar tahıl ürünü ithal etmeye çalışırken diğer yandan da tarımsal üretimi artırmaya yönelik değişik yöntemlere başvurdu. Savaşın ilk iki yılında idari tedbirlerle sorun çözülmeye çalışıldı ve iâşe sorununa çözüm bulmak amacıyla talimatnameler çıkarıldı.¹⁹¹

Seferberliğin başlaması hasat zamanına denk gelmişti, mahsulün kaldırılıp ambarlanması görevini köy ihtiyar heyetine veren ve bunun denetlenmesinden Ziraat odalarını sorumlu tutan bir talimatname düzenlenerek vilayetlere gönderildi. Daha sonra, Ziraat Nezareti ve Dâhiliye Nezareti ortaklaşa olarak ülkedeki tarımsal üretimi merkezi hükümetin denetimine sokmak ve gelecek yıl için gerekli önlemleri almak için bir talimatname yayınladı. Bu talimatname özellikle eskiden beri olan imece usulünü askere alınanların lehine kullanmak için yapıldı. Bu talimatnameyle köylerde askeri mükellefiyet yaşı dışında kalanlara tarımsal mükellefiyet getirildi. Köy ihtiyar heyeti, köy imamı ve köy mualliminin katılımıyla bir komisyon kuruldu, nahiye müdürleriyle mutasarrıflar ve valilerin teftişi altında tarlaları ekmek ve normal senelerde elde edilen

¹⁸⁸ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s. 81-82.

¹⁸⁹ Gündüz Ökçün, **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)**, Ankara: AÜ SBF ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1983, s. 100-101.

¹⁹⁰ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s. 82.

¹⁹¹ Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)*, s. 101.

ürünü ortaklaşa elde etmek tarımsal mükellefiyete giriyordu. Çift hayvanları da ortak girişimin hizmetine verilecekti. Tohumluk temini sağlanacaktı.¹⁹²

Savaşla birlikte tarımsal üretimi artırmaya yönelik nezaretler arası işbirliği gündeme geldi. Harbiye Nezareti ile Ziraat Nezareti'nin yayınladığı ortak bir talimatnameye göre tahılın harman yerinden ambara naklinde ordudan yararlanılacaktı. Ayrıca, Maarif Nezareti'yle hazırlanan ortak bir talimatnameye göre de öğrencilerin tarımsal üretime alıştırılması ve okul bahçelerinde ziraat yaptırılarak öğrencilerin zirai üretime katılımları öngörülmüştü fakat bu mümkün olmadı.¹⁹³

Savaş sırasında tarımsal üretimi artırmaya yönelik çeşitli politikalar uygulandı. Bu politikaların da tarımsal üretimin artması yönünde etkileri oldu. İaşe sorunun ciddi boyutlara ulaşması sonucu Ziraat Nezareti'nde tarımsal üretimi teşvik ve planlama işleriyle görevli bir komisyon kuruldu. Başına Hahl adında bir Alman uzman getirildi. Nezaretin bütün teşkilatı seferber edildi, çiftçiye tohumluk ve tarım aletleri dağıtıldı, çeşitli yerlerde zirai kurslar açıldı, üretim yerlerine ziraat mühendisi ve memurları gönderildi, Suriye'de büyük tahribata sebep olan çekirge afetinin önü alındı, Konya Ovası'nda sulama işlerinde Almanların yardımıyla 6 bin hektar toprak yeniden ziraata açıldı.¹⁹⁴ Yurt dışından tarım makine donanımı getirildi. Bunların işletim, bakım ve onarımı için Halkalı Ziraat Mektebi bünyesinde iki yıllık ziraat makinist mektebi açıldı.¹⁹⁵

Savaş devam ettikçe ihtiyaçlar artıyor, hükümetin doğrudan işe el koyması kaçınılmaz hale geliyordu. Özellikle savaşın ikinci senesinde Red-i Bedel Kanunu'nun söz konusu olması iyi bir teşkilatlanmayla mevcut kuvvetlerden azami faydalanmayı gerektiriyordu. Tarımsal üretimdeki düşüşü durdurmak için ülkedeki bütün güçlerin seferber edilmesi gerekiyordu. İaşe sorunun devam etmesi çiftçiliği olmayanların da tarımsal üretimle görevlendirilmelerini gerektiriyordu. Bu tür gerekçe ve ihtiyaçlar sonucu Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu gündeme geldi.¹⁹⁶ Mükellefiyet-i Ziraiyye

¹⁹² Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)*, s. 101-102.

¹⁹³ Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)*, s. 102.

¹⁹⁴ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 34

¹⁹⁵ Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, s. 85-87.

¹⁹⁶ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, s. 84.

Kanunu-ı Muvakkatı 16 Eylül 1916'da bundan beş ay sonra da Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu çıkarıldı.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'na göre; 14 yaşını doldurmuş ve askerde olmayan tüm çiftçiler Ziraat Nezaretince belirlenen miktarda ziraat yapmak ve gelecek yıl için nadas yapmak üzere hükümet tarafından yükümlü tutulabilecekti. Çiftçi olmayan ve askerlik hizmeti dışında kalmış olanları o bölgede en çok ekilen üründen yetiştirmekle yükümlü tutulabileceklerdi. Bu yükümlülük Müdafa-i Milliye, Donanma, Hilal-i Ahmer gibi toplum yararı kurumlar ve her türlü ayrıcalıklı ayrıcalıksız cemiyet ve şirketler için de geçerliydi. Çiftçileri kendi topraklarını işledikten sonra an-cemaatin yardıma ihtiyacı olan ailelerin tarlalarında çalışmaya mecbur etmeye Ziraat Nezareti yetkiliydi. Kanuna uymayanlar yargılanarak para cezası tekrarı halinde bir haftaya kadar hapis ile cezalandırılabilirdi. Bu kanunun uygulanabilmesi için Ziraat ve Ticaret Nezareti bütçesine 150.000 lira eklenecekti.¹⁹⁷

Eylül 1917'de çıkan Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'nun uygulanması hakkındaki nizamnameyle yalnız bir çifti bulunan çiftçilerin hayvanlarına nakliye için el konulmayacak, beş yüz dönüm ve daha fazla toprağı işleyenler çiftlik sahibi kabul edilip askere alınmayacak, işledikleri toprağın genişliğine göre belli sayıda ortakçı ve hizmetkârları da askerlikten muaf tutulacaktı. Ayrıca, her kasaba da belirli sayıda demirci ve saban ustalarının ve Ziraat Nezareti'nce Harbiye Nezareti'ne bildirilen makinistlerin askerlikleri tecil edilecekti.¹⁹⁸

Tarımsal üretimi artırmak için emek arzını genişletmenin yolları arandı. Orduya üretkenlik kazandırılmak istendi. Cepheye sevk edilmeyen gayrimüslim amele taburlarından ve kadınlardan ziraat alayları ve çiftçi taburları oluşturuldu. Savaş yıllarında orduda zirai eğitim verildi, örnek tarlalarda uygulamalı dersler verildi, erata çağdaş üretim teknolojileri ve tarım makinalarının kullanımı öğretildi, tarla sürdürüldü, hasat toplatıldı. Savaş esirlerinden yararlanıldı. İstanbul, Bursa, Edirne vilayetleri ile

¹⁹⁷ Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)*, s. 76.

¹⁹⁸ Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)*, s. 77-78.

İzmit ve Çatalca livalarındaki iş gücüne ihtiyaç duyan geniş arazi sahiplerine ihtiyaçları oranında savaş tutsağı verildi.¹⁹⁹

İşlenmeyen devlet toprakları üretime açılmak istendi; bu topraklar işlenmek şartıyla emeklilere satıldı. Bu toprakları alanlara Ziraat Bankası işletme kredisi sağladı. Ayrıca, portakallıklar, ekime açılan tarlalar, bozulmuş bağlar yerine yapılan yeni bağlar için on yıl vergi muafiyeti tanındı.²⁰⁰

Savaşın ilk yılında (1914- 1915) 32-35 milyon dönüm civarında olan ekili alan 1915-1916 yılında 27 milyon dönümde kalmıştı. 1917 senesi son bulmadan Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu'nun etkisiyle toplam ekili tarımsal arazi 25 milyon dönüme ulaşmıştı.²⁰¹ Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'na göre bu gelişmenin nedeni izlenen tarım politikasıydı, alınan tarımsal önlemler genel iktisadi durum üzerinde de olumlu sonuçlar meydana getirmişti.²⁰²

Savaş yıllarında dış ticaret imkânlarının azalması ve eldeki stokların tükenmesi, eskiden pazarda rekabet edemeyen Anadolu ürününe talebi artırdı. Tekin Alp'e göre, ülke insanı temel besin maddelerini ve giyim kuşamının bir kısmını iç pazardan sağlamak zorunda kaldığı için Pazar için üreten köylüyü, kendi deyişi ile “dayı baba”yı düşünmek zorunda kalmıştı. Kendisine tohumluk dağıtılmış, “usul-i cedit” ziraat aletleri verilmiş, yüz binlerce lira sarf edilerek çekirge gibi afetlerin önü alınmış, yeni mevzuat çıkarılmış, kadınlar çocuklar çalıştırılmış, Ziraat Bankası'nın kredi imkânları artırılarak Anadolu çiftçisi gözetilmişti. Bu bir “İktisadi İnkılâp”tı. Bundan böyle Türk iktisadi mukadderatını kendi eline almış, iktisadi istiklalini tamamıyla iktisap eylemişti.²⁰³

Kurtuluş Savaşı sırasında asker ve vergi toplamak için TBMM'nin elindeki tek kaynak Türk köylüsüydü. Bütçe gelirinin büyük kısmını oluşturan tarım sektörü, savaşın finansmanını da sağlayacak başlıca sektör oldu. 24 Nisan 1920'de TBMM'ye

¹⁹⁹ Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, s. 85-87.

²⁰⁰ Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, s. 86.

²⁰¹ Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)*, s. 42.

²⁰² Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihad Terakki ve Devletçilik*, s. 137.

²⁰³ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, s. 95.

verilen bir önerge kabul edilerek ağnam vergisinin dört kat olarak alınması kararlaştırıldı.²⁰⁴ TBMM tarafından aşarın toplanmasıyla ilgili de düzenlemeler yapıldı.

Savaşın uzun sürmesi ve tarımdaki işgücünün silahaltına alınması, savaş sırasında tarımsal üretimin oldukça azalmasına ve doğru düzgün vergi toplanamamasına neden oldu. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için Tekâlifî Milliye Emirleri çıkarıldı.²⁰⁵ Böylece ordunun ihtiyacı olan mal ve hizmetlerin bir kısmı halktan karşılandı.

Kurtuluş Savaşı yıllarında tarım sektörünün tahribi Birinci Dünya Savaşı dönemindekine göre daha çok olmuştur. Bu durumun başlıca nedenleri Anadolu'nun en verimli alanlarının işgal altında olması ve Yunanlıların tarım alanlarında geniş bir tahribata neden olması, savaşın neden olduğu yıkımlar ve bunun sonucu ortaya çıkan üretim kayıpları ve dış kaynak bulunamamasıydı.²⁰⁶

Kurtuluş Savaşı sırasında da tarıma yönelik mükellefiyetler ve muafiyetler getirildi. 9 Ekim 1921 çıkarılan bir kanunla her bir çift hayvanı olana kırk dönüm hububat ekme ve haftada bir günü asker olanların tarlasında çalışma yükümlülüğü getirildi. 200 dönüm ekim yapanlarla her yüz dönüm başına çalıştırılacak kişiler, traktörlerle ekim yapanlarla her yüz dönüm için çalıştırılacak kişiler ve iki makinist ve iki yüz koyun veya keçi ile elli adet sığır belgesi olanlar, her kazadan iki demirci ve iki marangoz askerlikten muaf tutuldu.²⁰⁷

TBMM Hükmeti'nin Anadolu ve Rumeli Mudafa-i Hukuk Cemiyeti'nin çeşitli toplantılarında belirtilen esaslara göre oluşturulan tarım politikası ana hatlarıyla şu şekilde ifade edilebilir. Köylünün ürününün köylüden direkt alınarak köylünün araçlarının elinden kurtarılması kârın ziraatla alakası olmayan araçlara bırakılmaması, köylüye yapılacak yardımların nakdi değil üretim araçlarının verilmesi şeklinde olması, geleneksel ihraç ürünlerinin teşvik edilmesi ve ihracatçı ile üretici arasında sıkı bağların oluşturulması, sulama imkânlarının artırılması üzerinde durulmuş. Köylünün boş

²⁰⁴ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, **1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931. Birinci Türkiye Ziraat Kongresi**, <http://sbedergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/343/files/23-2-16102016.pdf>, (Erişim tarihi, 10. 06. 2018), s. 36.

²⁰⁵ Kenan Kırkpınar, **Aşar Vergisinin Kaldırılışı**, http://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/1.ciltsayi2/c1_s2_kenan_kirkpinar.pdf, (Erişim Tarihi, 10/06/2018), s. 106.

²⁰⁶ Kayıran, s. 36.

²⁰⁷ Mehmet Aykanat, "1923-1938 Döneminde Türk Tarım Politikası", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007), s. 12.

zamanlarını, gerek ihtiyaçlarını karşılamak için gerekse ticaret için olsun, dokuma yaparak değerlendirmesi dokuma ithalatının azaltılması için bir yol olarak görülmüştür.²⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi Kurtuluş Savaşı sırasında da ordunun ve halkın iâşesini sağlamak ve devletin vergi gelirini artırmak için tarımsal üretim artırılmak istendi. Bunun için mükellefiyetler getirildi, bazı teşvikler sağlandı.

1.2.1.2. Fiyat Politikası

Ürün Fiyatı Politikası

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde tarımsal ürünlere doğrudan fiyat politikası uygulanmadı, tarımsal ürünlerin ticaretini serbestleşmesi yönündeki gelişmeler tarımsal ürünlerin fiyatlarına dolaylı olarak etkide bulundu.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel olarak provizyonist bir ihracat politikası uyguluyordu; halkın ihtiyacının karşılanması öncelikliydi ancak kalan kısım ihraç ediliyordu. Bu nedenle bazı temel ihtiyaç maddelerinin (tahıl, pamuk, pamuk ipliği gibi) üzerine başlangıçtan beri ihracat yasağı konmuştu. 1823'te bazı ürünlerin ihracı tezkereye bağlandı.²⁰⁹ Tanzimat öncesinde ticareti kısıtlayıcı başka bir uygulama da “yed-i vahit” usulüydü yani ürünlerin alım-satımına devlet tekelinin konmasıydı. “Yed-i vahit” usulüyle fiyat belli bir düzeyde tutuluyor bu da üretimi olumsuz etkiliyordu. Örneğin, yılda 250.000 çeki olan afyon üretimi “yed-i vahit” uygulandıktan sonra 70-80.000 çekiye düşmüştü.²¹⁰

Osmanlı Devleti'nin batıyla entegrasyonun artması fiyat politikasında da dönüşüme neden oldu. 1838 Ticaret Antlaşmasıyla “yed-i vahit” kaldırıldı; bu tarımsal malların fiyat oluşumunda serbestleşmeye yönelik ilk adımdı. Ayrıca, aynı sözleşmeye göre üreticiler ürünlerini istediği pazarda, istediği fiyattan satabilecekti.²¹¹

²⁰⁸ Aykanat, s. 12.

²⁰⁹ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 24.

²¹⁰ Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 24-25.

²¹¹ Duran, s. 330-331.

Tarımsal ürünlerin fiyat oluşumunda serbestleşmeye yönelik ikinci adım “kara gümrükleri” ve “sevahil gümrükleri”²¹² nin kaldırılması oldu. Bu gümrükler hem iç ticaretin gelişmesini hem de ürün fiyatlarının serbest piyasada oluşmasını engellemekteydi. “Kara gümrükleri” 1874’te kaldırılırken “sevahil gümrükleri” ise kapsamı daraltılarak yürürlükte kaldı, ancak 1909’da tamamen kaldırıldı.²¹³

Osmanlı geniş ölçüde uluslararası piyasalarla bütünleşti, Osmanlı piyasalarında fiyat oluşumu büyük ölçüde uluslararası ekonomik ve ticari konjonktürün etkisiyle şekillenmeye başladı.²¹⁴

Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında devlet üretilen tahılı şehirlere çekmek için piyasa mekanizmalarına bel bağlamıştı. Tüccarlardan da üreticilerden aldıkları malları şehirlere ulaştırıp satmaları bekleniyordu. Ancak kısa sürede üretimdeki düşüş, ulaşım ağının yetersiz olması, tüccarların, dükkân sahiplerinin ve hatta tüketicilerin kıtlık beklentisiyle istifçilik yapmaları gibi nedenlerden dolayı büyük şehirlerde kıtlık baş gösterdi.²¹⁵

Yaşanan kıtlıklarında etkisiyle devlet iase sorununu çözmek için müdahalenin gerekli olduğu sonucuna vardı. Tahıl üreticilerinden tohumluk ve hane halkı ihtiyacının dışında kalanın belirlenen fiyattan teslim etmeleri istendi. Devletin belirlediği fiyatın piyasa fiyatının altında olması tahıl üreticilerinin bu uygulamaya karşı ürünlerini saklamak gibi yöntemlerle direnmelerine neden oldu.²¹⁶

Şehirlerdeki durumun daha da kötüleşmesiyle 1917 yılından itibaren üreticilerin ürünlerinin bir bölümünü ayni vergi olarak ya da piyasanın altındaki bir fiyattan devlete teslim etmeleri istendi. Geri kalan bölümü istedikleri gibi satabileceklerdi. Daha fazla ürünün daha yüksek fiyattan piyasada satılmaya başlanmasıyla şehirlerdeki gıda maddeleri arzı arttı. Bu uygulama savaşın sonuna kadar

²¹² Osmanlı Devleti’nin ticaret ağı içerisinde, sahilde bulunanlara “sevâhil gümrükleri”, ülke içerisinde bulunanlara da “kara gümrükleri” denirdi

²¹³ Duran, s. 331.

²¹⁴ Duran, s. 331.

²¹⁵ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 154.

²¹⁶ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 154.

sürdürüldü. Bu uygulamadan yarar sağlayanlar daha çok devlete yapılan teslimattan sonra elinde satılacak ürün kalan büyük toprak sahipleri oldu.²¹⁷

Girdi Fiyatı Politikası

Özellikle, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren geleneksel üretim yöntem ve araçlarından modern üretim yöntemlerine geçişi sağlamak amacıyla tarımsal girdiler sübvansede edilmeye başlanmıştır. 1882’de çıkarılan bir yasayla hemen her türlü makinaları gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²¹⁸

Kaliteli tohum-fıdan kullanımını yaygınlaştırmak için teşviklerde bulunuldu. İlk başlarda ithal edilen tohum, fide ve fidanlar (asma çubuğu, dut fidanı, gülfıdanı, pamuk tohumu gibi.) ülke içinde üretim istasyonlarında üretilmeye başlandı ve genellikle üreticiye karşılıksız olarak dağıtıldı.²¹⁹

1909 bütçe kanununda bu konu ele alınarak tarım makinalarının ithal edilerek üreticiye gösterilmesi amacıyla 1909 yılına mahsus 15 bölgede Ziraat İstasyonlarının kurulması kararlaştırılmıştır. Bu istasyonlarda ithal edilen araç-gereçlerin korunması, üreticiye maliyetine pazarlanması, ayrıca bozulan aletlerin tamiri için istasyonda bir demirhane açılması benimsenmiş ve tüm bunlar için bütçeye 9870 lira konmuştur.²²⁰

Tarımda makineleşmeyi teşvik amacıyla 1882’de çıkarılan tarım makinalarının gümrük vergisinden muaf tutulmasıyla ilgili yasanın her 10 yılda bir süresi uzatılmıştı. İttihatçılar da 1911’de gümrük muafiyetini tarım makinalarının yanı sıra yedek parçaları da kapsayacak şekilde genişletti ve yasanın süresini 10 yıl daha uzattı.²²¹

1.2.1.3. Vergi Politikası

Osmanlı Devleti’nin ekonomisi tarıma dayanıyordu ve vergi gelirinin büyük bölümü tarımdan alınıyordu. Bunun önemli bir bölümünü öşür oluşturuyordu.

²¹⁷ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 156- 157.

²¹⁸ Duran, s. 331.

²¹⁹ Duran, s. 332.

²²⁰ Duran, s. 332-333.

²²¹ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 131-132.

Tanzimat'ın ilanından sonra 15 Eylül 1840'ta düzenlenen bir nizamname ile öşür vergisinin oranı %10 olarak belirlendi, vergi tahsilinde iltizam usulü kaldırılarak yerine “mahsallık” usulü getirildi. “Mahsallar” merkezden atanan vergi memurları idi. Ancak toplanan vergi miktarının umulanın aksine düşmesi 1843'te tekrar iltizam usulüne dönülmesine neden oldu. I. Meşrutiyet'in ilanından sonra iltizam usulü tekrar kaldırılarak emanet usulüne geçildi. Ayrıca tarımsal vergilerle ilgili tüm işler yeni kurulacak olan “İşar Emaneti”nde toplanıyor ve bu birimin vilayet, sancak ve kazalarda örgütlenmesi öngörülüyordu. Ülke genelinde vergi toplama işini de işar memurları yürütecekti. Ancak hem personel yetersizliği hem de yerel eşraf ve ayanın direnmesi sonucu iltizam usulüne geri dönüldü. İltizam usulü takip eden yıllarda belli ölçülerde sınırlandırılmak istense de ancak 1912 yılında tam olarak kaldırıldı.²²²

Öşür oranında da zaman içinde değişikliklere gidildi. 1840'ta % 10 olarak standartlaştırılmış olan oran uzun süre yürürlükte kaldıktan sonra 1883'te ulaşım-haberleşme ve eğitim öğretime kaynak sağlamak için % 11.5'e, 1896/7 bütçe açığını kapatmak için de % 12'ye yükseltildi. 1900 yılında yeni bir düzenleme yapılarak % 12.6 olarak belirlendi.²²³

Diğer yandan ülkede katma değeri yüksek ürünlerin üretimini artırmak amacıyla üzüm, zeytin, dut, pamuk, gül gibi bazı ürünlere öşür muafiyeti tanındı. Bağlarını söküp yerine Amerikan asma çubuğu diken üreticiler 10 yıl ve dut fidanlığı tesis eden, yabancı zeytinleri aşılaman, gül fidanlığı kuran üreticiler de 3-10 yıl arası vergiden bağışık tutuldular.²²⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında savaşı finanse etmenin bir yolu da vergilerdi. Savaş başlamadan önce devletin milli gelirinin yaklaşık % 12'sini vergi geliri oluşturuyordu. Vergi gelirinin üçte ikisinden fazlası tarım kesiminden alınıyordu. Tarım kesiminden alınan verginin önemli bir bölümünü öşür oluşturuyordu. Savaşın başlamasıyla doğrudan ve dolaylı vergiler artırıldı. Savaş sırasında hem devlet hem de yerel yöneticiler öşürü artan oranlarda topladılar. Ayrıca, şeker, gazyağı, kibrit, çay, kahve, alkollü içecekler, sigara gibi tüketim mallarına 1915'te konan vergilerin oranı

²²² Duran, s. 333-334.

²²³ Duran, s. 334- 335.

²²⁴ Duran, s. 335.

1916’da yükseltildi.²²⁵ Öşürdeki artışın yanı sıra temel tüketim mallarından alınan vergilerin de artırılması tarım kesimini olumsuz etkiledi.

Kurtuluş Savaşı devam ederken TBMM’nin açılmasından sonra birçok vergide değişiklikler yapılmıştır, bu değişiklikler ekonomik sıkıntılardan dolayı genellikle zam şeklinde olmuştur. 17 Ağustos 1920 tarih ve 12 sayılı “Aşarın Teslise Raptı Hakkında Kanun” ile aşarın toplanması için teslis yöntemi benimsenmiş, “aynı ve nakdi ihale edilecek aşar için 1913, 1914 ve 1919 yılları ihale bedellerinin ölçü alınması” kabul edilmiştir. Kanunda teslis işleminin 1920 yılı için geçerli olduğu belirtilmiş ancak uygulama aşarın kaldırıldığı 1925 yılına kadar devam etmiştir.²²⁶

TBMM hükümeti 23 Ağustos 1920 tarihli bir kanunla düşman işgalinden kurtulan vilayetlerin halkını 1920 yılının sonundan itibaren tekrar temettü ve akar vergileriyle emlak ve arazi vergilerine tabi tutmuştur. 31 Ekim 1921 tarihli kanunla ise Anadolu’da savaş sırasında geri alınan veya alınacak yerlerde, düşman tarafından tahrip ve yağma edilen kasaba halkının arazi ve temettü vergileriyle aşar ve ağnam borçları affedilmiştir.²²⁷

29 Eylül 1920 tarihinde aşar mültezimleriyle ilgili 30 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla mültezimlerin 1919 yılı sonuna kadar olan borçlarını 1921 Şubatına kadar nakden veya tümüyle ödemeleri durumunda borçların faizleri affedilmesi ve borçlarına karşılık rehin edilen ve devlet tasarrufuna geçen taşınmazlarının geri verilmesi karara bağlandı.²²⁸

²²⁵ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 158.

²²⁶ Kırkpınar, s.106.

²²⁷ Aykanat, s. 28.

²²⁸ Kırkpınar, s.106.

Tablo 1.1.
İstihlak Resimleri (Tüketim Vergileri)

Ürün	25 Mart 1919' daki Fiyat	15 Nisan 1922' deki Fiyat (kuruş)
Şeker (kiloda)	10 kuruş	15 kuruş
Petrol (kiloda)	3 kuruş	6 kuruş
Kahve (kiloda)	10 kuruş	20 kuruş
Çay (kiloda)	20 kuruş	40 kuruş
Pirinç (kiloda)	-	10 kuruş
Baharat (kiloda)	-	30 kuruş
Margarin (kiloda)	-	80 kuruş
Mum (kiloda)	-	30 kuruş
Adi Sabun (kiloda)	-	5 kuruş
Boş Çuval (kiloda)	-	5 kuruş
Kibrit Kutu	5 para kuruş	10 para
Sigara Kağıdı	10 para kuruş	40 para
Oyun kağıdı deste	5 kuruş	25 kuruş

Kaynak: Aykanat, s. 29-30

15 Nisan 1922'e istihlak resmine de ilk kez zam yapılmış ve resmin kapsamı genişletilmiştir. İstihlak resmindeki değişiklikler Tablo 1.1'de gösterilmiştir.

İstihlâk resimlerinin hazineye sağladığı gelir 1920'de 140 bin lira iken, 1922'de 8,6 milyona ve 1924 yılında da 17 milyon liraya ulaşmıştır.²²⁹

1.2.2. Tarım Politikası ve Uygulamaları

1.2.2.1. Toprak Mülkiyeti

Bu bölümde öncelikle Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki toprak düzeni hakkında bilgi verildikten sonra özellikle 19. yüzyıldan itibaren çıkarılan kanunların ve bazı uygulamaların etkisiyle miri arazilerin bir kısmının fiili ve hukuki olarak mülk araziye yaklaştırılması işlenecek. Daha sonra II. Meşrutiyet döneminde toprak mülkiyeti politikası ve bu dönemde toprak mülkiyeti ile ilgili yapılan düzenlemeler işlenecek. Daha sonra Osmanlı Devleti'ndeki toprak dağılımı incelenecektir.

1.2.2.1.1. II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti

Osmanlı Devleti'nde arazi beş kısma ayrılmış, bu ayırım 1858 Arazi Kanunnamesinde de aynen tekrar edilmiştir. Mülk arazi, vakıf arazi, metruk arazi,

²²⁹ Aykanat, s. 30.

mevat arazi ve miri araziydi. Osmanlı topraklarının büyük bölümü miri arazi statüsündeydi. Başka toprak çeşitleri olmasına rağmen, Osmanlı toprak düzeni miri arazi rejimi ile özdeşleşmişti.²³⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünde “çift hane” sistemine dayanan miri arazi rejimi hâkimdi. Devlete ait olan miri araziler, işlenmeleri ve belli bir verginin ödenmesi karşılığında köylü hanelere bırakılıyordu. Böylece devlet kendi mülkiyetindeki toprakların kullanımın hakkını babadan oğula geçecek şekilde köylü ailelere bırakmış oluyordu.²³¹ Miri arazinin devlet tarafından çiftçi halka *tefvizi* tımar veya dirlik olarak adlandırılan sistemin doğmasına neden olmuştur.²³²

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, Tımar sistemi, imparatorluğun sadece askeri- idari teşkilatlanmasının temeli olmamış aynı zamanda miri arazi sisteminin işleyişinde, köylü- çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve tarımsal ekonominin idare edilmesinde belirleyici faktör olmuştur.²³³ Tımar sistemi, devletin tarımsal artığa el koyma ve bundan bir ordu besleme sorunun çözümüydü ve 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde tımar sistemi, İmparatorluğun çok büyük bölümünde uygulanmakta idi. Tımar verilen sipahilerden ve daha büyük dirlik sahiplerinden beklenen, üretim faaliyetlerinin ve ticari faaliyetlerin devamlılığını sağlamak ve vergi gelirini toplamaktı.²³⁴

Tımar, küçük aile işletmelerine dayalı bir toprak düzeniydi. Bu yapı, özel mülkiyete ve büyük işletmelere dayanan yapılara oranla devletin vergi toplayabilmesini kolaylaştırıyordu ve merkezi devlete karşı siyasal alternatiflerin oluşmasını da güçleştiriyordu. Merkezi devlet için reaya çiftlikleri²³⁵ hem Osmanlı tarımının hem de Osmanlı ekonomisinin ve devlet maliyesinin temelini oluşturuyordu.²³⁶

²³⁰ Halil Cin, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Konya, 1995, s. 252.

²³¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İstanbul Yayınları, 2005, s. 39.

²³² Cin, s. 243.

²³³ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları, 2011, s. 117.

²³⁴ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s. 39.

²³⁵ Osmanlı genel kanunlarında, çiftlik bir çift öküzün sürebileceği toprağı ifade eder, önceleri tımar sistemi kapsamında bir çiftçi aileye veya haneye yetecek toprak birimini için kullanılırdı. Tımar sisteminin bozulmasından sonra eskiden de uygulanmakta olan mukataa sistemi tımar topraklarının mukataa olarak zengin sivil şahıslara kiralanması sonucu oldukça yaygınlaştı. 18. yüzyılda ayanların zaptettiği yerler mukataalı

İmparatorluğun geniş topraklara sahip olması uzak eyaletlerde tımarın uygulanmasını zorlaştırıyordu. Ayrıca merkeze bağlı bürokrasinin ve merkez ordusunun maaşlarının ödenmesi için devletin vergilerin bir kısmının nakit olarak toplanması gerekiyordu. Bu zorunlulukların sonucu olarak tımar sisteminin yanı sıra iltizam usulü de uygulanmıştır. Mültezim mukataa 16. yüzyıl ortalarına doğru, devlete ait vergi gelirini yarıya yakın oranda tımarla paylaşan iltizam usulü dünyada nakdi ekonominin geçirdiği aşamaların etkisiyle ve devletin nakit ihtiyacının artmasına paralel olarak yaygınlaşmıştır.²³⁷

İltizam dirliklerde de uygulanmaya ve tımar sahaları mukataalaştırılarak merkezi hazineye bağlanmaya başladı. İltizama verilen topraklar için mültezimden alınan *peşin* uygulaması yaygınlık kazanmıştı ve bu bir tür iç borçlanma anlamına geliyordu. Sürekli değişimlerden ötürü zarar etmek istemeyen, verdikleri peşini kurtarmak ve kar etmek isteyen mültezimler reaya üzerindeki vergi yükünü üretim kapasitesini daraltacak derecede artırdı.²³⁸ Gelecekteki mali kaynakları korumak için vergi kaynağını oluşturan beşeri-iktisadi temele himaye ve güvenlik şartlarını yeniden sağlamak gerekiyordu. Bu sebeple bazı mukataalar, 17. yüzyılının başlarından itibaren askeri zümre mensuplarına kaydı hayat şartı ile verilmeye başlandı. 17. yüzyılın sonlarına doğru özellikle 1683 (II. Viyana bozgunu)-1699 arası 16 yıllık büyük savaşın da etkisiyle bütçe açığındaki artıştan dolayı iltizamların kayd-ı hayat şartıyla verilmesi yaygınlaştı.²³⁹ Böylece, malikâne sistemine giden yol açıldı.

Ocak 1695 tarihli bir fermanla malikâne sistemine geçilerek mukataaların açık artırma yoluyla kayd-ı hayat şartıyla satılmasına başlandı. Bu sistemin amacı, mültezimlerin olabildiğince çok kar elde etmek için vergi kaynağını tahrip etmesini ihya ve idame ettirmek için sürekli olarak bir mültezimin tasarrufuna bırakmaktır.²⁴⁰ Malikâneci, muaccele adı verilen bir peşin meblağ ödemekte ayrıca her yıl hazine

arazilerdi ve bu yüzyıldan sonra büyük mülk ve zirai işletmeler anlamında çiftlik tabiri kullanılmaya başlandı. Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul, 2011, s. 68-71.

²³⁶ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s. 43

²³⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2002, s. 100-102.

²³⁸ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 15-19.

²³⁹ Genç, s. 103-104.

²⁴⁰ Genç, s. 104-105.

defterine “mal” olarak kayıtlı yıllık vergi öderdi. Muaccelle bütçe için önemli bir gelir kaynağı oluşturdu.

Osmanlı toprak rejiminde meydana gelen değişiklikler özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa’nın siyasi, kültürel ve ekonomik etkisiyle birleşince tarımsal yapıda ve toprak mülkiyetinde önemli değişimler yaşanmıştır. Avrupa kapitalizmi, Osmanlı tarımını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dönüştürmeye başladı. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde tarımsal yapılar ve toprak mülkiyeti üzerine çalışan araştırmacılar toprak mülkiyeti ile ilgili iki farklı yorum getirmiştir. Bir yoruma göre tefeci- tüccar sermayesi mülksüzleşmeye ve toprak kutuplaşmasına neden oldu, diğer yoruma göre ise küçük ve bağımsız köylülük Osmanlı Devleti yıkılana kadar hâkim unsur olmuştur.²⁴¹

İlk büyük çiftlikler, mevat arazi veya diğer boş arazilerde ortaya çıkmıştır. Mevat araziye padişahın izniyle ziraata elverişli hale getirene yani ihya edene o arazinin mülkiyeti verilmekte idi. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise miri arazi rejimine tabi topraklarda da büyük çiftliklerin ortaya çıktığı görülmekte.²⁴² Miri arazinin fiili olarak özel mülk haline getirilmesi tımar sahibinin miri araziye kendi özel mülkü gibi tasarruf etmesi, reayanın çeşitli siyasi, sosyal, ekonomik nedenlerden dolayı toprağını bırakarak veya elden çıkararak şehre gitmesi, padişahların miri araziden mülk temliklerinde bulunması veya miri araziye satması gibi yollarla gerçekleşmişti.²⁴³

17. yüzyılının sonlarında iltizam usulünden malikâne sistemine geçilmesiyle malikâne sisteminde miri araziden vergi toplama yetkisinin belli kişilere verilmesi merkezi idarenin yetersizliğiyle birleşince büyük çiftliklerin kurulması hızlanırken miri arazinin özel mülkiyete doğru geliştiği görülmektedir. Ancak büyük çiftliklere imparatorluğun belli bölgelerinde, özellikle deniz kıyısına yakın ovalarda ve ulaşım ve ticaret yolları üzerindeki bölgelerde rastlanmıştır, diğer bölgelerde küçük çiftçi işletmelerine dayanan çifhane sistemi devam etmiştir. Büyük çiftliklerin ortaya çıkmasında, sanayileşen Avrupa’nın Osmanlı tarım ürünlerine talebi de önemli rol

²⁴¹ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 28.

²⁴² Cin, s. 358-359.

²⁴³ Cin, s. 365.

oynamıştır.²⁴⁴ Büyük çiftliklerin bir kısmı ücretli işçiler tarafından işlenirken bir kısmı da toprağın reaya ailelere kiralanmış bir yandan devlete vergilerini öderken bir yandan da ürettiklerinden çiftlik sahibine pay vermişlerdir.²⁴⁵

Tanzimat'tan sonra miri arazinin fiili durumun dışında hukuki olarak da mülk araziye yaklaşması söz konusu olmuştur. Miri arazi rejiminde ilk yapılan değişiklik 1847 yılında miras hakkının genişletilmesi hakkında olmuştur. Miri arazinin kız çocuğa da ivazsız olarak intikal etme prensibi kabul edilmiştir. Aynı yıl yapılan bir başka değişiklikle ananın arazisinin erkek ve kız çocuğa ivazsız olarak intikal etmesi usulü kabul edilmiştir. Yine 1847 yılında çıkarılan Tapu Nizamnamesi ile anne veya babanın vefatı durumunda arazinin kız ve erkek çocuğa ivazsız olarak ve eşit olarak intikali kabul edilmiştir. 1858 yılında yapılan değişiklikle ana ve babaya da miri arazi üzerinde intikal hakkı tanınmıştır.²⁴⁶

1858'te Ahmet Cevdet Paşa öncülüğünde bir komisyon tarafından hazırlanan Arazi Kanunnamesiyle miri arazilerin tasarruf hakkı köylülere verilirken mülkiyeti devlette kalmaya devam etmiştir. Köylüye bu kanunname ile topraktan yararlanma hakkını devretme hakkı tanınmıştır. Bu şekilde mir-i arazilerin özel mülkiyete geçişi de başlamıştır. Ayrıca, önceden dirlik sahibinin dağıttığı tasarruf hakkı bu kanunla mal memurları tarafından dağıtılmaya başlanmıştır.²⁴⁷

Arazi Kanun'unda 1862 tarihli irade-i seniye ile borçlunun sağlığında, tasarrufunda bulunan miri arazinin devlete olan borcunu karşılaması için cebri icra yoluyla ferağ edilebileceği esasını kabul etmiştir. 1869 tarihli nizamname ile de mutasarrıfın şahıslara olan borcu için cebri icra yasağı kaldırılmıştır. Aynı yıl çıkarılan başka bir nizamname ile miri arazi mutasarrıfının borcunu ödemediği takdirde arazinin cebri icra yoluyla ferağ edilebileceği esası kabul edilmiştir. Bütün bu düzenlemelerin sonucunda, bazı sınırlamalara rağmen miri tarım arazisi mutasarrıfı

²⁴⁴ Cin, s. 361-362.

²⁴⁵ Cin, s. 363-364.

²⁴⁶ Cin, s. 367.

²⁴⁷ Yavuz, Fahri (Ed.), **Türkiye'de Tarım**, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2005, https://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/yayinlar/turkiyede_tarim.pdf, (Erişim tarihi, 10/05/2017), s. 6.

hayattayken ve mutasarrıfının ölümünden sonra mülk arazi gibi satılabilir hale gelmiştir.²⁴⁸

1867’de çıkarılan intikal kanunu ile intikal hakkına sahip olanlar Arazi Kanunu’ndakine göre oldukça genişletilmiştir. Yine 1867’de yabancılara mülkiyet hakkı tanındı.

19. yüzyılda tımar sistemine son verilmesi, 1858 Arazi Kanunnamesi’nin çıkartılması ve 1867’de yabancılara mülkiyet hakkının tanınması gibi gelişmeler büyük arazi sahipliğinin yayılmasına neden olmuş ancak büyük “çiftlikler” tarımsal yapı içinde marjinal öneme sahip kalmıştır. 19. yüzyılda Avrupa ile tarımsal ticaretin daha da artması, ticareti serbestleştirici düzenlemelerin etkisiyle özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı piyasası ihracata yöneldi. 1867’de yabancılara mülkiyet hakkı tanınmasından sonra Ege ve Çukurova Bölgelerinde büyük ölçekli tarımsal işletmeler yayılmaya başladı ancak, özellikle tarımsal işgücü kıtlığından dolayı süreklilik gösteremedi.²⁴⁹

1874 yılında tapu örgütü kurulmuş ve 1911 tarihinde de çıkarılan kanun ile köylü tasarrufundaki miri araziye ipotek edilebilecek, borç karşılığı satılabilecekti.²⁵⁰

İnalcık’a göre de Anadolu’da 19. yüzyılda da küçük üreticilik Anadolu’da hâkim yapıydı, büyük arazili mülkiyet ise Makedonya, Arap vilayetleri ve Doğu-Güneydoğu Anadolu’da yaygındı.²⁵¹

1.2.2.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Toprak Mülkiyeti

1908’te İttihat Terakki’nin Selanik’teki kongresinde kabul edilen siyasi programda arazi sahiplerinin haklarına dokunulmadan köylünün toprak sahibi olabilmesi ve düşük faizle kredi olabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması öngörülüyordu. Kadastro yaygınlaştırılacak, tarımın gelişmesi için her türlü önlem alınacaktı. Ancak birçok açıdan 1908 programına benzeyen 1909 programında

²⁴⁸ Cin, s. 370-371.

²⁴⁹ Mehmet Murat Baskıcı, **1800- 1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim**, Ankara: Turhan Kitapevi, 2005, s. 124-125.

²⁵⁰ Yavuz, s. 7.

²⁵¹ Baskıcı, s. 125.

köylünün toprak sahibi yapılmasıyla ilgili madde bulunmamaktadır. Bunun nedeni İttihat Terakki'nin seçimlerde yerel eşrafın desteğine ihtiyaç duyması olabilir.²⁵²

İttihat ve Terakki, toprak dağılımı ve düzeninde önemli bir değişiklik yapmadı. II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan muvakkat kanunlarla miri arazinin şartları neredeyse mülk arazi ile aynı duruma getirildi. Miri arazinin el değiştirmesi kolaylaştı.

1.2.2.1.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toprak Mülkiyetiyle İlgili Yapılan Düzenlemeler

Emval-i Gayrimenkulenin Tahdit ve Tahriri Hakkında Kanun-ı Muvakkat 5 Şubat 1912

İlk kadastro kanunu olarak nitelendirilen bu muvakkat kanunun 1. maddesine göre, özel bir kurul tarafından ülkedeki bütün gayrimenkulün arazide sınırlandırılması yapılacak, değerleri ve gelirleri deftere kaydedilecektir.²⁵³ Gayrimenkulün tahdit ve tahriri ve kıymet belirleme işlemleri yapılırken Maliye, Defter-i Hakani ve Evkaf memurları ile mühendisler görevlendirilecek, Kadastro idaresi oluşturularak kadastro işlemleri idare ve teftiş edilecekti.²⁵⁴

Muvakkat Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra ilk kadastro çalışmalarına Konya'da başlanmıştır. Bunda Almanların Konya'da sulama projesi yürütüyor olmasının etkisi vardır, 1917 ortalarına gelindiğinde Konya Sulama bölgesindeki kadastro çalışmaları henüz bitirilememişti. 1917'de Adalar'dan başlayarak İstanbul'un kadastro çalışması için Almanya'dan görevli getirtildi.²⁵⁵

²⁵² Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 102-104

²⁵³ Ebru Çolak, Türkiye Kadastrusu, <http://docplayer.biz.tr/25351269-Altyapi-kadastrusu-yrd-doc-dr-ebru-colak-ktu-harita-muhendisligi-kamu-olcmeleri-abd.html>, (14/11/2016).

²⁵⁴ Ergül Ballı, *II. Meşrutiyet Döneminde Köy, Köylü ve Toprak Meselesine Dair İktisadi ve Hukuki Bir Değerlendirme*, http://www.academia.edu/17862364/_II._Meşrutiyet_Döneminde_Köy_Köylü_ve_Toprak_Meselesine_Dair_İkti_sadi_ve_Hukuki_Bir_Değerlendirme_14._Ulusal_Sosyal_Bilimler_Kongresi_ODTÜ_23-25_Kasım_2015_Ankara, s. 27.

²⁵⁵ Ballı, *II. Meşrutiyet Döneminde Köy, Köylü ve Toprak Meselesine Dair İktisadi ve Hukuki Bir Değerlendirme*, s. 27.

Emval-i Gayrimenkulenin İntikali Hakkında Kanun-ı Muvakkat 6 Mart 1913

Tarım arazilerinin intikali konusunda 1867'deki değişiklikle yetinilmemiş, Emval-i Gayrimenkulenin İntikali Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile miri araziye ivazsız olarak iktisap etme hakkı daha geniş bir akraba zümresine tanınmıştır. Bu muvakkat kanuna göre, intikal hakkı sahipleri, murisin fûru, yani çocukları ve torunları, murisin ana babası ve onların fûruğu, üçüncü grup mirasçılar ise murisin büyük ana babasıyla onların fûruguydu. Ayrıca, sağ kalan eşin durumu son derece kuvvetlendirilmiş, sağ kalan eşe birinci dereceden mirasçılarla bulunduğu zaman $\frac{1}{4}$ hisse, ikinci ve üçüncü dereceden mirasçılarla bulunduğu zaman $\frac{1}{2}$ hisse verilecekti. Bu tür mirasçılar yoksa mirasın tamamı eşe kalacaktı.²⁵⁶

Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat 10 Mart 1913

İpotek müessesesi İslam hukukunda olmadığı için miri arazide vefaen ferağ müessesesi, mülk arazide ise ipotek yerine rehin ilkesi benimsenmiştir. Bu uygulamalar, ipoteğin sağladığı kolaylıkları sağlayamadığı için miri, mülk ve vakıf arazilerin ipotek edilebilmesi usulü Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat'la kabul edildi. Kanun, ipotek deyimi yerine teminat kelimesini kullanmıştır, ancak kanun maddeleri incelendiğinde teminat akdinin ipotek olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁷

Emval-i Gayrimenkulenin Tasarrufu Hakkında Kanun-ı Muvakkat 12 Nisan 1913

Miri araziye kullanan kişiye arazi üzerindeki tasarruf hakkını arazi memurunun iznini almak şartıyla karşılıklı veya karşılıksız olarak ferağ etme hakkı vardı. Bu izin işleminin kolay olmasına rağmen zamanla miri arazilerin senetsiz el değiştirmesi dolayısıyla senetsiz tasarruf meselesi ortaya çıktı. Emval-i Gayrimenkulenin Tasarrufu Hakkında Kanun-ı Muvakkat'yla işlemlerin Defter-i Hakani'de yapılması esası getirildi ve tarlaların ve miri tarım arazilerinin Defteri Hakani senedi olmadan tasarruf edilmesi

²⁵⁶ Cin, s. 372.

²⁵⁷ Cin, s. 373.

yasaklandı. Ayrıca kadastronun yapıldığı yerlerde tapu senedi olmayan arazilerin davalarına mahkemelerde bakılmayacağı kabul edildi.²⁵⁸

1.2.2.1.4. Toprak Dağılımı

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde tarımsal yapılar ve toprak mülkiyeti ile ilgili araştırma yapan araştırmacılar iki farklı yorum ileri sürmüştür. Bir yoruma göre Osmanlı kırsalında etkili olan tefeci-tüccar sermayesi mülksüzleşmeye ve toprak kutuplaşmasına neden olmuştur. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 20. yüzyılda da devam etmiştir. İkinci yoruma göre ise bağımsız ve küçük köylük Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar tarımsal yapıdaki egemen konumunu sürdürmüş, toprak mülkiyetine dayalı tarımsal işletmeler sınırlı kalmıştır, bu durum Cumhuriyetten sonra da devam etmiştir.²⁵⁹

Tablo 1.2.
Toprak Dağılımı (Yüz yılın Başında)

	Aile Sayısı	Ailenin Toplum İçindeki Yüzdesi	Sahip Olunan Toprak Yüzdesi
Derebeyi (hanedan)	10.000	1	39
Toprak ağası	40.000	4	26
Orta ve az topraklı köylü	870.000	87	85
Topraksız köylü	80.000	8	-

Kaynak: Tevfik Çavdar, Türkiye Ekonomisinin Tarihi(1900-1960), İstanbul 1995, s. 112

Tablo 1.2'de görüldüğü üzere ailelerin % 1'i toprakların % 39'una sahip, ailelerin % 4'ü toprakların % 26'sına sahiptir. Başka bir deyişle, toplamda ailelerin %5'i toprakların % 65'ini elinde bulundurmaktadır. Diğer taraftan ailelerin % 87'isi toprakların % 85'ine sahiptir ve % 8'inin hiç toprağı bulunmamaktadır.

²⁵⁸ Ballı, II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, s. 58-59.

²⁵⁹ Ballı, II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, s. 28

Tablo 1.3.
1912 Yılında Toprakların İşletme Büyüklüğü Açısından Dağılımı

İl	Ortalama işletme büyüklüğü (dönüm)	10 dönümden az	11-50 dönüm arası	51 ve daha fazla dönüm
Erzurum	15	45	40	15
Van	33	36	37	27
Mamurat'ülaziz	19	27	45	28
Bitlis	83	21	41	38
Trabzon	16	38	46	16
Canik (Samsun)	17	19	60	21
Urfa	31	18	53	27
Diyarbakır	40	17	36	47
Sivas	23	32	46	22
Ankara	41	13	58	29
Konya	35	23	46	31
Adana	45	18	36	46
Kastamonu	19	28	58	14
Bolu	20	19	66	15
Aydın (İzmir)	45	18	36	46
Bursa	23	15	60	25
Karasi	54	35	43	22
Biga	20	21	49	30
İzmit	27	-	67	33
İstanbul	11	43	35	22

Kaynak: 1328 Tarım Özeti, E. G. Mears, **Modern Turkey**, New York, 1924 Aktaran: Milli Mücadeleye Başlarken Sayılarla "... Vaziyet ve Manzara-i Umumiye" Tevfik Çavdar, Milliyet Yayınları, 1971 s. 19-21.

Toprakların işletme büyüklüklerinin bölgesel dağılımına bakıldığında, Tablo 1.3’de de görüldüğü üzere 50 dönümden büyük işletmelerin oranının Güneydoğu bölgesinde Diyarbakır ve Bitlis’te ve Adana ve İzmir gibi tarımın ticarileştiği bölgelerde yüksektir. Erzurum’da ise 10 dönümden küçük işletmelerin oranının yüksek olduğu görülmektedir. Diğer bölgelerde 11-50 dönüm arası (orta) büyüklükteki işletmelerin yaygın olduğu görülmektedir. Görüldüğü gibi büyük işletmeler Güneydoğu’da ve tarımın ticarileştiği bölgelerde mevcuttu, diğer bölgelerde küçük ve orta ölçekli işletmeler yaygındı.

Kırım, Kafkaslar ve Balkanlardan gelen göçmenlerin büyük bir kısmı kırsal alandan geliyorlardı ve yanlarında önemli bir para ve mal getirememişlerdi. Göçmenlerin çoğu Anadolu’da tarıma elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere

yerleştirildiler. Bu durum, tarımsal yapıda aile işletmelerini ve küçük üreticiliğin güçlenmesinde etkili oldu.²⁶⁰

1.2.2.2. Tarımsal Kredi ve Kooperatifçilik

19. yüzyılda kapitalizmin ortaya çıkardığı sefalet ve buhranlara çare arama çabalarının sonucu olarak insanlara dayanışma ve durumlarını düzeltme imkânı veren kooperatist hareketler ortaya çıkmıştır.²⁶¹ 19. yüzyıl Avrupası'nda bazen işçiler, çiftçiler, zanaatkârlar için yardımcı adımlara şahit olurken, bazen de liberalizmle sosyalizm arasında barışçı rolünü oynamak isteyen çeşitli kooperasyon hareketlerine de sahne oluyor. Kansu'ya göre de kooperatifçilik, 19. yüzyıldan itibaren kapitalizme karşı direnmenin önemli bir ayağı olarak ortaya çıkmıştı.²⁶²

1.2.2.2.1. II. Meşrutiyete Kadar Osmanlı Devletinde Kredi ve Kooperatifçilikle ilgili Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğunda ilk kooperatifçilik uygulaması Mithat Paşa'nın Niş valiliği sırasında deneme amacıyla Pirot kasabasında kurduğu “Memleket Sandığı”dır. Memleket Sandığı çiftçilerin kredi alanında karşılaştıkları zorluklara çözüm oluşturmak için kurulmuştu, modern anlamda bir kooperatif olmamakla birlikte Türkiye’de kooperatifçiliğin modern anlamda ilk uygulaması sayılabilir.²⁶³

Mithat Paşa'nın hazırladığı ve 1867’de hükümet tarafından kabul edilen “Memleket Sandığı Nizamnamesi” ne göre Mithat Paşa üretim kooperatifçiliği ile kredi kooperatifçiliğini birleştirmeyi düşünmüştür.²⁶⁴ İhtiyacı olan köylüye verilecek kredi için, boş devlet arazilerinin köylüler tarafından imece ile ekilmesi sonucu elde edilecek ürünün satışından gelecek meblağların kullanılması tasarlandı.²⁶⁵

Sandıklar giderek tüm imparatorluğa yayıldı ve zirai kredi alanında özel kredi kaynaklarına güçlü bir alternatif oluşturdu. “Memleket Sandıkları” kaynaklarını

²⁶⁰ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 103.

²⁶¹ Enis Öksüz, *Kooperatifçilik Kavramı ve İlkeleri Işığında, Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri*, dergipark.ulakbim.gov.tr/iusskd/article/download/.../1023011689, (Erişim tarihi, 14.11.2016), s. 330.

²⁶² Kansu, s. 265.

²⁶³ Nejdett Bilgin, Şaban Tanıyıcı, *Türkiye’de Kooperatif Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, KMu İİBF Dergisi, Sayı 10, Aralık 2008, s. 139-140.

²⁶⁴ Bilgin, s. 140.

²⁶⁵ Fındıkoğlu, s. 99.

üyelerinden sağlayan ve kendi üyelerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kooperatif niteliğindeydi.²⁶⁶

1880’de kredi fonu için usul değişikliğine gidildi. Kooperasyondan ilham alan çalışma yerine hayvan vergisi alınmaya başlandı. 1883’te ne eski imece usulü ne de hayvan vergisi ile sermaye sağlamak mümkün olmadığı için isim değişikliği ve vergilendirme siyasetindeki bir değişiklikte soruna çare arandı.²⁶⁷ Sandıklara sağlanan sermaye kaynağını sürekli kılmak için öşrün onda biri oranında “menafi iane hissesi” adıyla ek vergi kondu ve sandıkların adı “Menafi Sandıkları” olarak değiştirildi.²⁶⁸

1888’de Menafi Sandıkları uygulamasının başarısız olduğu ve tarım alanında yeni ve sağlam bir kuruma ihtiyaç olduğu gerekçesiyle Ziraat Bankası kuruldu. Menafi Sandıklarının bütün hak ve görevlerini Ziraat Bankası üstlendi. Bankanın yönetim merkezi İstanbul’da olacak, bütün eyalet merkezlerinde ve tarım açısından önemli sancaklarda şubesi bulunacaktı. Ticaret ve Nafia Nezareti’nin denetimi altında çalışacak olan bankanın temel görevi satılabilir taşınmaz malların veya sağlam kefalet karşılığında çiftçiye kredi vermek ve faizle mevduat kabul etmektir.²⁶⁹

Menafi Sandıkları’nın Ziraat Bankası’na dönüştürülmesi ve Menafi Sandıkları’nın sermayelerinin merkezîyetçi bir usul ile tek bir kurumda toplanmasıyla, kooperatifçi zihniyetin köylünün ayağına giden zirai kredi temini ve yardım davranışı şeklindeki halka doğru hareketi iflas etmiş oluyordu.²⁷⁰

Banka şubelerinin net karı üçe bölünecek; birinci bölüm sermayeye eklenecek, ikinci bölüm banka şubesinin bulunduğu vilayetteki zirai projelerin finansmanına ayrılacak, üçüncü bölüm ise merkeze gönderilerek Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından zirai gelişmeye dönük çeşitli harcamalarda kullanılacaktı.²⁷¹ Ancak tarım reformu için üçte ikilik payın İstanbul ile vilayet şubeleri arasında bölünmesi kısa süre sonra

²⁶⁶ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s. 151.

²⁶⁷ Fındıkoğlu, s. 101.

²⁶⁸ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s. 151.

²⁶⁹ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s. 152.

²⁷⁰ Fındıkoğlu, s. 102.

²⁷¹ Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s. 154.

görmezden gelindi ve bütün hisse merkezi hükümet tarafından kullanılmaya başlandı. Bu meblağ özellikle bakanlığın tarım reformu programlarına aktarıldı.²⁷²

1908'e gelindiğinde Ziraat Bankası'nın zirai kredi içindeki payı önemli bir düzeye ulaşmamış, üretici yine özel krediye bağımlı kalmıştır. Bankanın kaynaklarından yararlananlar daha çok zengin toprak sahipleri idi. Bu anlamda Osmanlı yönetiminin Ziraat Bankası aracılığıyla zirai kredi ilişkilerini düzenleme ve küçük üreticiyi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerinden koruma politikası sınırlı ölçüde başarılı olabilmış, üretici kredi imkânları açısından büyük oranda özel kredi piyasasına bağımlı kaldı.²⁷³

1.2.2.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Tarımsal Kredi ve Kooperatifçilik

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kooperatifçilik zayıflayan ve dışa bağımlı hale gelen Osmanlı ekonomisine tepki olarak ortaya çıkmıştır.²⁷⁴ II. Meşrutiyet Dönemi'nde kooperatifçilik düşünce olarak büyük gelişme gösterdi. İstanbul ve İzmir'deki gazete ve dergiler, kooperatifçiliği milli iktisatın ve ulusal kalkınmanın temel öğelerinden biri olarak görüyorlardı.²⁷⁵

II. Meşrutiyet döneminde, Ethem Nejat, Ahmet Cevat (Emre), Cemal Bey ve İsmail Rıfkı Bey, Mustafa Suphi, Muhittin (Birgen) kooperatifçilik alanında çalışmalar yapmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kooperatifçiliği ilk ele alan kişilerden biri, Ethem Nejat'tı. Ethem Nejat, ılımlı bir koruyucu gümrük politikasından yana olan ve kayıtsız şartsız serbestliğe karşı olan Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde kooperatifçilikle ilgili yazılar yazmıştır. Ethem Nejat'a göre, ortaklaşa yapılan işler yalnız başına yapılmış olan işlerden çok büyük ve yararlıdır. Tarımda, sanayide ve ticaretle gelişmenin bir bütün olarak gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu alanlarda faaliyet

²⁷² Quataert, s. 129-130.

²⁷³ Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar, s. 158-159.

²⁷⁴ Toprak, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s.125-126.

²⁷⁵ Zeki Arıkan, Ölümünün 50. Yıl dönümünde Muhittin Birgen ve Türk Kooperatifçiliği, http://journal.tarekoder.org/archive/2002/2002_01_06.pdf (Erişim tarihi, 14/ 11/ 2016), s. 67.

gösteren teşebbüsler, sermaye sağlamak durumundadırlar, sermaye sağlamak için en gerekli olan kurumlar şirketlerdir.²⁷⁶

Nejat Bey, mensubu olduğu İttihat ve Terakki ve Cemiyeti'nin temel iktisat politikası olan *milli iktisat* düşüncesini benimsemiş, özellikle Balkan Savaşları'nın etkisiyle daha ciddi bir şekilde milli iktisat politikasına yönelmiştir. O, ülkenin kalkınmasında öncelikli olarak tarımı ve tarımla bağlantılı olarak da ticareti görmüştür. Çiftçiliğin özendirilmesi, ziraat yöntemlerinin modernleştirilmesi, okullarda ziraat eğitimi, ticaret ve ticaret eğitimi, milli üretim ve milli şirketlerin kurulması ele aldığı temel konulardır. Ethem Nejat Bey, Türk burjuvazisinin oluşturulması gerektiğine de inanıyordu.²⁷⁷

Ethem Nejat, yazılarında iktisadi kalkınmanın en önemli yollarından birisinin tasarruf olduğunu ancak tasarrufun bankalar, emniyet ve aile sandıkları, iktisat kasaları gibi yöntemlerle bir yandan çalıştırılarak artırılması gerektiğini söyler. Emniyet sandığını bu anlamda iyi bir örnek olarak değerlendirir. Ethem Nejat'ın tasarrufla amaçladığı Osmanlı toplumunun modern bir yapıya kavuşması için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasıydı. Sermaye sahibi olan ve bu sermayeyi yatırım için kullanabilen modern, dil bilen, dünyayı tanıyan, iş adamlarının, tüccarların varlığı gerekmektedir. Ethem Nejat, Osmanlı Devleti'nin yıllardır ihmal ettiği sanayi ve ticaret alanlarında büyük sermayeye sahip şirketlerin kurulması gerektiğine inanıyordu. Kooperatif şirketler şeklindeki bir örgütlenmenin daha uygun olacağını düşünüyordu. Kooperatif şirketlerinin insanın birlikte daha güçlü olma duygusundan doğduğunu, hissedarların hem şirketin sahibi hem de müşterisi olduğunu ve bu sistemin bizim için uygun olacağını savunuyordu.²⁷⁸

II. Meşrutiyet yıllarında kooperatif düşüncesinin yayılmasında etkili olan isimlerden biri Ahmet Cevat Emre'dir. Türkiye'de yazılan ilk kooperatifçilik kitabı olan İktisatta “İnkılâp: İstihlak Teavün Şirketleri” ni yazan Ahmet Cevat, bu kitapta

²⁷⁶ Özlem Yıldırım Kocabaş, **Türkiye’de Kooperatifçilik Hareketinin Düşünsel Boyut**, 6-7 Ekim 2011 tarihlerinde Türk Kooperatifçilik Kurumu tarafından düzenlenen “20. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi”nde tebliğ olarak sunulmuştur <http://koop.gtb.gov.tr/data/51ef83fe487c8e374c07466b/turk%20koop%20hareketi%20-%20oyk.pdf>, (Erişim tarihi, 11/ 11/2016). s. 42.

²⁷⁷ Mehmet Salih ERKEK, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey**, İzmir, 2009, s. 410-411.

²⁷⁸ Erkek, s. 449-452.

Avrupa’da gezdiği yerlerdeki kooperatif hareketlerinden ve oralarda basılan kitap, dergi ve broşürlerden bahsetmektedir.²⁷⁹

Ahmet Cevat, başka ülkelerde kapitalistlerle işçilerin ve fakir sınıfın aynı ülkenin evladı olmasından dolayı onlarda yabancı esaretinin söz konusu olmayacağını ancak bizde ticaretin ve her türlü mali teşebbüsün yabancıların elinde olmasının iktisadi esarete sebep olduğunu söylüyordu. Bu kötü gidişin “teavün” olarak adlandırdığı kooperatifçilikle önlenebileceğini savunuyordu. Ahmet Cevat’a göre, “teavün” yolu izlenerek imalathaneler, fabrikalar açılacak, ziraatte hâkim olunacak bu sayede milli bir ticaret, milli bir zanaat ve sonuç olarak milli bir iktisadi ve mali güç ortaya çıkacaktı.²⁸⁰

Ahmet Cevat, Kapitalizmin dünyaya yayılmaya başlamak üzere olduğu bu dönemde kapitalizm ülkeye girmeden önce “teavün” ü ülkeye sokmanın daha yararlı olacağını ve bu sayede Avrupa’da yaşanan sınıf mücadelesinin ülkemizde yaşanmasının önleneceğini de savunuyordu.²⁸¹

II. Meşrutiyet döneminde, kooperatifçiliği savunan isimlerden biri de Muhittin Birgen’dir. Bu konudaki görüşlerini “Halka Doğru” dergisinde dile getiren Birgen, “imece şirketleri” olarak adlandırdığı kooperatifler aracılığıyla ticaretin ulusallaşabileceğini, üreticilerin simsarların elinden kurtulabileceğini ve milli burjuvazi oluşturulabileceğini savunuyordu.²⁸²

II. Meşrutiyet döneminde, kooperatifçilik hareketinde başka bir önemli isim de Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey’dir. Cemal Bey, kooperatiflerle ilgili olarak yazmış olduğu yazı ve çıkarmış olduğu “Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbab-ı Mucibesi” ile kooperatif düşüncesine katkı sağlamıştır.²⁸³

Hükümet Ziraat Bankası müdür yardımcısı İsmail Rıfkı Bey’le Ticaret ve Ziraat Nezareti, Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey’i tarımsal kredi ve kooperatifler konusunda incelemede bulunmak Bulgaristan, Macaristan, Romanya ve

²⁷⁹ Kocabaş, “Türkiye’de Kooperatifçilik Hareketinin Düşünsel Boyut”, s. 43.

²⁸⁰ Fındıkoğlu, s. 104-106.

²⁸¹ Fındıkoğlu, s. 105.

²⁸² Arıkan, s. 67

²⁸³ Kocabaş, “Türkiye’de Kooperatifçilik Hareketinin Düşünsel Boyut”, s. 44-45.

İtalya'yı kapsayan bir yurtdışı gezisine göndermişti. Dönüşte ayrıntılı bir rapor ile Kooperatif Şirketler Kanun Layihası'nı hazırladılar.²⁸⁴

1914 yılı içinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne iletilen Kooperatif Şirketler Kanun Layihası'nı, 29 Nisan 1914'te Nezaret Meclis-i Vükela'ya gönderdi. Meclis-i Vükela'da alınan karara göre Kooperatif Şirketler Kanun Layihası'nı incelemek ve son şeklini vermek üzere bir komisyon oluşturuldu. Kanun tasarısında birinci maddede kooperatif şirketlerin kuruluş amacı “ortaklarının meslek ve geçimleriyle ilgili olan ihtiyaç ve işlemlerini yardım ve karşılıklı kefalet sayesinde sağlamak” olarak belirtildi.²⁸⁵ Ayrıca, yine bu kanun tasarısına göre, “kurulacak kooperatif şirketler ve kooperatif birliklerinin çoğalmasını sağlamak; bunlarla ilgili işleri yürütmek ve bunları teftiş ettirmek” üzere İstanbul'da bir Kooperatif Şirketler Merkezi ve bunlara mali yardımda bulunmak üzere ise merkeze bağlı bir Kooperatif Merkez Sandığı kurulacaktı. Kooperatif şirketlerin kuruluşunu ve yaygınlaşmasını kolaylaştırmak amacıyla hazırlanan Kooperatif Kanun Layihası 11 Aralık 1916'de Meclis-i Mebûsan'a gönderilebildi ancak savaş nedeniyle Meclis-i Mebûsan'da görüşülüp kanunlaşması mümkün olamadı.²⁸⁶

İsmail Rıfkı, İtibar-ı Zirai ve Kooperatif şirketleri hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da yapmış olduğu incelemelerle ilgili ayrıntılı bir rapor yazmıştır. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne sunulan (16 Nisan 1330-29 Nisan 1914) bu raporunda zirai kredi kooperatifleriyle çeşitli kooperatif şirketleri, ziraat cemiyet ve sendikalarının bulundukları ülkelerdekilere faaliyetleri ve hizmetleri ilgili bilgiler vermiştir. İsmail Rıfkı Bey'in hazırladığı bu rapordan dolayı Cemal Bey'in hazırladığı kanun layihasının sonunda ek olarak soru-cevap şeklinde İsmail Rıfkı Bey'i yer verilmiştir.²⁸⁷

²⁸⁴ Ergül Ballı, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi Ve Fiskobirlik:**

Tarihsel Bir Değerlendirme, Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 26-28 Kasım 2015, İzmir, https://www.academia.edu/17671256/_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1msal_Kooperatif%C3%A7ili%C4%9Fin_Geli%C5%9Fimi_ve_Fiskobirlik_Tarihsel_Bir_De%C4%9Ferlendirme_T%C3%BCrkiye_Cumhuriyetinin_Ekonomik_ve_Sosyal_Tarihi_Uluslararası%C4%B1_Sempozyumu_Atat%C3%BCrk_Ara%C5%9F%C4%B1rma_Merkezi_26-28_Kas%C4%B1m_2015_%C4%B0zmir, (Erişim tarihi, 18/11/2016), s. 5.

²⁸⁵ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 71.

²⁸⁶ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 71-72.

²⁸⁷ Kocabaş, “*Türkiye'de Kooperatifçilik Hareketinin Düşünsel Boyut*”, s. 45.

1.2.2.2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Kurulan Tarım Kooperatifleri

Osmanlı tarımı, 19. yüzyılda küçük üreticiliğin hâkim olduğu bir yapı ile dünya piyasası ile bütünleşmişti.²⁸⁸ 19. yüzyılda tarımsal üretimin genişlemesinde iç pazarın rolü sınırlı kalmıştır. Demir yollarının yabancı sermaye tarafından yapılması ve tarım alanlarını limanlara bağlaması, iç ticareti daha da zayıflattı. Ekonomide parasallaşma ve pazar için üretim Osmanlı'nın birçok bölgesinde geçimlik yapıyı çözmüşse de, Osmanlı ekonomisinde “ikili yapının” varlığını sürdürmeye devam etti.²⁸⁹ İhracat için tarımsal üretim Batı ve Orta Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle, Adana yöresinde yoğunlaşmıştır.²⁹⁰ Piyasaya dönük tarım ürünlerinin ticaretinde, yabancı ve azınlık tüccarlar küçük üretici karşısına tek alıcı olarak çıkıyor, yabancı sermayeli anonim şirketleri vasıtasıyla ürünleri düşük fiyattan alarak hem doğrudan üreticinin kazancının azalmasına hem de piyasadan Müslüman-Türk tüccarın etkinliğinin azalmasına sebep oluyordu.²⁹¹

Kooperatifçiliği ulusal burjuvazi oluşturanın bir yolu olarak gören İttihat ve Terakki özellikle tüketim kooperatiflerini desteklemiş, ayrıca küçük burjuva anti-empyralist niteliğinin bir sonucu olarak Ege bölgesinde tarımsal kooperatiflerin kurulmasında doğrudan rol oynamıştır.²⁹²

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi

Türkiye'nin ilk tarım satış kooperatifi 1913'te Aydın'da kurulan “Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi”dir. II. Meşrutiyet Dönemi'nin “koperasyon” ve “Milli İktisat” politikalarının bir ürünü olarak ortaya çıkan İttihat Terakki'nin Aydın Örgütü öncülüğünde kurulan şirket, ihraç ürünleri piyasasındaki

²⁸⁸ Baskıcı, “1840-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim”, s. 126

²⁸⁹ Zafer Toprak, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler (Tarım-Ticaret- Sanayi)”, **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 yılı İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir, 1985, s. 23.

²⁹⁰ Tabakoğlu, s. 252.

²⁹¹ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 73

²⁹² M. Bülent Varlık, “1930- 1940 Yılları arasında Türkiye'de Tarımsal Kredi Kooperatifleri Üzerine Bir Deneme”, http://ekonomikyaklasim.org/pdfs2/EYD_V01_N03_A05.pdf, (17. 11. 2016), s. 102.

koşullara bir tepki biçiminde, incir üreticilerini yabancı ve azınlık tüccarlara karşı korumayı ve onlar karşısındaki durumlarını güçlendirmeyi amaçlıyordu.²⁹³

Ege bölgesinde incir ve üzüm üretimi genellikle yabancılardan ve Levantenlerden oluşan tüccarlar tarafından ihraç edilmekteydi. Bu ihracatçılardan 45'i 1911 yılında birleşerek "Fig Packers" firması kurdular ve alımlarda oldukça düşük bir tekel fiyatı uygulamaya başladılar. Ardından çoğunluğu Türk olan komisyoncular da birleşerek "İncir Anonim Şirketi"ni kurdular. Birbiri içine geçmiş olan bu iki şirket, malların çok düşük fiyatla alımını yaparak bölge köylülerinin zor durumda kalmasına neden oluyorlardı. Bu iki şirkete karşılık olarak, yine 1911 tarihinde, İttihatçı olan Vali Rahmi Bey'in desteğiyle "Aydın İncir Himaye-i Zürre Anonim Şirketi" ni oluşturuldu, ancak başarılı olunamadı. Bundan sonra üreticiler doğrudan İttihat ve Terakki'nin İstanbul merkezine başvurarak yabancılara karşı kendilerinin korunmalarını istemişlerdir.²⁹⁴ 1913'te Vilayetler İdaresi Kanunu'na "Zirai Teavün (Kooperatif) Şirketleri" kurulmasıyla ilgili madde eklendi. Aynı yıl, bugünkü TARİŞ'in temeli olan "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı" kuruldu. Bu kurumun finans sorununu çözmek için de 1914'te Milli Aydın Bankası kuruldu.²⁹⁵

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin dâhili nizamnamesine göre kooperatif şirketin kuruluş amacı, Aydın Sancağındaki kooperatife üye incir üreticilerinin incirlerini çağdaş yöntemlerle işlemesi, en uygun fiyattan satılmasını sağlamak, incir tarımının gelişmesine destek olmak ve kooperatife üyesi üreticilerin çıkarlarına hizmet etmektir. İncirden başka tarım ürünlerinin satılmasına da aracılık yapabilecekti. Şirketin faaliyet süresi otuz seneydi. İsme yazılı olan hisse senetlerine sadece Osmanlı tebaası sahip olabilecekti., Milli Aydın Bankası'nın kurucularından Kazım Nuri (Çörüş) aynı zamanda Kooperatif şirketin yönetim kurulu başkanı idi.²⁹⁶

²⁹³ Özlem Yıldırım (Kocabaş), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifinin Durumu", http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/pdf/cilt2sayi4.5/c2_s4-5_ozlem_yildirim.pdf, (17/11/ 2016), s. 103.

²⁹⁴ Varlık, s. 102.

²⁹⁵ Ayhan ÇIKIN, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik, <http://www.muratkaymak.com/?pnum=16&pt=Prof.Dr.+Ayhan+%C3%87IKIN%2FAtat%C3%BCrk+D%C3%B6nemi+Ekonomi+Politikalar%C4%B1+Ve+Kooperatif%C3%A7ilik>, (17/ 11./2016)

²⁹⁶ Ballı, II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, s. 91.

Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi

Aydın vilayeti başta olmak üzere Batı Anadolu'da yetişen bir ağacın meyvesi olan palamut, boya yapımında kullanıldığı için tekstil sanayi için önemlidir, ayrıca deri sanayindeki ürünlerin hammaddesidir. 1880'lere kadar palamudun boya yapımında kullanıldığını bilen tek ülke İngiltere idi. Daha sonra diğer Avrupa ülkelerinde yaygınlaştı. 1910'larda dünya piyasasının talep ettiği palamudun % 80'i İzmir'den ihraç ediliyordu. İngilizler bölgedeki palamut ticaretine tamamen hâkim durumdaydılar.²⁹⁷

Diğer ihraç ürünlerinde olduğu gibi palamut ihracı da yabancı ve gayri Müslimlerin elindeydi. Palamut üreticileri borç içindeydi, yerli tüccarlar ticaretten yeterince pay alıp sermaye birikimi sağlayamıyordu. İktisadi hayatta milli unsurları hâkim kılmak isteyen İzmir valisi Rahmi Bey öncülüğünde bir komisyon kuruldu ve Şubat 1917'de yapılan toplantıda kurulacak milli şirketin esasları belirlendi. Fiilen kurulan şirkete Ekim 1919'da ruhsat verildi.²⁹⁸

Dâhili nizamnameye göre şirketin amacı tüm ülke palamutları üzerine en geniş şekilde işlem gerçekleştirmek, palamudun değerini mümkün olduğunca korumak ve ihracatını arttırmak, palamudu işlemek için fabrikalar kurmak, palamutla ilgili ticari işlem ve sınai girişimde bulunmak, bunun için kurulan sanayi şirketlerine katılmak ve palamut üreticilerine avans vermektir. İttihatçılar, palamut üreticilerini ve tüccarlarını spekülâtif hareketlerden koruyup milli iktisat hedefler uygun olarak örgütlemek istemiştir. İttihatçı yerel yöneticiler amacı ve yapılanmasıyla kooperatife benzeyen bu anonim şirketle gayrimüslim tüccarların köylüyle bağlantısını kesip Müslüman-Türk tüccarın doğrudan ürünü ihraç piyasasına arz etmesi planlanıyordu. Hem üreticilerin ürünü uygun fiyattan sunması hem de dayanışmacı ruhun gelişmesi sağlanacaktı.²⁹⁹

1.2.2.3. Tarımda Makineleşme

Tarım sektöründe meydana gelen gelişmeler, tarımda modern tekniklerin ve aletlerin kullanılmasını gündeme getirdi ve 19. yüzyılda Osmanlı tarımında bu alanda çeşitli girişimler görüldü. Ancak tarımsal üretim ve tarımsal ihracattaki artışa rağmen

²⁹⁷ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 95-97.

²⁹⁸ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 99-101.

²⁹⁹ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 101-102.

tarım tekniklerinde önemli bir gelişme yaşanmadı. Tarıma açılacak toprak ve bunu işleyebilecek işgücünün bulunması teknik anlamda bir ilerlemeyi mecbur kılmadı. Tarımın daha çok ticarileştiği ve işgücü kıtlığının daha çok görüldüğü Batı Anadolu ve Çukurova gibi bölgelerde, tarımda modern tekniklerin kullanımı ve bir dereceye kadar makineleşme daha çok yabancı ve gayrimüslimlerin çabasıyla gerçekleşti. 19. yüzyıl Anadolu tarımında makineleşme çabaları ağır vergi ve borç yükü altında olan ve küçük tarımsal üreticiliğin yaygın olduğu bir ortamda gerçekleşti.³⁰⁰

Amerikan İç Savaşı sırasında İngiltere, ABD'den pamuk tedarikinde zorluk yaşamaya başladı. İngiltere'nin sanayisi için ihtiyaç duyduğu pamuğu Anadolu'dan karşılamak için Anadolu'da pamuk üretimini yaygınlaştırma çabası içine girmesi modern tarım aletlerinin Osmanlı tarımına girmesine neden oldu. Ancak, tarım aletlerinin yeterince talep görmemesi üzerine İngilizlerin yürüttüğü lobi faaliyetlerinin de etkisiyle tarımda makineleşmeyi desteklemek için 1882 yılında gümrük muafiyeti tanındı.³⁰¹

Tarım makinelerine gümrük muafiyeti tanınmasından sonra ABD ve Almanya da İngiltere'ye rakip olarak Osmanlı pazarına girdi. İngiliz makineleri pahalı ve yerli hayvan ırkı için ağır olmasına rağmen diğerleriyle rekabet edebildi. Tarım makinelerinin en yaygın kullanıldığı yer olan Adana'da Amerikan şirketi biçer makineleri, İngiliz şirketi buharlı pulluk ve biçerdöver ve Alman şirketi hafif orak makinelerinin satış ve pazarlamasında hâkimdi.³⁰²

1.2.2.3.1. Tarımda Makineleşmeyi Etkileyen Unsurlar

Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tarımsal yapı değişikliğini gerçekleştirmek, geleneksel üretim yöntem ve araçlarından modern üretim yöntemlerine geçişi sağlamak için tarımsal girdileri sübvansiyon etmeye başladı. Bunun için 12 Mayıs 1298 (1882) tarihinde çıkarılan yasa ile hemen her türlü tarım makinaları gümrük vergisinden muaf tutuldu.³⁰³ İzlenen sübvansiyon politikasının tarımsal yapı

³⁰⁰ Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005, s.139-140.

³⁰¹ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 131.

³⁰² Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 131.

³⁰³ Duran, s. 331.

üzerindeki etkisi genellikle olumlu oldu. Önemli bir dış ticaret limanı olan İzmir Limanı'ndan 1899-1908 yılları arasında yılda yaklaşık 5000 demir pulluk ithal edilerek ülkeye girmiştir. Demir pulluklar toplam tarımsal makine ithalatının % 60'nı oluşturmaktaydı. Demir pulluğun yanı sıra birçok tarım araç gereci ithal edilmişti.³⁰⁴

Tarımda makineleşmeyi artırmaya yönelik başka bir devlet politikası ise çeşitli vilayetlerde kurulan model çiftliklerde tarımsal makinelerin ve tekniklerin kullanımının çiftçilere uygulamalı olarak gösterilmesi idi.³⁰⁵

1867'deki Arazi Kanunu'nun yabancıların mülk edinmesine izin vermesiyle Anadolu'da Ege ve Çukurova bölgelerinde büyük çiftlikler yaygınlaşmaya başladı. 1860'lardan itibaren İzmir ve civarındaki İngiliz toprak sahipleri buharlı pulluk ve biçerdöver başta olmak üzere çiftliklerinde modern tarımsal aletler kullanmaya başladı. Bursa ve Edirne'deki benzer şekilde yabancılar ait çiftliklerde tarım makineleri kullanılmaktaydı. 1889'da Edirne civarındaki tarımsal makinalar ya devlet çiftliklerinin ya da yabancıların elindeydi.³⁰⁶

Büyük toprak gelirleri daha fazla olduğu için makineleşme konusunda küçük çiftçilere göre daha avantajlıydılar. 1867'de Edirne'de bir çiftlik sahibi çiftliğinde kullanmak için bir buharlı harman makinası, 1879'da Trakya'da bir Türk çiftçisi İngiltere'den bir harman makinası ve buharlı pulluk getirtmişti. 1880'lerde Adana valisi Abidin Paşa "memleket sandığı" aracılığıyla 3 harman makinası ve 6 lokomotif İngiltere'den ısmarlamış, gelen makinelerin bazılarını Adana ve Silifke civarındaki çiftliklerinde kullanmış diğerlerini de Yüreğir Ovası'ndaki büyük çiftliklere dağıtmıştı. İzmir ve Aydın civarında 1885'ten itibaren tarımsal makinalar yerli büyük toprak sahipleri tarafından kullanılmaya başlandı.³⁰⁷ 1896-1913 arasındaki dünya pazarlarının uzun dönemli genişlemesi sırasında görece yüksek ücretler ve kiracı bulmadaki

³⁰⁴ Duran, s. 332.

³⁰⁵ Mehmet Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 58, Sayı 1, Ocak- Mart 2003, s. 41.

³⁰⁶ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim*, s. 141.

³⁰⁷ Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", s. 36.

güçlükler, İmparatorluğun en ticarileşmiş bölgelerindeki büyük toprak sahiplerinin emek tasarruf eden makineleşmeye yönelmesine yol açtı.³⁰⁸

19. yüzyıl boyunca savaşlar sonucu Balkanlar ve Rusya'dan göçen Müslüman nüfusun Anadolu'ya yerleştirilmesi emek açığını gidermede etkili olurken diğer taraftan tarımda modern aletler ve teknikler kullanma konusunda yerli çiftçilere göre daha istekli olan göçmenler, modern tarım metotlarının kullanılması konusunda öncülük ettiler.³⁰⁹

Tarımda makineleşme konusunda yabancı şirketler de Türkiye'de çeşitli faaliyetlerde bulundu. 1880'lere kadar Anadolu'da İngiltere tarımsal makineler piyasasına hâkimdi ve makinelerin yayılışı yavaştı. Daha sonra 1882'de tarımsal makine ithalatına gümrük muafiyeti uygulanması, Çukurova'da büyük işletmelerin yaygınlaşması, sanayileşen Almanya'nın da pazara girmesiyle makinelerin yayılışı hızlandı. Bundan sonra, İngiliz makinelerine göre hem daha ucuz hem de daha hafif oldukları için yerli hayvan ırkları için daha uygun olan Alman ve Amerikan makineleri önemli bir yer kazandı. Makine üreticisi şirketler pazarlama faaliyetlerinde bulundular, çiftçiye kredi imkânı sağladılar, makinelerin kullanımını uygulamalı olarak gösterdiler.³¹⁰

Batı Anadolu'da İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının İngiliz şirketler tarafından kurulması, bölgedeki İngiliz nüfusunun hızla yayılmasına yol açtı. Demiryolları'nın yapımıyla İngiltere ile ticarete artış yaşandı, bunu madencilik ve belediye hizmetlerindeki İngiliz yatırımları izledi. İngiliz sermayesi İngiliz sanayine hammadde ihraç edecek kapitalist çiftlikler oluşturmaya başladı.³¹¹

Demiryolları ulaşımı kolaylaştırarak ve ucuzlatarak tarımda üretimin genişlemesini ve dolayısıyla daha modern metodu ve araçların kullanılmasını teşvik etti. İmtiyazı 1888'te Deutsche Bank'a verilen ve 1913'te Haydarpaşa'dan İskenderun'a kadar uzanmış olan Bağdat Demiryolunun etkisi bu anlamda çok açıktır.³¹² 1890'ların başlarında Anadolu Demiryolunun Alman sermayesi tarafından yapılmaya başlanması,

³⁰⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 114.

³⁰⁹ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim*, s. 142-143.

³¹⁰ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim* s. 144-145.

³¹¹ Murat Özyüksel, *Osmanlı- Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s. 112.

³¹² Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim*, s. 146.

Orta Anadolu’da meta üretimini hızla genişletti.³¹³ Bu artışın arkasında yeni arazilerin tarıma açılması olduğu kadar modern tarımsal teknikler ve aletlerin kullanılması da vardı. Demiryolunun Ankara’ya ulaşması bölgede basit demir sabanlar, savurucular ve tane ayırıcılar gibi çeşitli tarımsal makinelere talebi artırdı; biçme makinesi, buharlı harman makineleri, balyalama için portatif el presleri kullanıma girdi.³¹⁴ Almanya, demiryolu bağlantısı ile orta Anadolu’yu kendi için tahıl ambarı yapmak niyetindeydi, ancak tarım üretiminin artırılması ilkel tarım teknikleri ile mümkün değildi. Dolayısıyla tarımın modernleştirilmesinde, demiryollarının geçtiği bölgelerden başlayarak demiryolu şirketlerinin de faaliyetleri oldu. Anadolu Demiryolu Şirketi, görevi köylüleri tarımsal aletler kullanmak konusunda eğitmek ve bu aletleri taksitle satmak olan personel istihdam ediyordu. Ayrıca hat boyunca kurduğu örnek çiftliklerde tohum dağıtıyor ve yeni arazilerin tarıma açılması için çeşitli teşvikler deniyordu.³¹⁵

Anadolu Demiryolu’nun Mersin’e kadar ilerlemesi ve Mersin- Tarsus bağlantısının Alman sermayesi tarafından İngilizlerden satın alınmasıyla bölge hızlı bir şekilde Alman nüfuz alanına girdi.³¹⁶ Demiryolları ile Almanya Çukurova’ya kadar uzandı ve Anadolu Demiryolu Şirketi Adana civarında, kaliteli tohum kullanmaları, Alman tarım araç ve makinelerini alabilmeleri ve sulama yatırımları için toprak sahiplerine kredi vermeye başladı.³¹⁷

5 Mart 1903’te imzalanan kesin imtiyaz sözleşmesiyle Konya’dan sonra yapılacak yeni hatlar için Bağdat Demiryolu şirketinin kurulması kararlaştırılıyor. Abdülhamit demiryolu hattının çevresine Alman çiftçilerinin yerleştirilmesine karşı çıkmış, kesin sözleşmeye eklenen gizli bir maddeyle yabancı devlet vatandaşlarının demiryolu boyunca iskâna teşvik edilmeleri yasaklanmıştı. Şirket 13 Nisan 1903’te faaliyete geçti.³¹⁸ 1904-1909 arası Bağdat Demiryolu’nun inşaatı tamamen durdu.³¹⁹

Konya Ovası’nın sulanmasıyla ilgili imtiyaz 27 Kasım 1907’de Anadolu Demiryolu Şirketi’ne verildi. Şirketin amacı bölgede verimliliği artırmaktı ve köylünün

³¹³ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s.117.

³¹⁴ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu’da İktisadi Değişim*, s. 148.

³¹⁵ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu’da İktisadi Değişim*, s. 148.

³¹⁶ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 116.

³¹⁷ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu’da İktisadi Değişim*, s. 149.

³¹⁸ Özyüksel, s. 193-196.

³¹⁹ Özyüksel, s. 208.

alım gücünü yükseltmekti. Böylece hem Almanya'nın bölgeye ithalatı artacak hem de Anadolu Demiryolu Şirketi'nin taşımacılık geliri çoğalacaktı. Bölgede özellikle buğday ve pamuk üretimi artırılmak isteniyordu. Buğday hızlı nüfus artışı yaşayan Almanya'nın hububat gereksinimini karşılaması açısından önemliydi. Pamuk ise Alman tekstil endüstrisinin Amerikan tekelinden kurtulması için önemliydi.³²⁰

1889-1911 yılları arasında tarımsal üretim Osmanlı Devleti'nin bütününde % 63 artarken demiryolunun geçtiği bölgelerde bu artış % 114'e ulaştı. İzmir-Aydın demiryollarının geçtiği bölgelerdeki toplam tarımsal vergiler 1856-1909 yılları arasında 13 kat arttı.³²¹

Tarımda makineleşmeyi olumsuz etkileyen faktörlerin başında ise makine fiyatlarının yüksekliği gelmekteydi. Eldem'in yaptığı hesaplamalara göre Anadolu'da kişi başına düşen gelir 1907, 1913 ve 1914'te sırasıyla 765, 911 ve 1.018 kuruştı.³²² 1906'da Konya'da satılan ABD malı biçme makinesinin fiyatı 2.400 kuruştı. Bu fiyat 1907'deki kişi başına gelirin 3 katı idi. Basit teknolojiyle üretilmiş sabanlar dahi 1908'de Edirne'de olduğu gibi 300 kuruş civarındaydı. Bundan dolayı 96-120 kuruşa alınabilen küçük sabanlar tercih edilmekteydi. Ortalama bir çiftçinin tarım makinelerini satın alabilmesi güçtü. Saban dışındaki tarımsal araçların yıllık satışları çok sınırlıydı. Fiyatlar varlıklı çiftçiler için bile yüksekti.³²³

Fiyatların yüksekliği bazı tarım makinelerinin basit olarak taklit edilmesini veya bazı değişikliklerle yerel olarak üretilmesini gündeme getirdi. Fiyatların yüksekliğine yabancı firmalar ise tarım makinelerini kiralamak şeklinde çözüm buldu.³²⁴

Fiyat dışı maliyetlerin yüksekliği de tarımda makineleşmeyi olumsuz etkileyen diğer bir unsurdur. Kömürün, makinistlerin ve toprağın temizlenmesinin maliyetleri makineleşmeden istenilen sonuçların elde edilmesine engel oluşturmuyordu.³²⁵

³²⁰ Özyüksel, s. 209.

³²¹ Özyüksel, s. 11.

³²² Eldem, 1994, s. 227 Aktaran: Baskıcı, 1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim, s. 153.

³²³ Baskıcı, 1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim, s. 154.

³²⁴ Baskıcı, 1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim, s. 153-155.

³²⁵ Baskıcı, 1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim, s. 155.

Tarım makinelerinin fiyatlarının yüksekliğine çözüm olarak düşünülebilecek başka bir yol ise çiftçilerin tarım makinesi alırken kredi kullanabilmesine olanak sağlamaktı. Ziraat Bankası'nın 150 bine kadar kredi kullandırıyor, bu çiftçilerin pahalı olan tarım makinelerini alabilmeleri için yeterli değildi. Arazilerini teminat göstererek müştereken kredi kullanmaları ancak 1901'de yapılan bir düzenlemeyle mümkün hale geldi. Ancak kredi kullanımında üst sınırın 150 bin olarak kalması çiftçilerin müştereken de olsa pahalı makineleri alabilmelerini kolaylaştırmadı.³²⁶

Küçük işletmelerin ve düşük gelir seviyesinin hâkim olduğu tarımsal yapıda çiftlik sahipleri veya birkaç köyün halkı birleşerek tarım makinelerini müştereken satın alabiliyorlardı. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise kiralayabiliyorlardı.³²⁷

Tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasının önündeki engellerden biri de basit tarım makinelerini dahi kullanmanın sıradan Osmanlı çiftçisi için zor olmasıydı. Bu makineleri kullanmak için makinistlere veya özel işgücüne ihtiyaç duyuluyordu.³²⁸ Tarımda makineleşmeyi olumsuz etkileyen diğer bir faktör de ithal edilen makinelerin yedek parçalarını bulmak ve tamirini sağlamak gibi konularda yaşanan güçlüklerdi.³²⁹

1.2.2.3.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tarımda Makineleşmeye Yönelik Politikalar

Tarımda makineleşmeye yönelik teşvikler II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihatçılarla da devam etti. 1909 bütçe kanununda bu konu ele alınarak tarım makinalarının ithal edilerek üreticiye gösterilmesi amacıyla 1909 yılına mahsus 15 bölgede Ziraat İstasyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Bu istasyonlarda ithal edilen araç-gereçlerin korunması, üreticiye maliyetine pazarlanması, ayrıca bozulan aletlerin tamiri için istasyonda bir demirhane açılması benimsenmiş ve tüm bunlar için bütçeye 9870 lira konmuştur.³³⁰

³²⁶ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 125.

³²⁷ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 125.

³²⁸ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 126-127.

³²⁹ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim*, s. 157.

³³⁰ Duran, s. 332-333.

“Memaliki Osmaniyye’nin Zirai Programı”nda tarımsal gelişmenin gerçekleşmesi için üzerinde durulan dört ana koşul asayişin sağlanması, ulaştırma, tarımsal kredi, tarımın çağdaş yöntemlere uygun olarak yapılmasıydı. Bunların içinde doğrudan tarımla ilgili olan ve Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin alanına giren tarımın çağdaş yöntemlere göre yapılmasıydı. Bu konuda pek çok tedbir alındı, yönetsel düzeyde örgütlenmeyle ilgili düzenlemeler yapıldı. Ancak Nezaretin en çok önem verdiği konu tarım makinelerinin kullanımını yaygınlaştırarak büyük toprak sahiplerinin üretimini artırmaktı.³³¹ Ticari tarımın yaygınlaşması için makineleşme gerekliydi. Makineli tarım sayesinde işgücünün işleyebileceği alan genişleyecek, toplam üretim artacaktı. Ticari tarım ürünlerinin üretiminin artması da ihracatı artıracaktı.³³²

Tarımsal gelişme için ulaşımın geliştirilmesinin gerekliliğinin kabul edilmiş olmasına rağmen, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Bağdat Demiryolu’nun yapımı ve bunun imtiyazının Almanya’ya verilmesi mecliste tartışmalara neden oldu. Cavit Bey, böyle bir proje için ülkenin ekonomik koşullarının elverişli olmadığını savunmuş, Bağdat Demiryolu Şirketi’ne gösterilen karşılıkların Osmanlı maliyesine aşırı yük getirdiğini öne sürmüştü, Bağdat Demiryolu’nun geçtiği bölgelerde yerleşik nüfusun az olduğunu ve böyle bölgelerden geçen bir hattın yakın zamanda önemli bir fayda sağlamayacağını savunmuştur. Ayrıca, demiryolunun yapımının benzerlerine göre pahalıya mal olması, sözleşmedeki bazı ayrıcalık ve bağışıklıkların ulusal çıkarlara aykırı olması, gümrük bağışıklığı tanınması eleştirilen diğer yönleriydi.³³³

1910 yılında dış borç arayan maliye nazırı Cavit Bey’e Fransa ve İngiltere hükümetleri borç alma konusunda zorluk çıkartırken, Cavit Bey’in Alman bankalarından borç bulabilmesinin ardından Bağdat Demiryolu görüşmeleri yeniden başladı. Görüşmeler Mart 1911’de yeni bir ek sözleşme imzalanmasıyla sonuçlandı.³³⁴

³³¹ Gündüz Ökçün, “Memaliki Osmaniyye’nin Zirai Programı”, Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 29.

³³² Ballı, II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, s. 129-130.

³³³ Özyüksel, s. 217-221.

³³⁴ Özyüksel, s. 229-231.

Bağdat Demiryolu Şirketi, Çukurova'daki pamuk üretimini artırmak amacıyla 1913 yılında Adana Ovası'nın sulanması üzerine büyük bir proje hazırladı ve imtiyazını hükümetten aldı ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine proje uygulanamadı.³³⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Almanlara ait tüm demiryolları Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'yla İtilaf Devletlerine teslim edildi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise 24 Mayıs 1924 tarihinde Haydarpaşa Limanı ve Anadolu Demiryolu Şirketi'nin alınması için hükümete yetki verildi. 1928'de Demiryolu satın alındı. Bağdat Demiryolu'nun yapımı 1940'da tamamlandı.³³⁶

İttihat ve Terakki'nin tarımda makineleşme ile ilgili yaptığı ilk düzenleme 1882'de çıkarılan tarım makinelerine uygulanan gümrük muafiyeti ile ilgili kanunun süresi on yılda daha uzatmak oldu. 1882'de süresiz olarak gümrük muafiyeti tanınmasına rağmen tekrar gümrük vergisi alınmaya başlanmıştı. 1890'da tekrar 10 yıl süreyle gümrük muafiyeti tanındı. 10 yılda bir gümrük muafiyetinin süresi uzatıldı. 1911'de bu kanunun süresinin tekrar uzatılması gündeme geldi. Mebussan Meclisinde kanunun süresinin uzatılmasıyla ilgili tartışmalar sanayi mi tarım mı öncelikli olmalı tartışmaları etrafında döndü. İttihat ve Terakki içinde tarımın öncelikli olması gerektiğini savunanlar kanunun aynı şekliyle süresinin uzatılmasından yana tavır aldı. Sanayiye öncelik verilmesi gerektiğini savunanlar ise tarım makinelerine uygulanan gümrük muafiyetinin tarım makinelerinin üretimiyle ilgili yerli sanayinin gelişmesine engel olduğunu düşüncesiyle ülkede üretilebilen basit tarım aletlerinin kapsam dışı bırakılarak sürenin uzatılmasından yana tavır aldılar.³³⁷ Adapazarı ve İzmit gibi yerlerde yerli üreticiler tarafından üretilen basit tarım aletlerinin fiyatları ithal edilenlerin yarısı kadardı. Eğer gümrük vergileriyle yerli üretici korunmazsa, bu durum yabancıların tarım aletlerini yerli üreticinin bulunmadığı yerlerde daha pahalıya satmasına neden olurdu.³³⁸

³³⁵ Özyüksel, s. 211-112.

³³⁶ Özyüksel, s. 238.

³³⁷ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 132-133.

³³⁸ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 132-133.

Karasabandan demir pulluğa geçme aşaması 1880'lerden sonra izlenen sübvansiyon politikalarıyla gerçekleşmiştir.³³⁹ 1890'dan sonra Anadolu'da demir sabanın ve modern aletlerin kullanılması hızlandı. Şahsi inisiyatif, hükümetin teşvik edici politikaları ve demiryolu şirketleri sayesinde ucuz Amerikan biçerdöverleri yaygınlaştı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde buharla çalışan harman makineleri ve sabanlar kullanılmaya başlandı. Ancak çoğunlukla Aydın, Adana ve Suriye bölgelerindeki özel çiftliklerle ve devlet çiftlikleriyle sınırlı kaldı.³⁴⁰

Savaşın başlangıç yıllarında bugünkü Türkiye sınırları içinde 17.500 pulluk, 875 civarında tırmık gibi toprağı işlemeye yarayan makineler, Türkiye sınırları içinde lokomobillerle çekilen türden 35 tek, 25 çift buharlı pulluk (çoğunluğu Adana'daki büyük çiftliklerde olmak üzere) bulunuyordu. Trakya, Bursa, Balıkesir, Aydın, Konya ve Adana'da bulunan orak makinelerinin sayısı Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde 11.000'e ulaşmıştı. Bu makinelerin içinde 500 civarında biçer-bağlarlar vardı. Bunlar daha ziyade Trakya ve Ege'de toplanmıştı. 1914 yılında harman makinesi olan ve hareket gücü lokomobillerden sağlanan batözlerin sayısı 367 idi. Bunlar da daha ziyade Ege, Adana ve Trakya'da kullanılıyordu.³⁴¹

Trakya, Aydın ve Afyon'da 250 kadar çayır biçme makinesi vardı. Triyör ve mibzer gibi tarım makinelerinin ise sayısı çok azdı ve okullarda ve numune tarlalarında bulunuyordu. Benzinle çalışan traktörler 20. yüzyılın başında kullanılmaya başlanmıştı. İlk traktörün 1907'de Adana Belediye Reisi tarafından numune tarlasına hediye edilmişti. 1911'de Aydın'a bir Rum çiftçi, 1912'de Adana'ya Adana Mebusu Hacı Beyzade Kadri Bey birer tane traktör getirtmişlerdi.³⁴²

Birinci Dünya Savaşı sırasında tarımsal işgücünün azalması, üretimin düşüp iâşe sıkıntısının başlaması tarımda makineleşmeye ümit bağlanmasına neden oldu.³⁴³ Bir taraftan savaş sırasında çıkarılan kanunlarla halka ve devlet görevlilerine yükümlülükler

³³⁹ Duran, s. 333.

³⁴⁰ Donald Quataert, "Tarım", Halil İnalcık, Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 971

³⁴¹ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 134.

³⁴² Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 134-135.

³⁴³ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)" **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.), Ankara: Yurt Yayınları, 1988, s. 82.

getirilerek diğer taraftan tarımda makine kullanımı artırılarak işgücü sorunu çözülmeye ve tarımsal üretimi artırılmaya çalışıldı.

1916 yılında tarım makineleri ithal etmesi için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne 400.000 Liralık bir ödenek tahsis edildi. Ticaret ve Ziraat Nezareti ödeneğin bir bölümüyle tarım makineleri ithal ederek üreticilere dağıttı. Ödeneğin kalan kısmıyla ise Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki bazı fabrikalara makine siparişi verdi. Ayrıca 150.000 kilo benzin sipariş etti.³⁴⁴

İthal edilen tarım makineleri daha ziyade tarımın kapitalistleştiği ve tarım makinelerinin kullanımının nispeten yaygın olduğu Edirne, Adana, Aydın, Konya gibi vilayetlere gönderiliyordu.³⁴⁵

Tablo 1.4.
Ticaret ve Ziraat Nezareti Tarafından 1916 Yılında
Avrupa Ülkelerine Sipariş Edilen Tarım Makineleri

Makine Cinsi	Makine Adedi	İthal Edilen Ülke
25 beygir gücünde arazi sürmeye	9	Almanya
Universal Pulluk	500	Almanya
Universal Pulluk	400	Almanya
Universal Pulluk	500	Almanya
Universal Pulluk	200	Avusturya
Tohum örtmeye mahsus dört sabanlı makine	200	Avusturya
Tohum örtmeye mahsus dört demirli makine	260	Budapeşte
Tohum ayırmaya mahsus kalbur makinesi	250	Almanya
Tohum ayırmaya mahsus kalbur makinesi	250	Budapeşte

Kaynak: Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 139

Savaş sırasında müttefik devletlerin tahıl ambarı olabilecek durumda olan Konya Ovası, düz ve geniş arazilerinden dolayı tarım makineleri kullanılarak tahıl üretim potansiyeli kolaylıkla artırılacak bir bölgeydi. 1916'da hasat işlemleri için Konya'ya 4 harman makinesi gönderildi. Anadolu Demiryolu şirketinin tamamlamış olduğu Konya Ovası sulama projesinin tamamlanması bölgenin tarımsal üretim potansiyelini artırmıştı ancak yaşanan işgücü sıkıntısından dolayı beklenen fayda

³⁴⁴ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 137.

³⁴⁵ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 140.

sağlanamıyordu. Bu nedenle Çumru Ovası'nda genel iâşe için 100.000 dönümlük bir arazinin işlenmesi için 15 traktör ve 2.500 amele gönderildi.³⁴⁶

Ülke tarımında makine stokunu artırmak amacıyla 17 Mart 1917 tarihinde çıkarılan bir kanunla Ziraat Vekâleti 400.000 Osmanlı Lirası değerinde tarımsal araç-gereç ithalatına yetkili kılınmış, 4 Nisan 1918 tarihinde çıkarılan bir kanunla bu rakam 500.000 Osmanlı Lirasına çıkarılmıştır. Ziraat Vekâleti bu yetkiye dayanarak araç-gereç ithal etmiş, bunların bir kısmı üreticiye dağıtılırken bir kısmı dağıtılamamıştır. Depolardaki araç- gereçler Cumhuriyet'ten sonra Ziraat Bankası'na devredilmiştir.³⁴⁷

1.2.3. Tarım Politikasının Sonuçları

Tarım politikasının sonuçları değerlendirilirken tarım ürünlerinin üretim miktarı, tarımın gayrı safî milli hâsıla (GSMH) içindeki yeri, tarımın dış ticaretteki payı, tarımda istihdam edilen nüfus ve tarımda kullanılan arazi dikkate alınacaktır.

1.2.3.1. Üretim Miktarı

19. yüzyılın başlarından itibaren zirai üretim dünya pazarındaki değişimlere bağlıydı. Gerek devlet politikalarının kısmi etkinliği gerekse uluslararası konjonktürün 1896'dan itibaren Osmanlı tarımını olumlu etkilediği söylenebilir. 1909'da zirai üretim 1890-1895 dönemine göre ikiye katlanarak 8,5 tona çıkmış, I. Dünya Savaşı'nın hemen başında zirai üretim 10 milyon tona çıkmıştı.³⁴⁸

³⁴⁶ Ballı, *II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları*, s. 141

³⁴⁷ Duran, s. 333

³⁴⁸ Nişancı, Çaylak, s. 36-37.

Tablo 1.5.
Tarımsal Üretim (1913 Sınırları içinde, Hicaz ve Yemen Hariç)

	Ölçü	1897-1898	1909-1910	1913-1914	1914-1915	1893-1915 (1897=100)
Buğday	Milyon Kile	126	140	169	232	134
Arpa	Milyon Kile	79	113	106	111	134
Mısır	Milyon Kile	13	20	19	19	146
Tütün	Bin Ton	15,3	21,4	49	41,3	320
Pamuk (Adana)	Bin Balya	30	76	120	135	400
K. üzüm (İzmir)	Bin Ton	36	54,6	69	60,8	192
Fındık	Bin Ton	22	28	51,2	51,8	233
K. incir (İzmir)	Bin Ton	15,1	22	32	17,6	212
Yaş koza (Bursa)	Bin Ton	4,2	7,7	6,8	3	162

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.33 aktaran Şükrü Nişancı, Adem Çaylak, “Osmanlı’da Siyaset- İktisat Dengesi ve Cumhuriyete Kalan İktisadi Miras” Mehmet Dikkaya (Edt.), Türkiye’nin Ekonomi Politikası 1923-2007 içinde, Ankara: Orion Kitabevi, 2008, ss. 37

1896-1913 dünya ekonomisinin genişleme dönemi Türkiye tarımını da olumlu etkiledi, zirai üretim özellikle belli ürünlerde ve ihraç ürünlerinde artış göstermiştir. Tablo 1.5’te de görüldüğü gibi pamuk, tütün, fındık, kuru üzüm, kuru incir gibi ihraç ürünlerindeki artış, buğday ve mısırdaki artışın çok üstünde gerçekleşmiştir. 1897 deki üretim 100 kabul edildiğinde 1913 teki artış buğdayda 134, arpada 134, mısırdaki 146, tütünde 320, pamukta (Adana) 400, kuru üzümde (İzmir) 192, fındıkta 233, kuru incirde (İzmir), 212 yaş kozada (Bursa) 162 olarak görülmektedir.

1914’te I. Dünya Savaşı’nın başlaması, ardından Kurtuluş Savaşı’nın yaşanması tarımsal üretimi olumsuz etkiledi. Uzun süren savaş dönemi, tarımsal üretimde önemli miktarlarda düşüş yaşanmasına neden oldu. 1913 yılında 68 milyon dönüm olan ekili arazi, savaşın ilk yılında 35 milyon dönüme, ikinci yılında ise 27 milyon dönüme düştü. Yıllık üretim savaş öncesi dönemin yarısına ulaşabildi.³⁴⁹ I. Dünya Savaşı’ndan önce 10 milyon tonu geçen zirai üretim miktarı, 1926/27’de bu miktarın yarısı seviyesinde, 5 milyon ton civarında kalmıştır.³⁵⁰ Savaş koşullarından dolayı ihracatın neredeyse imkânsız hale gelmesi, tarımsal üretimde düşüşün daha çok tütün, kuru üzüm, kuru incir, fındık, yaş koza gibi geleneksel ihraç ürünlerinde yaşanmasına neden oldu. Tablo 1.6’da savaş yıllarında başlıca ihraç ürünlerinin üretiminde yaşanan düşüş açıkça görülmektedir.

³⁴⁹ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s.82.

³⁵⁰ Duran, s.338.

Tablo 1.6.
Savaş Yıllarında Başlıca İhraç Ürünlerinin Üretimi

	Ölçü	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Tütün(Reji İdr.)	Bin Ton	53,31	43,38	13,87	14,91	17,01	21,04
K. üzüm (Ege böl.)	Bin Ton	69,0	60,8	50,4	44,6	33,6	28,0
K. incir (Ege Böl.)	Bin Ton	20,9	17,6	15,4	19,8	15,4	17,6
Pamuk (Adana)	Bin Balya	120	135	15	-	-	-
Yaş koza(Reji İdr.)	Bin Ton	7,61	5,23	3,54	2,98	1,33	2,37
Zeytinyağı(Ege Böl.)	Bin Ton	49	20	22	16	8	6

Kaynak: Vedat Eldem, Cihan Harbi ve İstiklal Savaşının Ekonomik sorunları, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, der. Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 378, aktaran Zafer Toprak, İttihat ve terakki ve Cihan Harbi, İstanbul, 2003, s.83

Tablo 1.7’de ise tarımsal ihraç ürünlerinin üretimindeki olumsuz gidişatın Kurtuluş Savaşı sırasında da devam ettiği açıkça görülmektedir. 1922 yılında savaşın bitmesiyle, bu ürünlerin üretiminde bir yıl içinde kayda değer bir artış yaşanmıştır. Savaş yıllarında ihraç ürünlerinin üretiminde görülen azalmada; savaş nedeniyle ülkenin dışa kapanmasından yanı sıra bazı bölgelerin işgal altında olması, erkek nüfusunun silahaltında olması ve tarımsal üretim öncelikle halkın ve ordunun iâşesini karşılamaya yönelik olması da etkili oldu. Tablo 1.7’de de görüldüğü gibi savaşın bitmesiyle Yunan işgalinden kurtulan İzmir’deki pamuk üretiminde bir yıl içerisinde kayda değer bir artış yaşanmıştır.

Tablo 1.7.
Başlıca İhraç Ürünlerinin Üretimi (1000 ton olarak)

	Ölçü	1913-1914	1919	1920	1921	1922	1923
Tütün	Bin Ton	45.9	19,66	29,14	15,58	20,54	26,09
Pamuk (İzmir)	Bin Balya	127	20	-	15	30	80
Pamuk (Adana)	Bin Balya	17	3	3	4	4	5
K. üzüm	Bin Ton	64,9	25,2	29,8	33,9	37,4	36,0
Fındık	Bin Ton	51,5	16,0	15,0	21,8	10,0	23,1
İncir	Bin Ton	30,5	15,4	20,9	21,3	17,6	28,2
Yaş koza	Bin Ton	12,2	2	0,5	0,1	0,9	1,4

Kaynak: Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi, 1994, s.163

Birinci Dünya Savaşı sırasında, ithalat imkânlarının kısıtlı olması ordunun ve sivil halkın temel besin kaynağı olan buğdayın ülke içinde üretimini önemli hale getirmişti. Savaş sırasında çıkarılan kanunların da etkisiyle buğday üretiminde düşüş oran olarak tarımsal ihraç ürünlerindeki düşüşe göre daha az olmuştur. Tablo 1.8’de de

görüldüğü gibi buğday üretimindeki düşüş, pamuk, tütün, fındık gibi tarımsal ihraç ürünlerindeki düşüşün oran olarak çok altındadır.

Tablo 1.8.
Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bazı Ürünlerin Üretim Miktarı (1000 ton)

	Buğday	Arpa	Mısır	Bakliyat
1919	2.154	1.284	280	150
1920	-----	-----	270	-----
1921	1.042	980	295	132

Kaynak: Eldem Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi, 161 aktaran Aykanat, s.13.

Tablo 1.9.
1923 Sınırları İçinde Bazı Ürünlerin Üretim Miktarı (1000 ton)

	Buğday*	Tütün	Pamuk	Fındık
1913-1914 ortalaması	3.788	46	29	52
1922	2.042**	21	7	10

Kaynak: Eldem (1974), aktaran Tezel, s.119

Yıllar arasındaki kıyaslamayı olanaklı kılmak için Van, Erzurum, Diyarbakır, Adana ve Bitlis illerinin buğday üretimi dışta bırakılmıştır.
1921 yılı için.

I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Anadolu'nun üretim yapısı üzerinde kesintisiz sekiz yıl yaptığı tahribat tarımsal üretimde gerilemeye neden olmuş, bu gerileme Cumhuriyeti izleyen birkaç yıl içinde giderilebilmiştir.³⁵¹

Tarımsal üretim desenindeki gelişmeye bakıldığında önemli bir değişikliğin yaşanmadığı görülmekte, 19. yüzyıl sonlarından 1926'ya kadarki dönemde tahıl ve baklagil ürünlerinin üretiminin, tarımsal üretimin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Tablo 1.10'da da görüldüğü üzere ele alınan dönem boyunca en çok üretilen tarımsal ürün tahıl ve baklagiller olarak kalmıştır.

Tablo 1.10.
1870- 1926 Arasında Türkiye Tarımında Üretim Desenindeki Gelişmeler (%)

Üretim Çeşidi	1870/75	1890/95	1909	1913/15	1925/26
Tahıl+ Baklagil	85,1	85,3	80,3	76,3	83,6
Meyve	8,7	10,6	17,1	19,0	12,2
Sanayi Bitkileri	6,2	4,1	2,7	4,7	4,2

Kaynak: Bünyamin Duran, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Türkiye Tarımındaki Gelişmeler (1870-1914), s. 324.

³⁵¹ Tezel, s. 121.

Tarımsal üretim içindeki tahıl-baklagil üretim oranı 187/5-1890/5 arasında %85 civarında iken 1909'da % 80 civarına, 1913/15'te ise % 76,3'e kadar düşmüştür. Savaş sonrası dönemde tekrar % 83,6'ya yükselmiştir. Bu dönemde tahıl-baklagil üretiminin oran olarak yüksek olmasının nedeni olarak savaş sırasında tarımsal ihraç ürünlerinin üretiminde nispeten daha fazla düşüş yaşanması ve savaş sırasında meyve ağaçlarının tahrip olması söylenebilir.

Sanayi bitkilerin oranı 1870/5'te % 6,2 civarında iken bu oran 1890/5'te % 4,1'e, 1909'da ise % 2,7'ye düşmüştür. Duran'a göre oranın yüksek olmasının sebebi 1848-1878 arası dönemde hızlı sanayileşen Avrupa devletlerinin hammadde taleplerinin artması ve Amerika İç Savaşından dolayı uluslararası piyasada pamuk fiyatlarının yükselmesi gösterilebilir. Osmanlı ihracatı içinde önemli paya sahip olan meşe palamudu, meyan kökü ve cehri gibi ürünlerin Batı'da suni ürünlerle ikame edilmeye başlaması ise sanayi bitkilerinin üretimini olumsuz etkilemiştir.³⁵²

Üretim desenindeki değişimin meyve üretimi lehine olduğu göz önünde bulundurulursa, bu değişimin tarımsal ihraç ürünü sayılabilecek meyvelerin (incir, üzüm gibi) üretimindeki artışın etkisiyle gerçekleşmiş olabileceği söylenebilir. 1913/5'te % 19 olan meyve üretiminin 1925/6'da % 12,2'ye düşmüş olması ise, savaşın Türk meyveciliğini önemli ölçüde tahrip ettiğini göstermektedir.³⁵³

Savaş öncesinde, savaş sırasında ve savaş sonrasında tahıl ve baklagiller, tarımsal üretimin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Tarımdaki üretim deseninde kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştır.

1.2.3.2. Gayrı Safi Milli Hâsıla (GSMH) İçindeki Yeri

Osmanlı Devleti'nde gayrisafi milli hâsıla ve milli gelir hesapları yapılmamıştır. Vedat Eldem, o zamanki sayısal verileri kullanarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait milli gelir hesaplamalarını yapmıştır. Tablodaki veriler Vedat Eldem'in çalışmasının sonuçlarına dayanmaktadır.³⁵⁴

³⁵² Duran, s. 325.

³⁵³ Duran, s. 325.

³⁵⁴ Çavdar, s. 100.

Tablo 1.11.
Milli Gelirin Sektörlere Göre Dağılımı (Cari Fiyatlarla Milyon Kuruş)

	1907	1913	1914
Tarım	11.385	10.442	13.060
İmalat Sanayii	165	156	105
İnşaat	616	612	442
Ulaştırma	687	-	-
Ticaret	1.894	2.170	1.832
Mali Faaliyetler	223	-	-
Devlet Hizmetleri	1.374	1.774	1.878
Mesken Geliri	742	664	664
Serbest Meslek ve Hizmetler	1.020	1.025	1.130
Yurtiçi Geliri	20.336	20.369	22.496
Dış Alem	-149	-103	-103
Milli Gelir	20.187	20.266	22.393
Vasıtalı Vergiler	812	970	768
Safi Milli Hasıla	20.999	21.236	23.161
Aşınma Payı	921	907	946
GSMH	21.920	22.193	24.107

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970 aktaran, Tevfik Çavdar s.101.

Tablo 1.11'deki hesaplamalar cari fiyatlar üzerinden yapıldığı için 1913'de Rumeli ve Trablusgarp'ın kaybedilmesinin etkisi enflasyondan dolayı belli olmamaktadır. Hâlbuki milli gelirin bölgelere göre dağılımına bakıldığında 1907'deki Rumeli'nin geliri toplam milli gelirin % 25'ini oluşturmaktadır.³⁵⁵

Tablo 1.12'de görüldüğü gibi Osmanlı ekonomisinin temel sektörü tarımdır. Tablo'da da görüldüğü gibi 1950'lere kadar tarımın GSMH'ye katkısı %50 civarında kalmıştır. 1950'lere kadar ekonomide yapısal bir dönüşüm gerçekleşmemiştir.

Tablo 1.12.
GSMH'ye Tarımın Katkısı (%)

Yıllar	Tarımın Katkısı
1907	49.5
1913	46.0
1914	53.1
1926/30	48.9
1946/50	43.4

Kaynak: Bünyamin Duran, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Türkiye Tarımındaki Gelişmeler (1870-1914), s. 319.

³⁵⁵ Çavdar, s. 101.

Tablo 1.13.
Milli Gelirin Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon Kuruş)

Bölgeler	1907	1913	1914
Rumeli	4.539	586	653
İstanbul	1.968	2.586	2.515
Anadolu	9.864	12.291	13.855
Suriye	1.751	2.229	2.540
Kudüs	373	435	477
Cebel-i Lübnan	424	513	549
Irak	1.268	1.556	1.804

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970 aktaran, Tefik Çavdar s.102.

Tablo 1.14.
Tarım Gelirinin Bölge Gelirleri İçindeki Payı (1914 yılı için)

Bölgeler	Pay (%)
Rumeli	59
İstanbul	3
Anadolu	66
Suriye	40
Kudüs	51
Cebel-i Lübnan	47
Irak	68
Tüm Ülkede	58

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970 aktaran, Tefik Çavdar s.102.

Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti'nin bütçesinde devlet gelirin dördte üçü vergilerle karşılanmaktaydı, dördte birlik bölümü ise tekel gelirleri ve devlet mallarının hasılatından karşılanmaktaydı. 1920 yılının bütçesine bakıldığında devlet gelirlerinin % 56'sını dolaysız vergiler oluşturmaktaydı. Dolaysız vergilerin de büyük bölümünü aşar ve ağnam vergileri oluşturmaktaydı. Tekel maddelerinden tütün, tekel gelirin büyük bölümünü oluşturması ve ihracattan alınan verginin büyük bölümünün tarım ürünlerinden alınması, tarımın devlet geliri içindeki payını göstermektedir.³⁵⁶

1.2.3.3. Dış Ticaretteki Yeri

1840-1913 arasında toprak ve nüfus kayıplarına rağmen Osmanlı Devleti'nin toplam ihracatı cari fiyatlarla 5 kat, sabit fiyatlarla 10 kat artış göstermiştir. İhraç edilen malların en az % 90'ının tarımsal mallar olduğu göz önünde bulundurulursa bu

³⁵⁶ Aykanat, s. 27.

rakamlar tarımsal ihracattaki genişlemeyi de göstermektedir. Bu dönemde tarımsal ihracatın artış hızı tarımsal üretimin artış hızından daha yüksektir ve tarımsal üretim içinde tarımsal ihraç ürünlerinin üretim payı artmıştır. 1913'te o yılki tarımsal üretimin %20'den fazlasının ihraç edildiği tahmin edilmektedir.³⁵⁷

Demiryollarının yabancılar tarafından yapılması ve tarımsal açıdan verimli yerleri ihraç limanlarına bağlaması, tarımsal üretimin iç pazardan çok dış pazara yönelmesine neden oldu.³⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında ekonomi dışa kapandı. Savaş yıllarında deniz ablukası dolayısıyla deniz yoluyla yapılan ticaret neredeyse imkânsız hale geldi. Ayrıca, tarımsal ihraç ürünlerinin alıcıları savaşta karşı tarafta yer aldığı için savaş yıllarında üzüm, incir, tütün, fındık gibi ürünlerin satış imkânı oldukça azaldı.³⁵⁹

Tablo 1.15.
Bazı Tarımsal İhraç Ürünlerinin İhracat Miktarı

	Ölçü	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Tütün	Bin Ton	46.43	16.87	2.67	9.59	11.35	8.18
K. üzüm	Bin Ton	69.1	32.2	3.0	14.5	12.0	11.0
Pamuk	Bin Ton	23.5	24.2	2.0	2.5	2.0	3.0

Kaynak: Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi, s.59

Tablo 1.16.
Savaş Yıllarında Başlıca İhraç Ürünlerinin Üretimi

	Ölçü	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Tütün (Reji İdr.)	Bin Ton	53.31	43.38	13.87	14.91	17.01	21.04
K. üzüm (Ege böl.)	Bin Ton	69.0	60.8	50.4	44.6	33.6	28.0
K. incir (Ege Böl.)	Bin Ton	20.9	17.6	15.4	19.8	15.4	17.6
Pamuk (Adana)	Bin Balya	120	135	15	-	-	-
Yaş koza (Reji İdr.)	Bin Ton	7.61	5.23	3.54	2.98	1.33	2.37
Zeytinyağı (Ege Böl.)	Bin Ton	49	20	22	16	8	6

Kaynak: Vedat Eldem, Cihan Harbi ve İstiklal Savaşının Ekonomik sorunları, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, der. Osman Okyar, Ankara, 1975, s. 378, aktaran Zafer Toprak, İttihat ve terakki ve Cihan Harbi, İstanbul, 2003, s.83

³⁵⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 94-95.

³⁵⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 96.

³⁵⁹ Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, s. 59.

Bu ürünlerin ihracat miktarındaki düşüş, üretimin de düşmüş olmasına rağmen savaş bitiminde tüccarın elinde stoklar oluşmasına sebep oldu.³⁶⁰ İhracat miktarlarındaki düşüş üretimdeki düşüşten daha fazla olmuştur.

Tablo 1.17.
1918 Sonunda Tüccarın Elindeki Stoklar

Tütün	15 bin ton
Pamuk	25 bin balya
Afyon	10 bin sandık

Savaş bitiminde tütün, pamuk, afyon gibi önemli ihraç ürünlerinde tüccarın elinde önemli miktarlarda stoklar kalmıştır.

1.2.3.4. İstihdam

19. yüzyılda Osmanlı tarımında emek kıtlı. Özellikle tarımda ticarileşme başladıktan sonra tarımsal emeğin önemi ortaya çıktı. 19. yüzyıl boyunca, Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen 5 milyona yakın göçmen Anadolu'ya (bir kısmı Suriye ve Irak olmak üzere) yerleştirildi. Anadolu'ya yerleştirilen bu nüfus emek kıtlığını gidermede etkili oldu.³⁶¹ 1883'te Samsun, Terme ve Kavak civarına 10.000 civarında Çerkes aile yerleştirildi.³⁶² Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alandaki nüfusun 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde 8-9 milyonken Birinci Dünya Savaşı öncesinde 16-17 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.³⁶³

Osmanlı yönetimi göçlerle gelen bu nüfusu kırsal alanlara yerleştirerek tarımla uğraşmaya özendirmeye çalıştı. 1857'de çıkan bir kararname ile bu nüfusa devlet mülkiyetindeki topraklar verildi, ayrıca Rumeli'ye yerleşip tarımla uğraşan göçmenlere altı yıl, Anadolu'ya yerleşip tarımla uğraşan göçmenlere on iki yıl süreyle vergi bağışıklığı tanındı.³⁶⁴

Göçmenlerle nüfusun artması, göçmenlerin yerleştirilmesi beraberinde birçok problemi getirmiş, yeni unsurların üretimce devreye sokulmaları zaman almıştır. Ancak,

³⁶⁰ Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, s. 59.

³⁶¹ Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim*, s. 142.

³⁶² Baskıcı, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim*, s. 142.

³⁶³ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 11.

³⁶⁴ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 11.

yerel şartlara uyum sağlayan göçmenler üretici niteliğe bürünmüşler ve üretimin artmasında önemli rol oynamışlardır.³⁶⁵

Göçmenlerin büyük bir kısmı kırsal alandan geliyorlardı ve yanlarında önemli bir para ve mal getirememişlerdi. Göçmenlerin çoğu Anadolu’da tarıma elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere yerleştirildiler. Bu durum, tarımda aile işletmelerini ve küçük üreticiliğe dayanan yapıyı güçlendirmiş oldu.³⁶⁶

Tarımda modern aletler ve teknikleri kullanma konusunda yerli çiftçilere göre daha istekli olan göçmenler ve bu konuda öncülük ettiler. 1908’de yazılan raporda Konya bölgesindeki Tatarlar ve Rumelililerin çoğu yönden Anadolu’nun yerlilerinden kabiliyetli oldukları yazılıyordu.³⁶⁷ Dışarıdan ithal edilen demir pullukların, kimyasal gübrenin, damızlık hayvanların ve banka kredisinin kullanılması ve yaygınlaşmasında göçmenlerin önemli rolü olmuştur.³⁶⁸

19. yüzyılın başlarında gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için askerlik görevinin zorunlu hale gelmesi ve bazı bölgelerde toplumsal gerginlikler yaşanması sonucu bazı Rum ve Ermeni uyruklu Osmanlı vatandaşları Avrupa ve Amerika’ya göç etti. Yapılan tahminlere göre 1910-11 yıllarında Ege Adaları ve Ege kıyılarından 8.000 kişi çeşitli ülkelere göç etti. Bu durum özellikle Batı Anadolu’da emek kıtlığı yaşanmasında etkili oldu.³⁶⁹ Ancak, ayrılanların sayıları gelenlere nispeten çok sınırlı kaldı.³⁷⁰

³⁶⁵ Duran, s. 338.

³⁶⁶ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 103.

³⁶⁷ Baskıcı, s.143-144.

³⁶⁸ Duran, s. 338.

³⁶⁹ Baskıcı, s. 144.

³⁷⁰ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 11.

Tablo 1.18.
1913 Yılında Türkiye’de Tarımda Çalışan Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı

Bölgeler	Oran (%)
Marmara Bölgesi	40.0
Ege Bölgesi	34.3
Karadeniz Bölgesi	54.1
İç Anadolu Bölgesi	36.6
Akdeniz Bölgesi	37.3
Doğu Anadolu Bölgesi	69.2
Ortalama	40.2

Kaynak: Duran, s. 323

1.2.3.5. Arazi Kullanımı

İmparatorluğun genel tarımsal yapısına bakıldığında görülen ilk önemli özellik, toprağın bol ancak emeğin kıt olmasıdır. Dolayısıyla genel anlamda nüfus yoğunluğu düşük olan imparatorlukta, geniş ve verimli toprakların çok sınırlı bir bölümünde tarım yapılabiliyordu. Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerde (Ege bölgesi gibi), sınai bitki üretimi ağırlıkta iken, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu bölgelerde (İç ve Doğu Anadolu gibi) üretimdeki ağırlık tahıl üretimi ve hayvancılığa dayanıyordu.³⁷¹

Balkanlar, Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenlerin iskânı yeni toprakların ziraata açılmasında etkili oldu. Örneğin, Antalya Ovası 1897 savaşıdan sonra Girit’i terk eden göçmenlerin yerleştirilmesi ile tarıma açıldı. 1899 yılında 5.500- 6000 göçmen Antalya ile Alanya arasındaki boş arazilere yerleştirildi.³⁷²

³⁷¹ Güran, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar” s. 80.

³⁷² Baskıcı, s. 142.

Tablo 1.19.
1909- 1910’da Anadolu’da Çeşitli Ürünlere Ayrılan Tarımsal Arazilerin Oranı

Bölge	Tahıl (%)	Sebze (%)	Endüstriyel Bitkiler (%)	Şarap (%)
Erzurum	98,99	0,90	0,04	0,07
Van	95,37	0,42	2,72	1,49
Harput	73,58	2,83	9,03	14,56
Trabzon	89,49	7,27	3,24	-
Diyarbakır	81,08	3,55	2,86	12,51
Sivas	92,53	2,13	1,26	4,08
Ankara	90,45	1,18	0,25	8,16
Konya	90,50	1,74	1,64	6,12
Adana	63,89	1,03	32,45	2,63
Kastamonu	94,85	1,64	0,93	2,58
İzmir	74,79	2,66	6,63	15,92
Bursa	79,47	1,89	2,79	15,85
Biga	83,67	7,35	0,36	8,62
Aydın	72,81	4,03	5,77	17,39

Kaynak: Owen,1981, s.200, Aktaran: Mehmet Murat Baskıcı,1800- 1914 yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim, s.134.

Savaş öncesinde, savaş sırasında ve savaş sonrasında tahıl ve baklagiller, tarımsal üretimin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Tarımdaki üretim deseninde kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştır.

Tarımsal ürün desenin bölgelere göre değişimi hakkında fikir vermesi bakımından Tablo 1.19’da bakıldığında, tahıl üretiminin oranının tarımın dış ticarete açıldığı Adana, İzmir gibi bölgelerde nispeten düşük olduğu görülmektedir. Bu bölgelerdeki sanayi bitkilerinin üretiminin de diğer bölgelere oranla oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ (1923-1939)

2.1. DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ VE İKTİSAT POLİTİKALARI

2.1.1. Cumhuriyet Dönemi'nin Siyasi Gelişmeleri (1923-1939)

Tanör'e göre Mustafa Kemal ve dönemin genç aydınları Aydınlanma Çağı, Fransız ve Amerikan Devrimleri, akılcılık, bilimcilik, Jakobenizm, aydın despotluğu, kısmen de materyalizmin fikri temellerinden beslendiler. Bunların ortak noktası doğanın, evrenin ve toplumların bilim vasıtasıyla anlaşılabilmesi ve değiştirilebileceği düşüncesidir.³⁷³ Amaç, “muasırlaşma” (çağdaşlaşma) idi ve aslında “batılılaştırma” anlamına gelecekti, yöntem ise akılcılık ve müspet ilim olacaktı.³⁷⁴

II. Meşrutiyet üzerinde çalışan Tarık Zafer Tunaya'nın “II. Meşrutiyet, Cumhuriyet'in laboratuvarıdır” sözü, bu dönemin aslında Cumhuriyet Türkiye'sine açılımı sağlayan birçok gelişmenin gözlemlendiği bir evre olduğunun altını çizer.³⁷⁵

Zürcher'e göre Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) ile yeni Türkiye'nin ilk dönem tarihi (1918-1945) arasında büyük ölçüde süreklilik vardır. Nüfusun azalması ve homojenleşmesi önemli bir değişiklik olsa da, politik olarak ciddi bir süreklilik söz konusudur. İttihatçılar ve Kemalistler arasında toplumsal arka plan, örgütsel nitelik ve ideoloji bakımından benzerlik ve devamlılık mevcuttur. Her iki grup da Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasi ve subay kadrosunu yetiştirmek için kurulmuş batı tipi okullarda eğitim görmüş, yabancı dil bilen, Avrupa'da bulunmuş kişilerdir. Çoğunluğu devlet görevlisidir. Her iki hareket de kökenlerini parlamento dışı gayri resmi hareketlerden alır. İttihat ve Terakki Cemiyeti gizli bir örgüt olarak kurulmuştur. Kemalist hareket ise yerel ve bölgesel direniş cemiyetlerinin bir araya gelmesiyle başlar. Her iki hareketin de ideolojik çerçevesini milliyetçilik (İttihatçılar çok uluslu bir İmparatorlukta bulunmalarından dolayı milliyetçilik açık olarak ifade etmeyi sakıncalı bulurken yeni devlette böyle bir sakınca söz konusu değildi. Ayrıca 1913 sonrası

³⁷³ Bülent Tanör, Kurtuluş Kuruluş, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1998, s. 163.

³⁷⁴ Tanör, s. 164.

³⁷⁵ Zafer Toprak, “Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı” 20 Ekim 2008
http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0708.html, (Erişim tarihi, 03/03/2017), s.9

İttihatçıların benimsediği yayılmacı milliyetçilik, pan-Türkizm cumhuriyetten sonra marjinal bir akım olarak kaldı), laiklik ve pozitivizm oluşturur.³⁷⁶

Zafer Toprak'a göre de Cumhuriyet'te olup da Meşrutiyet'te olmayan "Cumhuriyet"tir. Milliyetçiliğin değişik versiyonları mevcuttur. Halkçılık ve laiklik de meşrutiyet döneminde gündeme gelmiştir. Devletçilik ise adı farklı olmakla birlikte iki dönemde de mevcuttur.³⁷⁷

Saltanatın kaldırılması

Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanıp müttefiklerin çekilmesinden sonra ortada siyasi otorite iddiasında bulunabilecek iki merkez kalmıştı; biri İstanbul'daki Padişah/Halife ve İstanbul Hükümeti diğeri Ankara'daki TBMM'dir. İstanbul Hükümeti'nin yakında toplanması beklenen barış konferansına birlikte katılmak konusunda ısrarcı olması üzerine TBMM 1 Kasım'da saltanat ve hilafeti ayırarak saltanatı lağvetti.

Saltanatın kaldırılmasıyla İstanbul hükümeti ve saray önemli ölçüde güç kaybetti. 4 Kasım'da son Osmanlı hükümeti olan Tevfik Paşa hükümeti istifa etti, İstanbul Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yönetimine girdi. 17 Kasım'da padişahlık unvanını kaybeden Vahdettin yurt dışına çıktı. 18 Kasım'da TBMM Şeriye Vekili Vehbi Efendi'den fetva alarak Vahdettin'i halifelikten hal etti ve yerine Abdülmecit Efendi'yi halife seçti.

Lozan Barış Konferansı ve Lozan Barış Antlaşmasının İmzalanması

20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Barış Konferansı, uygulanmayan Sevr Antlaşması'nın yerine, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletleri'yle Osmanlı Devleti'nin mirasçısı Türkiye Devleti'nin karşılıklı durumunu belirleyecek bir anlaşma metni düzenlemeyi amaçlıyordu. 1919-1922 arasındaki Türk-Yunan Savaşı da bir şekilde I. Dünya Savaşı'nın devamı sayılıyordu. Konferansta Türk delegasyonunun başında İsmet (İnönü) Bey vardı. Konferans iki buçuk ay çalıştıktan sonra Şubat 1923

³⁷⁶ Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908- 1923)*, İstanbul; İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005, s. 48-54.

³⁷⁷ Toprak, *Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı*, s.10.

başlarında görüşmelerin çıkmaza girmesi nedeniyle görüşmeler kesintiye uğradı. Nisan ayının son haftası görüşmeler tekrar başladı, anlaşma 23 Temmuz'da imzalandı.³⁷⁸

Lozan'da en büyük tartışma kapitülasyonlar konusunda yaşandı. I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Hükümeti tek taraflı olarak kaldırmıştı ancak İtilaf Devletleri bu kararı kabul etmemişlerdi. Lozan Görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde hükümetin güdümünde İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştı. Bu kongrede, yabancı sermayeye karşı değiliz, liberal ekonomiyi benimsiyoruz, hukuk sistemimizi batılı normlara dönüştürmeye hazırız gibi alınan kararlar bir nevi Lozan'da karşı tarafa güvence niteliği taşıyordu.³⁷⁹ Lozan'da, iktisadi, adli ve mali kapitülasyonlara son verildi. Ancak, gümrük düzeninin 1913'teki durumu 31 Aralık 1929'a kadar aynen devam ettirilecekti.

Halk Fırkası'nın Kuruluşu

TBMM içinde de siyasi anlaşmazlıklar ve zafer kazanıldıktan sonra yapılması gerekenler hakkında görüş ayrılıkları vardı. TBMM içinde değişik ancak bir muhalefet grubu sayılabilecek 2. Grupta önemli güce sahipti.³⁸⁰

Milli Mücadele sırasında kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Grubu (1. Grup), siyasi girişimi elinde bulunduruyor ve gelişmelere yön verebiliyordu. Mustafa Kemal, bu grubunun lideriydi. Mustafa Kemal, bir parti kuracağını açıkladı. Nisan 1923'te partiyi kurmak için harekete geçti.

1 Nisan 1923'te birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde seçimlerin yenilenmesi kararı alındı. 8 Nisan'da Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa- i Hukuk Cemiyeti başkanı olarak seçim nedeniyle yayınladığı bildiride 9 Umdeyi açıkladı. 9 Umdenin bazı önemli noktaları şunlardı: *“Ulusal egemenliğe bağlılık, saltanatın kaldırılması kararının değiştirilemezliği, güvenliğin sağlanması, ekonomik ve sosyal alanda kalkınma, zorunlu askerlik hizmetinin kısıtlanması ve ordu mensuplarının*

³⁷⁸ Tuncay, s. 79.

³⁷⁹ Çavdar, s.166.

³⁸⁰ Cemil Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, **Türkiye Tarihi Cilt 4 Çağdaş Türkiye 1908- 1980**, Sina Akşin (derl.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, s. 88.

refahının sağlanması, bürokraside reform yapılması, ekonomide kişisel girişimlerden faydalanılması.”³⁸¹

9 Ağustos 1923’te Anadolu ve Rumeli Müdafaa- i Hukuk Cemiyeti’nin bazı üyeleri yeni kurulacak partinin nizamnamesini hazırlamak için Ankara’da toplandı. Nizamname 9 Eylül’de kabul edildi, parti 11 Eylül’de kuruldu ancak Halk Fırkasının kuruluş günü olarak sembolik anlamı olan 9 Eylül kabul edildi. 11 Eylül’de Mustafa Kemal Halk Fırkasının genel başkanlığına seçildi.

Cumhuriyetin İlanı

Haziran’da seçim yapıldı, 11 Ağustos’ta yeni meclis toplandı, Mustafa Kemal meclis başkanı seçildi. Mustafa Kemal, başvekilliğe Fethi (Okyar) Bey’i atadı. 23 Ağustos’ta Lozan Antlaşması Meclis tarafından onaylandı. Ekim ayında İsmet (İnönü), Ankara’nın “Türk devleti hükümetinin merkezi” yapılmasını önerdi. Öneri, parti tarafından kabul edildikten sonra meclisten geçerek yasallaştı.³⁸²

Yeni meclisin çalışmaya başlamasıyla meclisteki siyasi çatışmalar yoğunlaştı. Yeni bir hükümet kurulamadı. Mustafa Kemal’e göre sorun Anayasadan kaynaklanıyordu. İcra Vekilleri Heyetine girecek kişilerin meclisten tek tek seçilmesi hem işi zorlaştırıyor hem de İcra Vekilleri Heyeti içinde görüş ayrılıklarının yaşanmasına neden oluyordu. Zaten rejimin adının konulması da gerekiyordu. Teşkilatı Esasiye Kanununa “Türkiye Devleti’nin şekli-i hükümeti, Cumhuriyettir.” hükmünün konulması için Mustafa Kemal ve İsmet Paşa tarafından bir yasa önerisi hazırlandı. 29 Ekim’de toplanan Halk Fırkası Meclis Grubu’nun öneriyi kabul etmesi üzerine aynı gün Cumhuriyet’in ilanı önerisi TBMM’ye sunuldu ve Meclis tarafından kabul edildi. Yine aynı gün Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçildi.³⁸³ Cumhurbaşkanının devlet başkanı olarak belirlenmesiyle halifenin devlet başkanı olma olasılığına son verilmek istendi.³⁸⁴ 1920-1923 yılları arasında Türkiye Devleti’nin ana kuruluşu demokratik cumhuriyet

³⁸¹ Koçak, s. 90.

³⁸² Ahmad, s. 69-70.

³⁸³ Koçak, s. 91-93.

³⁸⁴ Tanör, s.197.

karakteri taşıyordu ancak bundan sonraki süreçte devletin demokratik niteliğinden kaymalar olurken cumhuriyet süreklilik gösterdi.³⁸⁵

Halifeliğin Kaldırılması, Laiklik

Cumhuriyetin ilanıyla devlet başkanı sorununun çözülmesi amaçlandı. Ancak, Cumhuriyetin ilanından sonra da muhafazakârlar halifeliği muhalefetin sembolü, cumhurbaşkanını dengeleyen bir güç olarak kullanmayı sürdürdüler.³⁸⁶

Hindistan'dan İsmailiye Tarikatı reisi Ağa Han ile Hint Müslümanları lideri Emir Ali Başvekil İsmet Bey'e, halifeliğin önemli ve pekiştirilmesi gereken birer kurum olduğunu belirten birer telgraf-mektup gönderdi. İkisi de İngiliz kralının maaşlı çalışanıydı ve bu mektuplar önceden İstanbul basınının eline geçmiş ve yayınlanmıştı. Yönetim tarafından bu olay ulusal onur ve bağımsızlığa bir saldırı olarak değerlendirildi ve halifeliğin kaldırılması için uygun ortamı oluşturdu.³⁸⁷

3 Mart 1924'te TBMM Halifeliğin kaldırılmasına karar verdi, Abdülmecit Efendi yurt dışına çıkarıldı. Aynı kanunla Osmanlı hanedanı da yut dışına çıkarıldı. Aynı gün kabul edilen başka bir yasa ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırılarak yerlerine Başvekaletle bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı kuruldu. Böylece siyasal bir seçenek olarak görülen hilafet ve hala ayakta duran saray ortadan kaldırıldı. Ayrıca din müessesini temsil eden iki vekâlet hükümetten çıkarıldı. Kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı hükümete bağlıydı. Böylece dini kurum tamamıyla hükümetin denetimine girdi.³⁸⁸ Ayrıca, aynı gün çıkarılan başka bir yasa ile eğitim- öğretim birleştirilerek bütün eğitim kurumları Maarif Vekâleti'ne bağlandı.

1924 Anayasası

1924 Anayasası'nın TBMM'deki görüşmeleri sırasında yaşanan en önemli sorun Cumhurbaşkanı ve yürütme organına tanınmak istenen yetkilere karşın

³⁸⁵ Tanör, s. 205.

³⁸⁶ Ahmad, s. 70.

³⁸⁷ Tanör, s. 208-210.

³⁸⁸ Koçak, s. 95.

TBMM'nin yasama organı olarak bu yetkileri kendinde tutmak istemesiydi.³⁸⁹ 1924 Anayasası Cumhurbaşkanına sembolik yetkiler vermişti, asıl sorumluluk başbakan ve bakanlar kurulundaydı. 20 Nisan 1924'te kabul edilen 1924 Anayasası, 24 Mayıs'ta yürürlüğe girdi. 37 yıl boyunca, yürürlükte kaldı. Tek parti döneminde kısmen uygulandı, tek partili ve çok partili dönemde uygulanması farklı oldu.³⁹⁰

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kurulması ve Şeyh Sait Olayı

TBMM'nin üyelerinin neredeyse tamamı Halk Fırkası üyesiydi, ancak hem mecliste hem partide farklı siyasi görüşler ve önemli anlaşmazlıklar vardı. Meclis hükümetten gelen önerileri reddedebiliyordu.³⁹¹

1924 Anayasası'na göre, bir kişi aynı zamanda milletvekili ile devlet memuru olamıyordu. Mustafa Kemal özellikle asker olanların milletvekilliğinden istifa ederek orduya dönmelerini istedi. Bunun üzerine Kazım (Karabekir) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa ordudaki görevlerini bırakarak milletvekili kaldılar. Bu durum siyasi çatışmayı gösterdiği gibi siyasi çatışmanın daha çok ordu mensubu kişiler arasında olduğunu gösteriyordu.³⁹²

9 Kasım'da Refet Paşa, Adnan ve Rauf Beyler Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. Bunu başka istifalar takip etti. Yeniden ortaya çıkan örgütlü muhalefet bir bakıma 2. Grubun yeni dönem ve şartlarda yeniden ortaya çıkması olarak değerlendirilebilir.³⁹³

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1924'te kuruldu. Kurucuları arasında Kazım Paşa, Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Adnan (Adıvar) Bey gibi isimler vardı. Partinin Yönetim Kurulu Başkanlığına Kazım Paşa, İkinci başkanlığa Rauf Bey ile Adnan Bey, Genel Sekreterliğe Ali Fuat Paşa getirildi.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kurulurken yayınladığı bir beyanname ile amaçlarını açıkladı, ayrıca bir de program kabul etti. Bu programa göre parti siyasal ve

³⁸⁹ Koçak, s. 97.

³⁹⁰ Koçak, s. 96-97.

³⁹¹ Koçak, s. 97.

³⁹² Koçak, s. 97-98.

³⁹³ Koçak, s. 98.

ekonomik açıdan liberal nitelikteydi.³⁹⁴ Parti programının birinci maddesi “Türkiye devleti halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyettir.” şeklindeydi. İkinci maddede, liberalizmi ve halkın egemenliğini benimsedikleri belirtiliyordu. Ayrıca, dini inanç ve düşüncelere saygı göstereceğini belirtiyor, kır ve kentteki seçkinler için avantajlı olan iki dereceli seçim sistemi yerine genel oy hakkı ve doğrudan seçimin getirilmesini öneriyordu. Serbest ticaret, devlet müdahalesi en aza indirilmesi benimseniyordu.³⁹⁵

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşunun ardından 21 Kasım’da, İsmet Paşa Hükümeti’nin sıkıyönetim ilanı için verdiği önerinin Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu’nda reddedilmesi üzerine İsmet Paşa Hükümeti istifa etti. TBMM başkanı olan ve Cumhuriyet’in ilanından önce icra vekilleri heyeti başkanlığı yapmış olan ve liberal bir kişi olarak bilinen Fethi Bey hükümet kurmakla görevlendirildi. Başvekâlettteki bu değişiklik muhalefet tarafından başarı olarak değerlendirildi ancak İsmet Paşa’nın partide genel başkan vekilliğini sürdürmesi Mustafa Kemal’in Fethi Bey hükümetini geçici olarak düşündüğünü gösteriyordu.³⁹⁶

Şeyh Sait Olayı

Şeyh Sait Ayaklanması, 1925 yılı Şubat ayında doğu illerinde başladı. Bu isyanda güçlü bir Kürt ulusçuluğu var olmakla beraber isyanın ortaya çıktığı ve geliştiği ortama tamamıyla dini öğeler hâkimdi.³⁹⁷ Bu isyanın milliyetçi ayrılıkçı yönü kadar hatta daha fazla feodal-dinci bir yanı da vardı. Şeyh Sait’e göre halifeliğin kaldırılması Türk-Kürt birliğinin temelini zedelemişti.³⁹⁸

21 Şubat’ta sıkıyönetim ilan edildi. 25 Şubat’ta, dini bir görüntü altında ayaklanma dolayısıyla dinin siyasete alet edilmesinin suç olduğu ve vatana ihanet sayılacağı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan yeni bir yasa ile “Hıyanet-i Vataniye Kanununa” eklendi.

Cumhuriyet Halk Fırkası içinden bir grup Fethi Bey’in ılımlı önlemlerinin ayaklanmayı bastırmak için işe yaramayacağını belirterek hükümeti eleştirdi ve Fethi

³⁹⁴ Koçak, s. 99.

³⁹⁵ Ahmad, s. 74-75.

³⁹⁶ Koçak, s. 99.

³⁹⁷ Ahmad, s.75.

³⁹⁸ Tanör, s. 198.

Bey, CHF Meclis Grubu'nda güvensizlik oyu alarak istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükümet ayaklanmayı bastırmak için sert tedbirler almak gerektiğini düşünen ve Mustafa Kemal'in de desteğini alan İsmet Bey tarafından kuruldu. Hükümet, 4 Mart'ta güvenoyu almasının ardından meclise "Takrir-i Sükûn Kanunu"nu sundu, yasa aynı gün kabul edildi. İstiklal Mahkemeleri kuruldu: Şark İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi. Şark İstiklal Mahkemesi'nin verdiği kararlar anında uygulanıyordu.

Şark İstiklal Mahkemesi, bazı parti üyelerinin ayaklanmaya karıştığı gerekçesi ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mahkemenin görev alanındaki şubelerini kapattı. 3 Haziran'da ise hükümet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması kararını verdi.³⁹⁹ 28 Haziran'da Şeyh Sait ve 28 arkadaşının idamına karar verildi, 29 Haziran'da karar infaz edildi.

Takriri Sükûn Kanunu, tam anlamıyla olağanüstü sus yasasıydı; muhalif gazeteler kapatıldı, yazarları Şark İstiklal Mahkemesine gönderildi, soldaki dergiler (Aydınlık, Orak-Çekiç gibi) kapatıldı, sendikalar işçi dernekleri yasaklandı, muhalefet Partisi olan TCF kapatıldı, üyeleri isyanı teşvik etme gerekçesiyle yargılandı. İsyanın bastırılmasından sonra da yasa yürürlükte kaldı, CHP'nin tek parti olarak iktidarını pekiştirmesine yardımcı oldu.⁴⁰⁰ Şeyh Sait Ayaklanması'nın siyasal sonuçları tek parti yönetiminin kurulmasında bir dönüm noktası oldu, çok partili yaşam başlarken sona erdi.⁴⁰¹ Takrir-i Sükûn Kanunu ile muhalefet etkisiz hale getirildi, asker-sivil kadro iktidarı geçirdi, ancak Türk düşünce hayatını olumsuz etkiledi. Bu tarihten sonra "Atatürk Devrimleri" olarak bilinen yenilikler gerçekleşti.⁴⁰²

İzmir Suikastı

Haziran 1926'da Mustafa Kemal'e bir suikast yapılacağıının ihbar edilmesi üzerine yapılan soruşturmada birinci dönem TBMM üyelerinden Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'de yakalandı. Ankara İstiklal Mahkemesi de olayla ilgili soruşturma başlattı ve İzmir'e gelerek kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

³⁹⁹ Koçak, s.101.

⁴⁰⁰ Çavdar, s. 169.

⁴⁰¹ Koçak, s. 101- 102.

⁴⁰² Erdoğan Teziç, "1923-1938 Döneminde Siyasi Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler", **Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 14- 16 Ocak 1977, s.69.

milletvekillerinin tutuklanmasını ve evlerinin aranmasını talep etti.⁴⁰³ Suikast davası ile kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında yakın bir bağ kurulmuş, ayrıca 1918’de kapatılan ve “Teceddüt Fırkası” olarak yeniden örgütlenmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hem suikast hem de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında organik ilişkiler olduğu ileri sürülmüştü. İzmir Suikastı davası ile hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’ndan kalan muhalif grup hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin meclis içinde ve dışındaki son kalıntıları tasfiye edilmek istendi.⁴⁰⁴ Türkiye Cumhuriyeti, Takrir-i Sükûn Kanunu ile girdiği süreci İzmir Suikastı davası ile tamamlamış, bundan sonra ülkede açık bir muhalefet kalmamıştır.⁴⁰⁵

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve Türkiye’ye Etkisi

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı etkisini Türkiye’de de hissettirdi. Türkiye’de batı kapitalizmine bağımlılık dış ticaret yolu ile olduğu için, dış ticaret genellikle tarımsal ürün ve hammadde ihracına dayandığı için, tarımsal ürünlerde fiyat düşüşleri dış ticaret hacmini daralttı.⁴⁰⁶ Diğer yandan Lozan’a göre Osmanlı dış borçlarının ödemesi de aynı yıl başlamaktaydı. Ayrıca, Lozan’da kapitülasyonlar kaldırılmış, ancak imzalanan ek bir ticaret sözleşmesi beş yıl süre ile istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılmasını yerine yenilerinin konmamasını ve gümrük tarifelerinin değişmemesini öngörmekteydi. Tüccarlar, bu dönem boyunca ilerde kısıtlama getirilebileceği düşüncesiyle ithal ürünleri biriktirdiler. Sonuç olarak ticaret açıkları artarken, fiyatların yükselmesine ve genel ekonomik hoşnutsuzluğa neden oldu.⁴⁰⁷

1929 yılına gelindiğinde Lozan’ın Türkiye’nin iktisadi bağımsızlığını sınırlandıran hükmünün sona ermiş olması büyük bir ekonomik buhran yaşanan bu dönemde Türkiye’ye müdahaleci ve himayeci bir iktisadi politika uygulama imkânı vermiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ Koçak, s. 102.

⁴⁰⁴ Koçak, s. 103-104.

⁴⁰⁵ Koçak, s. 104

⁴⁰⁶ Teziç, s. 70.

⁴⁰⁷ Ahmad, s. 76.

⁴⁰⁸ Buluş, s. 44.

Serbest Cumhuriyet Fırkası

1930'a gelindiğinde "Atatürk Devrimlerinin" büyük bölümü gerçekleşmişti ancak bu devrimler üretim ilişkilerinde halk yararına değişikliğe yol açacak, halkın sosyal ve ekonomik durumunu değiştirecek niteliğe sahip değildi.⁴⁰⁹ Bu durum, ülkede hoşnutsuzluğa neden oluyordu.

Mustafa Kemal, ülkedeki sosyal ve ekonomik sorunların mecliste hükümetin denetimsiz olmasından kaynaklandığını ve bir muhalefet partisinin bu açıdan faydalı olabileceğini düşünüyordu.⁴¹⁰ Aynı zamanda, bu parti halkın hoşnutsuzluğu için bir emniyet vanası görevi görecektir ve rejimi eleştirenlerin şikâyetlerini açığa çıkaracaktı.⁴¹¹ Bu görev 1925'te başvekillik görevinden alındıktan sonra Paris'e büyükelçi olarak atanmış olan Fethi Bey'e verildi. Fethi Bey, bu konuda Mustafa Kemal'in kendisine "*Türkiye'nin bir diktatörlüğe benzemesini ve ulusuna miras olarak totaliter bir rejim bırakmak istemediğini*" belirttiğini aktarır. Böylece, Mustafa Kemal ile Fethi Bey arasında yapılan bir çeşit anlaşma sonucu Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930 tarihinde kuruldu. CHF'den SCF'ye 15 milletvekili katıldı.

SCF, bir program ile "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Yasası" adıyla bir nizamname kabul etti. Parti, "*ekonomik alanda liberalizmi savunuyordu; vergilerin indirilmesini, bayındırlık hizmetleri ve demiryolları gibi yatırımların büyük ölçüde tek bir nesile yüklenmemesini, yabancı sermayenin kabul edilmesini, özel girişimin esas tutulmasını, tekellerin kaldırılmasını, bürokrasinin azaltılmasını, tek dereceli seçim ile kadınlara seçme seçilme hakkının tanınmasını istiyor; vicdan, fikir ve çalışma özgürlüğünün sağlanmasını talep ediyor; yürütme organının denetlenmesi gereğini vurguluyor, halkın yönetime katılmasını ve yöneticilerini denetleyebilmesini talep ediyordu.*"⁴¹²

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın halktan kopuk bir bürokrasiye ve devlet kapitalizmine yönelen eleştirileri, çıkarları birbiriyle çelişik sınıfları bu partinin

⁴⁰⁹ Teziç, s. 70.

⁴¹⁰ Koçak, s. 106.

⁴¹¹ Ahmad, s. 76.

⁴¹² Koçak, s. 107.

arkasından sürükledi.⁴¹³ Rejime yönelik bütün muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın etrafında toplandı.

Fethi Bey, 17 Kasım'da Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazı ile partinin feshedildiğini açıkladı.

1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından sonra tek partililiğin ideolejileşmeye başladığı görülür. Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve Halkçılığın yanı sıra, Devrimcilik, Laiklik ve Devletçilik 1931 Kongresinde Cumhuriyet Halk Fırkasının temel ilkeleri olarak kabul edilir, 1935 Kurultayında devlet-parti arasındaki fiili ilişkiler hukuksal temele oturtulur; Parti Genel Sekreteri İç İşleri Bakanı, valiler de partinin il başkanı görevini üstlenir.⁴¹⁴

2.1.2. Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları

1920'li yıllarda Ankara Hükümeti yeni sınırlar içerisinde kendine yeterli milli bir ekonomi oluşturmayı amaçlıyordu. Ziya Gökalp'in işaret ettiği gibi Müslüman-Türk müteşebbis sınıfın oluşturulması ve sanayileşme milli ekonominin temel unsurları olarak görülüyordu. 1920'lerden itibaren üç beyaz denilen bez, şeker ve unda kendine yeterlilik amaçlandı. Yeni yönetim 19. yüzyılın açık ekonomi koşullarını terk ederek daha müdahaleci ve korumacı politikalar uygulama eğilimindeydi. Ancak, Lozan'a göre kendi gümrük tariflerini belirlemeye başlayabileceği 1929 yılına kadar açık ekonomi koşulları sürecekti.⁴¹⁵

Türkiye'de kapitalist birikim oluşturma ve bunu devlet desteğiyle oluşturmaya yönelik politikalar İttihat ve Terakki'yle birlikte hükümetlerin iktisat politikalarında yer almaya başlamıştı. Uygulanan liberal iktisat politikalarına tepki olarak, sanayileşmeyi hızlandırmaya yönelik önlemler alınmaya başlandı. 1913'te çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, 1916'da yürürlüğe giren koruyucu spesifik gümrük tarifesi alınan önlemlerin en önemlileriydi.⁴¹⁶

⁴¹³ Teziç, s. 71.

⁴¹⁴ Teziç, s. 71.

⁴¹⁵ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 180-181.

⁴¹⁶ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923- 1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 174.

Tezel'e göre, II. Meşrutiyet döneminde görülen devlet gücünün ve olanaklarının kişilerin zenginleştirilmesi için kullanılmasını ulusal ekonominin geliştirilmesi için gerekli gören anlayış, Cumhuriyet döneminde de devam etti.⁴¹⁷

Toprak'a göre, "Türkiye'de ekonomik bağlamda bir sarkaçtan söz etmemiz mümkündür; 1908-1913 yıllarına kadar devam eden, Tanzimat'tan beri gelen bir liberal sarkaç, bundan sonra da 1980 yılının 24 Ocak kararlarına kadar devam eden bir müdahaleci sarkaç söz konusudur. Bu sarkaç milli iktisat, devlet iktisadiyatı, devlet kapitalizmi, devletçilik gibi çok değişik adlar almıştır."⁴¹⁸

Boratav'a göre de 1923-1929 dönemi iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemiyle süreklilik içindedir. Bu süreklilik, meşrutiyetten sonra "milli iktisat" olarak nitelendirilen ve savaş yıllarında kısmen uygulanan iktisadi tezlerin, 1923 sonrasında, dönemin nesnel sınırlandırmaları dışında, büyük ölçüde hâkim olmasında görülmektedir.⁴¹⁹

Karpat'a göre de İttihatçıların devletçilik, liberalizm ve milliyetçilikten karma ekonomik siyaseti cumhuriyet devrinde tam gelişme gösterecek ekonomik görüş ve siyasetin yolunu açtı. Yeni rejimin temeli kabul edilen milliyetçilik kendine güvenen ve kendine yeten bir ekonomi siyasetini gerekli kılıyordu. Devletçilik, çeşitli ekonomik, siyasi ve tarihsel şartlardan doğdu. Uygulamada her zaman sıkı sıkıya bağlı kalınmadı. Devletçilik daha sonraları bir öğreti olmaktan çıkarak kapsamlı bir siyaset halini aldı.⁴²⁰

Tezel'e göre, Cumhuriyet dönemindeki siyasal rejim, kapitalist mülkiyet düzenini korurken devletin iktisadi hayata müdahalesinin gerekliliği anlayışını benimsedi. *Düzenleyici* bir iktisat politikası ve devlet anlayışı, *dayanışmacı* (solidarist) ve *halkçı* toplum düzeni ve hükümet politikası görüşleriyle beraber Halk Partisi'nin resmi ideolojisinin önemli unsurları oldu.⁴²¹

Mustafa Kemal, 15 Mart 1923'te başlayan ve Mart ayı sonuna kadar süren yurt gezisi sırasında gazetecilere yaptığı konuşmada şunları ifade ediyordu; "*Bence bizim*

⁴¹⁷ Tezel, s. 174.

⁴¹⁸ Toprak, *Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı*, s. 10.

⁴¹⁹ Boratav, s. 39-40.

⁴²⁰ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s.172-174.

⁴²¹ Tezel, s. 169.

milletimiz yekdiğerinden çok farklı menafî takip edecek ve bu itibarla yekdiğeriyle mücadele halinde buluna gelen muhtelif sunufa malik değildir. Mevcut sınırlar yekdiğerinin lazım ve melzumu mahiyetindedir. Binaenaleyh halk Fırkası bilcümle sınıfın hukukunu ve ... terakki ve saadetini temin... edebilir.”⁴²²

Kemalist liderler sınıf ilişkilerinde çıkar çatışmalarının varlığını yadsıdı. İttihat Terakki içindeki dayanışmacı düşünce akımı Kurtuluş Savaşı sırasında devam etti ve Cumhuriyet dönemini de etkiledi.⁴²³ Ziya Gökalp, 1922’de Diyarbakır’da çıkarmaya başladığı “Küçük Mecmua”nın 26. Sayısında TBMM’nin çalışma usulünü mükemmel bulduğunu belirttikten sonra milletvekillerinin liva mebusları, umumi mebuslar ve meslek mebusları şeklinde üç kategoride seçilmesini önerir.⁴²⁴

Gökalp, Mart 1923’te Ankara’ya geldikten sonra “Dokuz Umde”nin hazırlanmasında görev aldı. Bu “Dokuz Umde” Mustafa Kemal tarafından 8 Nisan 1923’te seçim beyannamesi olarak yayınlandı.⁴²⁵

Ziya Gökalp, 1923 yılında basılan “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde; Türklerin sosyal mefkuresini kişisel mülkiyeti kaldırmadan, sosyal servetleri kişilere kaptırmamak halkın yararı için harcamak üzere korumak ve üretilmesine çalışmak olarak, iktisadi mefkureyi ise büyük bir sanayiye kavuşmak olarak belirtmiştir. Millet iktisadı ve büyük sanayi ise ancak himaye usulünün uygulanması ile meydana gelirdi. Bu konuda milli iktisat görüşünün rehber olarak alınması gerektiğini savunmuştur. Amerika’da John Ray ve Almanya’da Friederict List’in, ülkeleri için özel birer milli iktisat sistemi meydana getirerek, memleketlerinin büyük sanayiye kavuşması için çalışmış ve bunu başarmışlardır.⁴²⁶ Amerika ve Almanya’daki bu milli iktisat sistemleri örnek alınarak Türk milli iktisadı oluşturulmalıydı.

Ziya Gökalp, 1923’te yayınlanan “Türkçülüğün Esasları”nda Türkiye’de sınıfsal yapıdaki farklılaşmalar belirginleşmemişken siyasi ve iktisadi yapı mesleki

⁴²² Tezel, s. 164.

⁴²³ Tezel, s. 164.

⁴²⁴ Korkmaz, s. 245-246.

⁴²⁵ Korkmaz, s. 247.

⁴²⁶ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul: MEB Basımevi, 1970, s. 181-182.

temsil ilkesine göre düzenlenerek doğabilecek çatışmaların önlenebileceğini öne sürdü.⁴²⁷

Korkmaz'a göre İttihat ve Terakkinin iktidarı döneminde iktisadi alanda Gökâlp'in teorileri yönünde bazı uygulamalar başlatılmakla beraber Gökâlp'in etkisi daha çok Cumhuriyet devrinde görülecektir.⁴²⁸

Mustafa Kemal'in 15 Ağustos 1925'te Ankara tren istasyonunda Türkiye'nin rejim, doktrin ve inkılaplarını görüşmek için yaptığı toplantıya Gökâlp de katılır. Toplantıda bir grup liberal doktrini diğer bir grupta sosyalist doktrini savunmuştur. Gökâlp'in de tarihi determinizm ve tarihi materyalizm hakkında geniş açıklamalarda bulunduğu toplantıdan sonra Mustafa Kemal, rejimde demokrasiyi, doktrinde "etatizm" (devletçilik)i, inkılaplarda ise Batı medeniyetini benimsemiştir.⁴²⁹

1923'te, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) Türkiye'de korporatif bir devlet kurulmasını önerdi.⁴³⁰ Mahmut Esat Bey'e göre 20. yüzyıl başında Türkiye ekonomisinin bozulmasının nedeni lonca teşkilatından vazgeçilmesi idi. Loncaları ihya ederek hem ekonomik hem de sosyal yapı üzerindeki etkilerini artırmak gerekiyordu.⁴³¹ Muhiddin (Birgen) ise 1920'lerde yayınladığı Meslek ve Halk Gazetesinde Türkiye'nin Batı'yla ekonomik mücadelesini korporatist metotla yürütmesi gerektiğini savunuyordu.⁴³²

1920'de meclis açıldığında ve 1921'de Teşkilatı Esasiye Kanunu tasarısı hazırlanırken korporatif bir anayasal düzene geçilmesiyle ilgili tartışmalar yaşanmış, Mahmut Esat ve Muhiddin Birgen tarafından savunulmuş ancak hem mecliste hem de tepki gören tasarı reddedilmişti.⁴³³ Kansu'ya göre anayasa korporatif yönde değiştirilemeyince bu proje kongre şeklinde gerçekleştirilmek istendi. İzmir İktisat Kongresi her yıl düzenlenecek bir iktisadi meclisin ilki olarak düşünülmüştü.

⁴²⁷ Tezel, s. 164.

⁴²⁸ Alâaddin Korkmaz, **Ziya Gökâlp Aksiyonu ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1994, s. 219-220.

⁴²⁹ Korkmaz, s. 253.

⁴³⁰ Tezel, s. 170.

⁴³¹ Kansu, s. 258.

⁴³² Kansu, s. 258.

⁴³³ Kansu, s. 258-259.

Korporatist düşüncenin burada da reddedilmesiyle kongrenin ileriki yıllarda düzenli olarak toplanması fikri fiilen ortadan kalktı.⁴³⁴

Atatürk'ün 1931'de formüle ettiği bir toplum tanımı 1936'daki parti programında şu şekilde yer aldı,⁴³⁵

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat içinde iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, amele ve işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, tüccarlar ve memurlar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir.”

Toprak'a göre de devamlılık açısından bakıldığında, temelleri II. Meşrutiyet'te atılmış olan “milli iktisat” kavramı, Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihinin başlangıcı olarak alınabilecek İzmir İktisat Kongresi'nde de önemli bir yere sahiptir ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dönemlerinde, en azından 40'lı yılların ikinci yarısına kadar hâkimdir.⁴³⁶

2.1.2.1. İzmir İktisat Kongresi

İzmir İktisat Kongresi, İktisat Vekâleti tarafından düzenlendi. Kongrenin temel amacı izlenecek iktisat politikalarını belirlemektir, bunun için öncelikle değişik toplumsal kesimlerin beklentileri belirlenmek istendi.⁴³⁷ Ayrıca, Ankara'daki yönetimin İstanbul ve İzmir'deki sermaye çevreleriyle yakınlaşmasını sağlamak ve Avrupalı devletlere komünist düzene geçilmeyeceğinin garantisini vermek amaçlanmıştır.⁴³⁸ Boratav'a göre, İktisat vekili Mahmut Esat'ın “mesleki temsil” ilkesine göre örgütlediği kongre, yeni rejimin karşılaşılabileceği iktisadi sorunların tartışıldığı ve çiftçi, tüccar, sanayici ve amale gruplarının blok oylarıyla kararların alındığı bir forum olmuştur.⁴³⁹

⁴³⁴ Kansu, s. 259-260.

⁴³⁵ Tezel, s. 170.

⁴³⁶ Toprak, *Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı*, s. 10.

⁴³⁷ Eyüp Özveren, Hüseyin Safa Ünal, “İktisadi Düşünce Açısından Ziya Gökalp ve İzmir İktisat Kongresi”, 2. **İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler** 1, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, 24- 25 Haziran 2010, Elazığ, s. 236-237.

⁴³⁸ Üzümcü, s. 69.

⁴³⁹ Boratav, s. 45.

İktisat Vekili Mahmut Esat, kongrenin toplanma amacıyla ilgili 3 Şubat 1923'te mecliste yaptığı konuşmada şunları ifade eder;

*“İstedik ki, aynı zamanda büyük içtimada yekdiğerini tanımayan memleketin öz evlatları birbirlerini tanısınlar ve memleketin iktisat ihtiyaçlarını bir kere de bir arada düşünsünler, bir arada toplu olarak iktisat işlerini halletsinler. Salahiyetleri haricinde olan kısımlar hakkında Büyük Millet Meclisi ve Hükümetin, muhtıralar vererek lazım gelen cihetlerde, nazarı dikkatlerini celbetsinler.”*⁴⁴⁰

İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasında Milli Türk Ticaret Birliği şeklinde örgütlenen İstanbul tüccarları önemli rol oynamıştır. Milli Mücadele'nin kazanılmasından hemen sonra kurulan kuruluş, Türk ekonomisi ile Batı sermayesi arasında aracı konumunda olan azınlıkların yerini Türklerin almasını sağlamayı amaçlamaktaydı. Kongre'de bu grubun büyük ölçüde amaçlarına ulaşmasıyla ekonomik güçlerle Millî Mücadeleyi yürüten öncü kadrolar arasındaki bütünleşme yönünde adımlar atılmış oluyordu.⁴⁴¹

İzmir İktisat Kongresi, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı arada meslek gruplarından 1135 kişinin katılımıyla 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplandı. Kazım Karabekir kongre başkanlığına seçildi.

Mustafa Kemal, Kongrenin açılışında yaptığı konuşmada, Türkiye'de nüfusunun azlığından kaynaklanan işgücü eksikliğinin sermaye yoğun üretim teknikleri kullanılarak giderilebileceğini vurguladı. Hükümetin gayrimüslimlerin ticaretteki etkinliğini azaltmaya yönelik önlemler getireceğinden söz etti. Geçmişteki yabancı sermaye ile bağımlılık ilişkilerinden şikâyet ettikten sonra Türkiye'de yeni devletin siyasi bağımsızlığı zarar vermemek şartıyla yabancı sermaye ile işbirliği yapılmasından yana olduğunu belirtti.⁴⁴²

Hükümetin, İktisat Vekâleti'nce oluşturulan bir heyet aracılığıyla Kongre'ye sunduğu raporda, finans ve kredi sistemi altyapısının oluşturulması gerektiği, devlet

⁴⁴⁰ Özveren, s. 287.,

⁴⁴¹ Yaşar Bülbül, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimcilğe Yönelik Devlet Politikaları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010, s. 92-93.

⁴⁴² Tezel, s. 175-176.

teşviki ve korumacı gümrük politikası ile sanayileşmenin hızlandırılabileceği, köylülerin vergi yükünün ağır olduğu, köylülerin kooperatifler etrafında örgütlenmesinin yararlı olacağı belirtildi. Birleşmiş bir iç piyasanın iktisadi gelişme için önemli olduğu, bunun için karayolu ve demiryolu yapımına önem verilmesi gerektiği vurgulandı.⁴⁴³

İzmir İktisat Kongresi'nde ulusal ekonomiden sık sık söz ediliyordu. Ama ulusal ekonomi Türk olan girişimcilerin, yabancı tüccarların yerine geçtiği, Türk bankalarının yabancı bankaların yerini aldığı bir ekonomi olarak düşünülüyordu. Türkiye'de 1923'lerdeki ekonomik yapı içerisinde Türklerin azınlıkların yerini alması ulusal ekonomiyi gerçekleştirmek için büyük ölçüde yeterli görülüyordu.⁴⁴⁴

İktisat Kongresi, "imtiyazsız, sınıfsız" toplum oluşturma düşüncesini yansıtan 12 maddelik "Misak-ı İktisadi"nin kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Kabul edilen ilkelerden hareketle kalkınmayı özel teşebbüse dayanarak başaracak, himayeci ve milliyetçi bir iktisat politikasının öngörüldüğü söylenebilir.⁴⁴⁵ "Misak-ı İktisadi"de de Ziya Gökalp'in solidarist (dayanışmacı) yaklaşımına benzer ahlakçı ve öğütçü bir tutum benimsenmiştir.⁴⁴⁶ İzmir İktisat Kongresinde mesleki temsil benimsenmesi de Gökalp'in Solidarizminin etkisinin göstergesidir.⁴⁴⁷ Ziya Gökalp'in *milli iktisat* anlayışı hem İzmir İktisat Kongresi üzerinde hem de izleyen yıllarda etkili olmuş ve kimi önemli uygulamalara kurumsal dayanak sağlamıştır.⁴⁴⁸

Pamuk'a göre İzmir İktisat Kongresi, somut içerikten çok iç ve dış kamuoyuna verilen mesajlar öne çıkmıştır. Ancak yine de 1929 Dünya Bunalımı'na kadar egemen olan ana eğilimleri yansıtır. Pamuk'a göre 1920'lerdeki iktisat politikalarının temel yaklaşım "özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği" şeklindedir.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Tezel, s. 176.

⁴⁴⁴ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara: ODTÜ, 1983, s. 34.

⁴⁴⁵ Buluş, s. 41.

⁴⁴⁶ Akın, s. 157.

⁴⁴⁷ Özveren, s. 250.

⁴⁴⁸ Özveren, s. 252.

⁴⁴⁹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 181.

İzmir İktisat Kongresi'nden sonra, 1930'lara kadar, Türkiye'deki hükümetler ve Türk burjuvazisi emperyalizmle mevcut ekonomik bağlarını koparmadan uzlaşma ve işbirliği yoluna girecektir.⁴⁵⁰

Lozan Barış Konferansı

Cumhuriyet'in ilanından önce iktisadi politikalarının belirlenmesinde diğer bir önemli gelişme ise Lozan Barış Konferansı idi. Konferanstaki en önemli müzakere konulardan biri kapitülasyonlardı. Müzakereler tıkanı ve konferans kesintiye uğradı.

Lozan'daki görüşmelerin kesintiye uğradığı sırada toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde; yabancı sermayeye karşı olunmadığı, liberal ekonomiye bağlı olduğu, hukuk sistemini batılı normlara dönüştürmeye kararlı olduğu yönünde güvenceler verilmişti.⁴⁵¹

Lozan'da Osmanlı Devleti'nin iktisadi ilişkileri devralınırken yeni devletin dış iktisadi ilişkileri de tanımlanacaktı. Lozan'da iktisadi alanda üç konuda önemli düzenlemeler getirildi: 1) Kapitülasyonlar kaldırıldı. 2) Serbest ticaret antlaşmaları kaldırıldı. 1913'te İttihat Terakki tarafından % 13 olarak belirlenmiş olan gümrük tarifeleri 1929'a kadar değiştirilmeyecekti, bu yıldan sonra yeni devlet tarafından belirlenecekti. 3) 1928'e kadar devam eden görüşmeler sonucunda Osmanlı dış borcu Osmanlı topraklarını devralan ülkeler arasında paylaştırıldı. Türkiye toplam borcun % 67'sini ödeyecekti ve ödemeler 1929'da başlayacaktı.⁴⁵²

Lozan'da kapitülasyonlar kaldırılmış, ancak imzalanan ek bir ticaret sözleşmesi beş yıl süre ile istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılmasını, yeni yasakların konmamasını ve gümrük tarifelerinin değişmemesini öngörmekteydi. Lozan sadece devlet tekeline olan malların fiyatını artırmaya imkân veriyordu. Bunun için birçok malın üretim ve ithalatı devlet tekeline alınmıştır.

⁴⁵⁰ Bülbul, s. 93.

⁴⁵¹ Çavdar, s. 166.

⁴⁵² Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 175-176.

Çavdar'a göre Lozan'da gümrük vergilerinin 1913 düzeyinde kalma zorunluluğu serbestinin tekrar uygulanmasını sağladı.1930'dan sonra, devlet yerli mallarını korumak için gümrük vergilerini kullandı.⁴⁵³

Pamuk' a göre ise ekonomi gümrük tarifeleri ile açık tutulmuş olsa da liberal bir iktisadi anlayışın söz konusu olduğunu söylemek doğru değil, 1929'a kadar açık ekonomi koşulları geçerli olmuş ancak devlet diğer alanlardan çekilmemişti. Sanayileşme ve devlet tarafından girişimci yaratma dönemin iktisat politikalarının ana hedefi oldu.⁴⁵⁴

1920'lerde Osmanlı'dan kalan aşar vergisi, temettü ve harp vergisi kaldırılmıştır. Demiryolları devletleştirilmiş, 1926'da Kabotaj Kanunu'yla Türk deniz ticaret ve taşımacılığının gelişmesi sağlanmıştır. 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış, bu kanunla vergi indirimi ve muafiyetleri, kurulacak sanayi tesisleri için ucuz arsa ve altyapı hizmetlerinin sağlanması ve özel girişimcilerin ürettikleri mallara devletin alıcı olmasıyla sabit bir talep oluşturması gibi imkânlar sağlanmıştır.⁴⁵⁵ Ancak bu kanundan sanayi sayılamayacak madencilik, tarım ve hayvancılıkla ilgili kuruluşlar faydalanmıştır.

Sanayi ürünlerinin dış alımı ve ticaret alanında kurulan tekeller, sanayi teşvik girişimleri, demiryolları başta olmak üzere kamulaştırmalar, bu dönemde de hükümetin ekonomiye etkin bir biçimde müdahale ettiğini göstermektedir.⁴⁵⁶

Pamuk'a göre, 1920'lerdeki iktisadi modelin önde gelen uygulaması ve simgesi 1924'te kurulan İş Bankasıdır. Özel sektörün gelişmesi için kurulmuştur. Özellikle partiye yakın kişilere kaynak aktarılması söz konusu olmuştur. Ayrıca, mevcut olan ve ya yeni oluşturulan devlet tekellerinin parti çevresiyle bağlantılı kişilere veya şirketlere devri, devlet eliyle özel sektör ve ya milli burjuvazi yaratmak için kullanılan başka bir yöntemdi.⁴⁵⁷

⁴⁵³ Çavdar, s. 13.

⁴⁵⁴ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 181.

⁴⁵⁵ Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt II, Sayı4 (Kasım 1985), s. 248.

⁴⁵⁶ Buluş, s. 43.

⁴⁵⁷ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 181.

1920’lerde savaşların bitmesiyle tarımsal üretimde yaşanan artışlar kent ekonomisini de olumlu etkiledi. Kırdan ve kentte üretim ve üretim artışı yaşandı. İhracatta toparlanma yaşandı. Ancak kişi başına düşen gelir, 1914’teki savaş öncesi dönemdeki düzeyine ancak 1929 yılında ulaştı. 1915-1925 arasında Türkiye sınırları içerisinde kalan nüfus % 18 azalmıştı, toplam üretim ve nüfus Birinci Dünya Savaşı öncesi düzeye ancak 1930’ların ortalarında ulaşabildi.⁴⁵⁸

2.1.2.2. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı

1929 Bunalımından sonra Avrupa devletleri kendi içlerine kapandı, korumacılık eğilimleri öne çıkmaya başladı. 1930’lu yıllar, dünya ekonomisinde parçalanma, dünya ticareti ve uluslararası sermaye hareketlerinde gerileme sürecinin başladığı yıllar oldu.⁴⁵⁹

Büyük Dünya Bunalımının da yaşanmasının etkisiyle Türkiye dışı kapanarak, devletçi bir sanayileşme arayışına girmiştir. Aslında bu yönde ilk adımlar, Lozan Konferansı’nın gümrük tarifeleriyle ilgili sınırlandırmasının bitmesinden hemen sonra Ekim 1929’da benimsenen gümrük rejimiyle atılmıştır. İthal mallarına uygulanan gümrük tarifeleri 1929’da yüzde 13’ten yüzde 46’ya çıkarılmış, 1930’ların ortalarına kadar da yüzde 60’ı aşmıştır. Ancak makine ve hammaddelerde uygulanan tarifeler ortalamanın altında tutulmuştur.⁴⁶⁰

1929 yılında Türkiye’de iyimser bir hava vardı. Bunun birinci nedeni, o yılki tarımsal üretimin iyi olacağı beklentisiydi, böylece tahıl ithalatı gereği azalacak ithalatı artacaktı. İkincisi ise yıl ortasında gümrük vergilerini artırmak olanaklı hale gelecek böylece sanayi alanında önemli girişimlerde bulunmak mümkün olacak, hükümet için yeni bir gelir kaynağı oluşacaktı.⁴⁶¹

Gerçekten belli başlı tarım ürünlerinde önemli ölçüde artış gerçekleşti. 1928’te 1.641.072 ton olan buğday üretimi 1929 yılında 2.618.143 tona yükseldi. Gümrük vergilerinin artırılması da yoğun tartışmalar sonucu gerçekleşti. Yerli üretimi olan

⁴⁵⁸ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 182-183.

⁴⁵⁹ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 185.

⁴⁶⁰ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 174.

⁴⁶¹ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 75.

mallardan azami vergi alınması idi. Gümrük vergilerinin artırılması ile ayrıca devlete yeni mali kaynaklar sağlanması ve bazı yabancı firmaların ülkeye yatırım yapmaları ihtimalinin doğması beklenmekteydi.⁴⁶²

1929 yılında bir araya gelen olumsuz gelişmeler ise; gümrük tarifeleri yükseleceği beklentisiyle aşırı ithalat yapılması, Büyük Dünya Bunalımı'nın etkisiyle dünya tarım ürünleri piyasasında talebin ve fiyatların hızlı bir şekilde düşmesinden dolayı ihracat gelirlerinin azalması, dış ticaret açığının artması ve Türk lirasının değer kaybetmesi, Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin vadesinin gelmesiydi.⁴⁶³

Bu durumda ülke nüfusunun büyük bölümünü oluşturan çiftçiler yoksullaştı. Buğday fiyatları 13,5 kuruştan 3,5 kuruşa, tütün fiyatları 71 kuruştan 30 kuruşa düştü. 1929 ortalarındaki fiyatlara ancak 1930 ortalarında ulaşılabildi. Dış ticaret açığı 1928 yılında 50 milyon lira iken, 1929 yılının sonunda 100 milyon lirayı aştı. Bunun sonucu olarak Türk lirası önemli dövizler karşısında değer kaybetti.⁴⁶⁴

Buhranın kamuoyuna yansıyan ilk habercisi Türk parasının yabancı paralar karşısında değer kaybına ilişkin gazetelerde çıkan haberlerdi. Özellikle Mayıs ayı ortalarından itibaren Türk parasının İngiliz parası karşısında değer kaybetmesiyle ilgili haberler yoğunlaşmaya başladı.⁴⁶⁵

Kambiyo ve nakit işlemlerinde spekülasyonu önleyerek bir düzen getirmek için Mayıs 1929'da "1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu" nun çıkarıldı ancak paranın değerindeki düşüşün devam etmesi bu kanunun yetersiz kaldığını gösterdi ve yeni önlemler almayı gerekli kıldı.⁴⁶⁶

12 Aralık'ta Başvekil İsmet İnönü TBMM'de "Milli Para Hakkında" uzun bir açıklama yapmış, düşüşün nedenleri üzerinde durmuş ve alınan tedbirleri açıklamıştı. İnönü'ye göre paranın değerindeki düşüşün nedenleri; harp dönemindeki kapalılık ve mahrumiyettin sebep olduğu aşırı ithalat dolayısıyla gerçekleşen aşırı döviz talebi, halk kitlelerinin tasarruf yapmaması ve bazı ithal mallarına aşırı talep göstermesi, devletin

⁴⁶² Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 75.

⁴⁶³ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişim Tarihi**, Ankara: İmge yayınevi, 2001, s. 57.

⁴⁶⁴ Tokgöz, s. 57-58.

⁴⁶⁵ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 78-81.

⁴⁶⁶ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 82.

geniş harcamalarda bulunması, para ve kredi işlemlerini ülke düzeyinde düzenleyecek bir kurumun bulunmaması ve asılsız söylentiler gibi hususlardı.⁴⁶⁷

20 Şubat 1930’da çıkarılan 1567 sayılı Türk “Türk Parasının Değerini Koruma Hakkında Kanun” ile Hükümete döviz alım satımını düzenleme, Türk parasının değerini korumak için tedbirler alma yetkisi verildi.⁴⁶⁸ Kanun, Bakanlar Kurulunun alacağı kararlara uymayan mali kurumlarla ilgili ağır ceza hükümleri getiriyordu.⁴⁶⁹

Döviz piyasasında alınan tedbirlerin yetersiz kalmasında ülke para politikasını geniş ölçüde kontrol edebilecek ve ona şekil verebilecek bir merkez bankasının bulunmamasının da rolü vardı.⁴⁷⁰ İngiliz-Fransız ortaklığı olan Osmanlı Bankası para basma yetkisini sahipti. Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki bu ayrıcalığa son vermiş ancak 1925’te imtiyaz yenilenmişti.⁴⁷¹ Bir merkez bankası kurulana kadar milli ve yabancı bankaların katılımıyla Bankalar Konsorsiyumu Maliye Bakanlığı ile bankalar arasında özel bir şirket olarak kuruldu.⁴⁷² Merkez Bankası resmen faaliyete geçene kadar görev yapması sağlanan Bankalar Konsorsiyumu paranın istikrarını sağlamada büyük ölçüde yardımcı oldu.⁴⁷³ TC Merkez Bankası, Haziran 1930’da bir anonim şirket olarak ülkenin iktisadi kalkınmasına yardım amacıyla ve Türkiye’de banknot ihracı imtiyazını sahip olarak kuruldu, ancak teknik hazırlıkların tamamlanıp faaliyete geçmesi bir yıldan fazla sürdü.⁴⁷⁴

“1929 Para Buhranı” olarak adlandırılan kriz içinde dış ticaret açığı ile paradaki değer kaybı arasındaki nedensellik ilişkisinin açık hale gelmesinden sonra hükümet bu sorunun çözüm yollarını aramaya başladı. Böylece, hükümet Büyük Dünya Bunalımı’nın etkileri Türkiye’de hissedilmeden yeni bir iktisat politikası arayışına girmiş oldu.⁴⁷⁵

⁴⁶⁷ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 81.

⁴⁶⁸ Zarakolu, s. 95

⁴⁶⁹ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 116.

⁴⁷⁰ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 116.

⁴⁷¹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 135.

⁴⁷² Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 116-117.

⁴⁷³ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 119.

⁴⁷⁴ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 139.

⁴⁷⁵ Tezel, s. 283.

1929'daki para buhranından sonra alınan ilk tedbirler ekonomiyi dışarıya kapatmak ve dış pazara bağımlılığı mümkün olan en alt seviyeye indirmeyi amaçlıyordu. Kriz etkilerinin artmasıyla hükümetin krizle mücadele etmek için yeterli idari aygıt ve kontrol araçlarına sahip olmadığı anlaşıldı.⁴⁷⁶

Haziran 1929'da, Ali İktisat Meclisi'nden ödemeler dengesindeki açığı kapatmak için ithal ikamesi olanaklarını araştırması, sanayileşmenin hızlanmasına yönelik öneriler getirmesi için "Türkiye İktisat Programını" hazırlaması istendi. İktisat Vekili Şakir Bey'in başkanlığında kurulan bir komisyon ülke çapında araştırmalar yaptı.⁴⁷⁷ Aralık 1929'da, Haziran ayında Ali İktisat Meclisi'nin başlattığı rapor hazırlama işini doğrudan üstüne aldı. 1930 Mart'ında, İktisat Vekili Şakir Bey, ihracatı artırma ve ithal ikamesini olanaklarını mal bazında araştıran bir raporu Başbakanlığa sundu.⁴⁷⁸

Başvekil, İsmet İnönü 12 Aralık'ta TBMM'de paranın değerinin düşüşü önlemek amacıyla kısa vadede alınacak tedbirleri açıklamak için yaptığı konuşmanın devamında şunları dile getirdi.⁴⁷⁹

"... Şimdi iktisadi açığın girift olan, güç olan kısmına geliyorum. Devlet hayatında olduğu gibi millet hayatında da kendi menbaini, yani istihsaline kifayet etmek endişesi; işte asıl büyük tedbir budur. Millet kendi istihsalinden fazla sarfetmiyerek kanaatkar bir hayata girmek mecburiyetindedir... Bin belaya karşı koyan, bin musibeti ezip yenmek ile ortaya çıkan milli mevcudiyet, mahza milli maişeti tanzim edememek yüzünden tehlikeye düşürülmeyecektir... Akli eren bütün vatandaşlarının şuurunu uyandırmak ve bu uğurda devletin bütün kuvvetlerini harekete getirmek kati kararımızdır."

Bu konuşmanın TBMM'de oybirliğiyle kabul edilip, Mustafa Kemal tarafından tebrik edilmesi ve basında olumlu yankı uyandırması üzerine "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kuruldu.⁴⁸⁰ 1930'da kurulan Cemiyetin amacı halkı tasarrufa teşvik etmek, yerli malların üretimini ve tüketimini özendirip ithalatı azaltmak ve kendine yeterlilik

⁴⁷⁶ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 135.

⁴⁷⁷ Tezel, s. 283.

⁴⁷⁸ Tezel, s. 285.

⁴⁷⁹ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 92.

⁴⁸⁰ Tokgöz, s. 58.

ideolojisi yaymaktı.⁴⁸¹ Çok geniş halk kitlelerini etkilemeye yönelik bir sosyal hareket niteliğinde bir kampanyanın başlatılması, 1929 sonlarında hükümet yetkililerinin buhranın sırf spekülasyon hareketlere dayanmadığını ve daha derin nedenleri olduğunu kavradığını gösterir.⁴⁸² Cemiyet, 12-18 Aralık tarihleri arasında “Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası” düzenlemeye başladı, bu hafta süresince okullarda, camilerde, askeri birliklerde ve radyoda vatandaşlara iktisadi bilinç verilmeye çalışıldı vatandaşlardan çıkarlara uygun hareket etmeleri istendi. Cemiyetin girişimiyle 21 Aralık 1930’da “Milli Sanayi Numune Sergisi açıldı, iki gün sonra “Birinci Sanayi Kongresi” toplandı, 1931 yılında da “Birinci Ziraat Kongresi” toplandı.⁴⁸³

Bez, şeker, gazyağı gibi temel tüketim ihtiyaçları ithalatla karşılanıyordu. Giderek artan temel tüketim malları ithalatını, tarım ve madencilik ürünleri ihracatıyla karşılamak mümkün değildi. Türkiye’de dış ödemeler dengesi üzerine tartışmalar, hükümet çevrelerinin 1920’lerdeki sanayileşme hızının yeterli olmadığı sonucuna varmasına neden oldu. Sanayileşmeyi artırmak için tekstil ürünleri gibi bazı mallarda ithal ikamesine gidilmesini amaçlayan bir politika ortaya çıktı.⁴⁸⁴

1930 yılında dış ticaretteki göreceli fiyat ilişkilerinin Türkiye’nin aleyhine dönmesi nedeniyle, iç ticaret hadlerinde de tarım aleyhine % 30 oranında bir bozulma çıktı, yani tarım ürünlerinin satın alma gücü % 30 azaldı. Bu durum, kırsal kesimde, özellikle Pazar için üretim yapan kesimde güçlü bir hoşnutsuzluğu neden oldu. 1930’daki bu ortamda, Mustafa Kemal’in özel teşvikiyle SCF kuruldu.⁴⁸⁵

SCF’nin, kamuoyuna duyurulduğu 9 Ağustos 1930 tarihinde basında yer alan Fethi Okyar’ın Atatürk’e yazdığı açık mektupla oldu.⁴⁸⁶ Mektupta Fethi Okyar, cumhuriyete ve laikliğe bağlılığını dile getiriyor ve partinin buhrana çözüm olarak ortaya çıktığını açıkça belirtiyordu. SCF’nin parti programı ve nizamnamesindeki maddeler saf bir liberal politikanın savunulacağını gösteriyordu. Kuruluşundan hemen sonra Yeni Posta ve Yarın gazetelerinin yayınlarıyla halk kitlelerinin karşılaştıkları ve

⁴⁸¹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 135.

⁴⁸² Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 92.

⁴⁸³ Tokgöz, s. 59.

⁴⁸⁴ Tezel, s. 284-285.

⁴⁸⁵ Tezel, s. 286.

⁴⁸⁶ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 154-155.

dünya buhranıyla derinleşmiş iktisadi sorunları canlı bir muhalefet kampanyası içinde kamuoyuna döktüler. Eleştirilen konulardan biri de demiryolu yatırımları idi. Bu tür yatırımlar ekonomik bulunmuyor ve yükü bir neslin sırtına yüklemesi eleştiriliyordu.⁴⁸⁷

Devletçilik siyasetiyle ilgili ilk resmi açıklamayı İsmet Paşa, SCF'nin kuruluşundan yaklaşık yirmi gün sonra 30 Ağustos 1930 günü Sivas Demiryolu'nun açılışı sırasında yapmıştır. İsmet Paşa bu konuşmasında, hükümetin izlediği demiryolu siyasetiyle ve genel ekonomi siyasetiyle ilgili açıklamalar yapmış, Fethi Bey'in eleştirilerini cevaplamış ve devletçilikle ilgili görüşlerini de şu şekilde ifade etmiştir:

“Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fıtrî temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükümeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temayülâtına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeye sevk etmek bu memleketin anlayacağı şey midir?”⁴⁸⁸

İnönü'nün Sivas'ta “mütedil devletçi” olduğunu ilan etmesine rağmen, İnönü hükümetinin 2 Ekim 1930'de Meclis'e sunduğu programda “devletçilik” sözcüğü geçmemiş, “milli iktisat” terimi tercih edilmiştir. Tekeli'ye göre, siyasal bir taktik olarak liberalizm karşısına “devletçilik” değil “milli iktisat” politikası çıkarılmıştır.⁴⁸⁹ 9 Mayıs 1931'de okunan beşinci İsmet Paşa programında da devletçilikten söz edilmezken 7 Mart 1935'te okunan altıncı İsmet Paşa programında sadece demiryolları, rıhtımların ve limanların devlet elinde bulunmasının faydalarından söz edilmekte ayrıca “devletçilik” e ilişkin bir ifade bulunmamaktadır.⁴⁹⁰ Kongar'a göre, yeni Türkiye Cumhuriyeti baştan beri devlete ekonomide belli görev ve sorumluluklar vermişti. 1930'larda devletçilik sözünün ortaya çıkması dönemin şartlarından ve SCF ile CHF

⁴⁸⁷ Tekeli, İlkin, 1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, s. 156-159.

⁴⁸⁸ Emre Kongar, “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, 14-16 Ocak 1977, s. 151.

⁴⁸⁹ Tekeli, İlkin, 1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, s. 176-177.

⁴⁹⁰ Kongar, s. 152-153.

arasındaki farkın liberalizm ile devletçilik arasındaki fark şeklinde ortaya konulmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı.⁴⁹¹

SCF ile ortaya çıkan muhalefetin ve 1929 Ekonomik Krizi'nin etkisiyle bürokrasinin ekonomiye müdahalesi arttı ve 1930 ve 1931 yılları iktisat politikalarının yeniden düzenlendiği ve siyasi rejimin dönüşüm geçirdiği bir dönem olmuştur.⁴⁹² Mustafa Kemal'in SCF'nin kapatılmasından sonra 18 Kasım 1930-4 Mart 1931 tarihleri arasında yaptığı Türkiye gezisi, iktisadi gelişmeyi hızlandıracak bir şey yapılmazsa rejimin siyasal güvenliğinin tehlikeye düşebileceğinin fark edilmesine neden oldu ve bu durum da devletçilik politikalarının gündeme alınmasında etkili oldu.⁴⁹³

1931 Mayıs'ında yapılan CHF kurultayında devletçilik parti programına alındı. Parti, özel girişimciliği toplumsal düzenin temel bir ögesi olarak kabul etmekle birlikte devletin, milletin genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerle -özellikle ekonomi alanında- fiilen ilgileneceğini ilan etti.⁴⁹⁴ Devletçilik, 1937 yılında Anayasaya girdi. Anayasa' da devletçilik şu şekilde tanımlandı “*Özel girişim ve kişisel faaliyetler esas kalacak, ancak memleketin yüksek çıkarları gerektirince devlet ekonomiye müdahale edebilecek ve üretici olarak da faaliyet gösterebilecektir.*”

Devletçilik, *milli iktisat* politikalarının 1930'lu yıllardaki bir devamı şeklinde varlık gösterdi. Sanayileşmeye ağırlık veren bir program hazırlandı ve 1930'dan önce ticaret sermayesi oluşturmaya yönelik ekonomi politikaları devlet eliyle sanayileşme girişimleri çerçevesinde devletçilik ile devam etti.⁴⁹⁵

1930'larda “İktisadi Milliyetçilik” denilebilecek bir yaklaşım hâkimdi. Milli sanayici, Milli Çiftçi, Milli tüccar gibi ifadelerle sık sık rastlanıyor, “Yerli Mallar Haftaları”, “Yerli Mallar Sergileri” ile tüketici yerli malı kullanmaya teşvik ediliyordu.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ Kongar, s. 153-154.

⁴⁹² Varlı, s. 113.

⁴⁹³ Varlı, s. 114.

⁴⁹⁴ Varlı, s. 114.

⁴⁹⁵ Varlı, s. 116.

⁴⁹⁶ Çavdar, s. 14-15.

1930-1931 yılları korumacı-devletçi iktisat politikalarına geçiş yıllarıydı, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, Merkez Bankası'nın Kurulması ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında devletçiliğin açıkça yer alması bunun somut örnekleriydi. Ancak uygulamalar daha ziyade 1933 ve sonrasında yoğunlaşmıştır.⁴⁹⁷ Reşat Kaynar, 1932 yılından bir anısını şöyle aktarıyor, Mustafa Kemal “Beyler, bizim ekonomide talep ettiğimiz şey devlet sosyalizmidir. Bu devlet teşebbüsü özel teşebbüs karşısında müdahale edebilecek ve esas itibarıyla hâkim olacak demektir.” bunları söyledi ve uyguladı.⁴⁹⁸

İktisat politikaları açısından literatürde liberal dönem olarak geçen 1923-1931 yılları arasındaki dönem de aslında devletçi bir dönemdi. Ancak, 1932 sonrasında dünya ekonomik krizinin ekonomide neden olduğu sorunların sosyal ve siyasi alanlara da yayılmasından endişelenen ve kendilerini tehdit altında hisseden devlet yöneticilerinin devlet işletmeciliğinin genişlemesi yönünde tercih yapılmasıdır.⁴⁹⁹

Devlet kapitalizminin yeni mahiyeti 1934'te hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'yla ortaya çıktı. Yatırım projeleri listesi ve gerekli teknik personelin eğitime ilişkin bir program olan bu plan, dokuma sanayi ile bakır, seramik, kimyevi ürünler ve kâğıt gibi bazı ara malların üretimine öncelik veriyordu. Plana göre toplam 15 fabrika kurulacaktı.⁵⁰⁰

I. Sanayi Programı çerçevesinde 1934 yılında Kayseri ve Bakırköy bez fabrikaları, 1935'te Isparta Gülyağı ve Paşabahçe şişe cam fabrikaları, 1936'da İzmit kâğıt fabrikası, 1937'de Ereğli ve Nazilli bez fabrikaları, 1938'de Gemlik suni ipek ve Bursa Merinos fabrikası, 1939'da da Karabük demir çelik tesisleri işletmeye girdi.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmış ancak, II. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle uygulamamıştır.

⁴⁹⁷ Nadir Eroğlu, “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-38)”, *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 23, sayı 2 (2007), s. 68.

⁴⁹⁸ Kaynar, s. 82.

⁴⁹⁹ Varlı, s. 114.

⁵⁰⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s.148.

Devletçilik, önce parti programına girmesi daha sonra anayasaya alınması, kriz dönemi için düşünülmüş kısa süreli bir çözüm olmadığını göstermektedir.⁵⁰¹ Devletçilik politikalarının ardındaki temel düşünce asker-bürokrat kurucu kadronun ekonomide etkinliğini sağlamaktı. Devletçiliğin uygulamasında bürokratlar ve sanayiciler bir araya gelerek sanayi üretimini artırdılar. 1931-1940 kurulan şirketlerin % 74,2'sinin kurucuları bürokratlardı. Sanayileşmenin finansmanı ise vergi ve fiyat düzenlemeleri ile tarım kesimine yüklenmişti.⁵⁰²

1939'a gelindiğinde imalat sanayi ve madencilik alanlarında faaliyette bulunan devlet kuruluşlarının sayısı 20 kadardı. Resmi istatistiklere göre, imalat sanayi, madencilik ve enerji alanında 600 bin kişi yani ülkedeki işgücünün % 10'u istihdam edilmekteydi. Bu istihdamın % 10 yani ülkedeki toplam istihdamın ise % 1'i devlet kuruluşları tarafından sağlanıyordu.⁵⁰³

Sanayicilerin korumacı duvarlar, yeni tarifeler vasıtasıyla mallarını dünya standardının üzerinde fiyatlarla satmasına imkân sağlanmış, ancak sanayi üretimi 1930-1932 döneminde 1938 yılı fiyatları ile sadece % 14,8 oranında büyüme göstermiştir.⁵⁰⁴

Sıkı koruma önlemlerinden en çok faydalananlar, iplik, un, cam, tuğla, deri işleme gibi dallarda faaliyet gösteren, küçük ve orta ölçekli imalathanelerdi. İmalat sektörünün üretim düzeyi 1929-1933 döneminde % 6,5 oranında artış göstermiştir.⁵⁰⁵

Sanayileşmeyi destekleyen devletçilik politikaları sanayici ortaya çıkaramamış ve yeterli istihdam olanakları sağlayamamıştır. Devletçilik tarım kesimi ile bütünleşmeyerek verimli olamamış; sanayi ile tarım kesimi birbirinin alıcısı ve sektörel olarak tamamlayıcısı olamamıştır.⁵⁰⁶ Bürokrasinin güçlendiği bu yıllarda tarım kesimi ile sanayi kesimi arasındaki ekonomik çelişkiler artmıştır. Türkiye'de devletçilik

⁵⁰¹ Varlı, s. 115.

⁵⁰² Varlı, s. 115.

⁵⁰³ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 175

⁵⁰⁴ Varlı, s. 115.

⁵⁰⁵ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 174

⁵⁰⁶ Varlı, s.116.

idarecilerin kendi idarelerinin sürekliliğini sağlamak için bizzat idari araçlarla ekonomide yer alması şeklinde gerçekleşmiştir.⁵⁰⁷

2.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜ

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye ekonomisi büyük ölçüde tarıma bağlı bir ekonomi niteliğindeydi. GSMH'nin yaklaşık yarısı bazı tahminlere göre daha fazlası tarımdan elde edilmekte, çalışanların % 70'ten fazlası çiftçilikle uğraşmakta, nüfusun % 80'i kırsal kesimde yaşamaktaydı.⁵⁰⁸ Toplam nüfusun 13 milyon civarındayken ve kırsal kesimde 8 milyondan fazla insan yaşamakta ve tarım sektöründe ise 6 milyon dolayında çalışan bulunmaktaydı.⁵⁰⁹ İthalat ve özellikle ihracatta tarım egemendi.

Milli Mücadeleyle sonuçlanan on yılı aşkın savaş dönemi Anadolu'yu sarstı. Tarımda çalışan işgücünde % 20'yi aşan bir azalma meydana gelmişti. Ancak askere alma nedeniyle kaybolan işgücünün çoğu büyük ölçüde geçimlik tarım yapılan Doğu ve Orta Anadolu bölgelerindendi. Pazara yönelik üretim yapılan Ege Bölgesi, Karadeniz kıyı şeridi ve Çukurova bölgesi savaş sırasında tahrip olmuş ve önemli miktarda Rum ve Ermeni nüfus bölgeden ayrılmıştı. Tarımdaki bu nüfus kaybını Yunanistan ve Rusya'dan gelen muhacirler bir ölçüde telafi etmişti.⁵¹⁰

İmparatorluk döneminde Anadolu'nun başlıca ihraç ürünleri Ege'de incir, kuru üzüm, tütün; Karadeniz'de tütün ve fındık; Ege ve Çukurova'da ise pamuktu. 1925-1927 yılları arasında tütün, pamuk, fındık savaş öncesi üretin düzeylerine ulaşırken kuru üzüm ve incir savaş öncesi düzeye yaklaştı. Pazara yönelik tarımın önemini korumasının başlıca nedeni piyasanın ve kredinin örgütlenmesinin küçük üreticiliğe dayana ihracatın vazgeçilmez ögesi olmasıydı. Tüccarlar içindeki Hristiyan unsurların saf dışı kalmasını, yabancı sermayenin rolünün artması ve Müslüman tüccar sınıfın hızla olgunlaşması telafi etmişti.⁵¹¹

⁵⁰⁷ Varlı, s. 123.

⁵⁰⁸ Çelik Aruoba, "Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türkiye'nin tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri** (1981, Ankara), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982, s.79.

⁵⁰⁹ Varlı, s.116.

⁵¹⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s.127- 129.

⁵¹¹ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s.129-130.

2.2.1. Cumhuriyet Dönemi Tarım Politikası

Devletin tarım politikasının önemi yalnızca tarım sektöründeki üretim ve üretim ilişkilerine etkisinden gelmez, devletin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecindeki rolünü de gösterir.⁵¹²

1 Mart 1922’de Meclisin Birinci Dönem Üçüncü Toplanma açılış konuşmasında Mustafa Kemal,

“Türkiye’nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim; Türkiye’nin gerçek sahibi ve efendisi hakiki üretici olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete hak kazanan ve layık olan da köylüdür. Bu nedenle, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin izleyeceği yol, bu temel amacın sağlanması yönünde olmalıdır... milletimiz çiftçidir, milletin çiftçilikteki emeğini çağdaş ekonomik tedbirlerle en yüksek seviyeye çıkarmalıyız. Köylünün çalışması sonunda elde edeceği emek karşılığı onun kendi menfaatine olmak üzere yükseltmek, ekonomi politikamızın esas ruhudur. Bu nedenle bir taraftan çiftçinin çalışmasını geliştirecek, daha yararlı hale getirecek bilgiyi vermek, onun teknik araçları kullanmasını sağlayarak makinenin yaygınlaşmasına çalışırken; diğer yandan onun emeğinin sonuçlarından yüksek seviyede yararlanması için gerekli ekonomik tedbirlerin alınması zorunludur.”⁵¹³

1923 yılında Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak yayınladığı bildiride tarımla ilgili şu maddeler bulunmaktaydı;

- “Aşar usulünde halkın şikâyetçi olduğu ve mağdur kaldığı hususlar ıslah edilecektir.
- Tütün tarımı ve ticareti, milletin en yüksek faydayı temin edeceği şekilde düzenlenecektir.
- Maliye çiftçilere, sanayicilere, ticaret ile uğraşanlara kolaylıkla borç verebilecek şekilde ıslah edilecektir.
- Ziraat Bankasının sermayesi artırılacak ve çiftçilere daha kolay ve daha fazla yardım edebilmesi temin olunacaktır.
- Ülke çiftçileri ile büyük ölçüde tarım makineleri ithal edilecek ve çiftçilerimizin tarım alet ve makinalarından kolaylıkla yararlanmaları sağlanacaktır.”⁵¹⁴

⁵¹² Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 32.

⁵¹³ Bakırcı, s. 57.

⁵¹⁴ Bakırcı, s. 57.

Savaştan sonra devlet savaştan önceki üretim düzeyine ulaşmanın yollarını aradı. İşgücü açığını kapatma, ekili alanı artırma, hayvan sayısını artırma, makineleşme, kredi imkânları genişletme, tarım tekniklerinin öğretilmesi, toprakta kişilerin mülkiyet haklarının genişletilmesi gibi alanlardaki politikalarıyla üretimi artırmaya çalışırken, bir yandan da izlediği ulaştırma politikasıyla tarımsal artığın pazarda satılmasını ve tarımın ticarileşmesini amaçlıyordu.⁵¹⁵

Savaşın neden olduğu pazar güçlükleri ve emek kıtlığıyla karşı karşıyaydı. 1923 sınırları içindeki nüfus 1913'te 15.8 milyonken, 1927'de ancak 13.6 milyona erişebilmişti. Hükümet emek kıtlığını düzelterek tedbirlere başvurdu. 1924'te çıkarılan bir kanun, *"a) bir çift öküzü olan çiftçiye en az 100 dönüm toprak işlemekle yükümlü tutuyor, b) savaş yetimleri, dulları ve sakatlarına ait topraklarda her köylünün haftada bir gün çalışması şartını getiriyor, c) devlete ait teşebbüslerde sermayenin ilk 5000 bin lirası için en az 250 dönüm, ilave her 1000lira içinde 25 dönüm toprak işlemesi zorunlu tutuluyor, d) belediye meclislerine, çiftçiye, Ziraat bankası kanalıyla tarım makine ve aletleri sağlamada yardımcı olma görevi veriliyordu"*.⁵¹⁶

Tekstil ve şeker üretiminde dışa bağımlı olmamak için özel sektörü bu alanlarda yatırım yapmaya özendirmek istemiş, 1925'te şeker fabrikalarının kurulmasıyla ilgili kanun çıkarılmış, bu kanun şeker üretimini teşvik ederken şeker ithalatını zorlaştırmıştı.⁵¹⁷

2.2.1.1. 1929 Ekonomik Krizi

Türkiye ekonomisinin büyük ölçüde idame ekonomilere dayanması ve ileri ekonomilerde olduğu gibi Dünya ekonomisiyle sıkı ilişkiler içinde olmamasından dolayı krizden daha az etkilendiği ileri sürenler olmuştur. Ancak kriz, Dünya ekonomisine birkaç ihraç ürünüyle bağlı olan ve birçok sanayi ürünü tüketim malını ve sermaye mallarını ithal etmek zorunda olan Türkiye ekonomisini de etkilemiştir.⁵¹⁸ Türkiye

⁵¹⁵ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 34-47.

⁵¹⁶ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 33- 34.

⁵¹⁷ Üzümcü, s. 72.

⁵¹⁸ Avni Zarakoğlu, "1929/ 30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri (Ankara, 1981)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982, s. 90.

ekonomisinin Dünya ekonomisinden etkilenme kanalları arasında Türkiye'nin dış ticaret yapısının yanı sıra yabancı ticari kredilerin rolü de önemli paya sahiptir.⁵¹⁹

1930'lu yıllardaki bunalım esas olarak sanayileşmiş ülkelerdeki işsizlikle ilişkilendirilmiştir. Hâlbuki tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş, tarım ağırlıklı ülkeleri de oldukça olumsuz etkilemiştir.⁵²⁰ Tarım ürünü fiyatlarında hızlı bir düşüş yaşanırken Türkiye'nin ithal ettiği sanayi ürünlerinin başlangıçta krize direnç göstermesi, daha düşük oranda bir düşme göstermesi; dışarıda ticaret haddinin Türkiye aleyhine dönmesine, içerde ise çiftçi aleyhine bir fiyat makasının meydana gelmesine neden oldu. Tarım ürünü fiyatları 1929-1934 arasında % 60-70 oranında düşerken, Türkiye'nin ithal ettiği sanayi mallarının fiyatlarında % 10-27 arasında bir düşme olmuştur.⁵²¹

Krizle birlikte artan dış ticaret açığının kapatmanın yolu ithalatı azaltıp ihracatı artırmaktı. Türkiye'nin temelde sanayi ürünleri ithal eden, tarım ürünleri ihraç eden bir ülkeydi. Dolayısıyla dış ticaret açığını kapatmak için, yerli sanayi geliştirilmeli, halkın yerli malı kullanması teşvik edilmeliydi, böylece ithalat azaltılarak sermayenin dışarı çıkması engellenebilirdi. Diğer taraftan da tarımsal üretim miktar ve kalite olarak artırılarak dünya piyasasında rekabet edebilecek duruma getirilip ihracat artırılmalıydı.

Yerli malı kullanımını özendirerek ithalatı azaltmak için 1930 yılında kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, aynı yıl ithal ikamesini sağlayacak sanayi ürünlerinin Türkiye'de üretilmesini sağlamak için atılacak adımları belirlemek amacıyla Sanayi Kongresini topladı.⁵²²

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, kriz ortamında tarımla ilgili izlenecek yolu belirlemek amacıyla da Sanayi Kongresinden sonra buradaki çalışmaların tamamlayıcısı olarak 14 Ocak 1931'de bir Ziraat Kongresi düzenlendi.⁵²³

⁵¹⁹ Oya Silier **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981, s.50

⁵²⁰ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 186.

⁵²¹ Zarakoğlu, s. 90.

⁵²² Mehmet Kayıran, Mustafa Yahya Metintaş, 1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/281564>, (03.2017), s. 49.

⁵²³ Kayıran, s. 51.

Birinci Ziraat Kongresi'nin düzenlenmesinin amacı hazırlanan raporda şu şekilde ifade edilmiştir:⁵²⁴

“İhracatımızın sıklet merkezi ziraate dayanmaktadır. Ticaret muvazenemizdeki açığı bir taraftan memleketimizde inkişafı mümkün olan sanayinin takviye ve himayesi ile ithalatımızı azaltmaya çalışarak ve diğer taraftan da ziraai mahsulatımızın ihracatını çoğaltarak kapatabiliriz. Halbuki ihracat mahsulatımız dünya piyasalarında seneden seneye artan bir rekabetle karşılaşılıyor. O halde ihracatımızın artması demek dünya piyasalarında rekabet kabiliyetimizin yükselmesi demektir... İşte cemiyetimiz bu basit fakat hayati bir ehemmiyeti haiz olan hakikatın icap ettirdiği tedbirleri tespit edebilmek gayesiyle bir de Ziraat Kongresi gerçekleştirmeye karar vermiştir. Biz bu kongreye hazırlanırken aynı zamanda bütün dünya ziraatçılığı de bir buhran içinde bulunmaktadır.”

Kongrede Türkiye’de tarımında sıkıntıya veya çöküşe neden olan sorunlar görüşülmüş, bu sorunlara çözüm önerileri getirilmiştir. Kongreye sunulan raporlara göre, Türk tarımında sıkıntıya/çöküşe yol açan sorunlar 11 başlık altında toplanabilir.⁵²⁵

- “1. Eski tarım uygulama yöntemlerinin kullanılmaya devam etmesi, bilimsel ve teknik gelişmelerin takip edilmemesi;
2. Köylünün ve çiftçinin sermaye ihtiyacını karşılayabileceği kaynakların sınırlı olması, Murahabacı ve çiftçinin faaliyet için geniş alan bulması;
3. Tarım ürünlerinin nakliyesi konusunda yaşanan sıkıntılar, karayollarının kötülüğü, demiryollarının kullanılamayacak kadar pahalı olması, bütün bunların üretici için maliyeti arttıran unsurlar olması;
4. Türk tüccarının yetersizliği, dış pazarlara doğrudan ulaşamaması, eski azınlıklara mensup tüccarların aracısı olmaktan öteye gidememesi;
5. Ürünlerin kalite açısından yetersizliği, ürün kalitesini arttırmak için modern tohum ıslahı ve üretim tekniklerinin kullanılmaması;
6. Ziraat eğitiminin yetersizliği, okulların uzmanlaşmış ziraat memuru yetiştirmemesi, memurun mesleğini görev yaptığı yerde öğrenmeye çalışması;
7. Dış ticarete reklam, propaganda ve istihbarat çalışmalarına önem verilmemesi, ticari ataşeliklerin görevlerini hakkıyla yapmamaları;
8. Sovyetler Birliğinin fiyat düşürme politikası;
9. Köylünün zorlu yaşam şartları;
10. Dünya ekonomik krizi nedeniyle her ülkenin kendi tarımını koruyucu tedbirler alarak tarımsal madde ithalatını azaltması;
11. Türkiye’nin artık birçok tarımsal üründe tekelci olma durumunu kaybetmesi,”

⁵²⁴ Tekeli, İlkin, 1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları, s. 191-192.

⁵²⁵ Kayıran, s. 53-54.

1930’lu yıllarda devletin tarım kesimine yaptığı müdahaleler sanayi kesiminde olduğu gibi genel bir strateji tespit edilerek gerçekleştirilmemiştir. Genel bir tarımsal kalkınma stratejisinin uygulanmamış, bu kesimin değişik meselelerine dönemin koşullarına uygun olarak birbiri ile fazla bütünlük arz etmeyen uygulamalarda bulunulmuştur.⁵²⁶

Türkiye’de hükümetler 1929 sonrasında korumacılığa ve devlet desteğinde özel sektöre dayalı sanayileşmeye ağırlık vermiş, istenilen sonuç alınamayınca 1932 sonrası devlet önderliğinde sanayileşmeye yönelmiştir. İktisadi öncelikte tarımsal ürünler ihracatının yerini iç pazar için sanayileşmenin alması, hükümetlerin fiyatların tarım aleyhine dönmesini sanayileşme için gerekli kaynakları sağlayacak bir yol olarak görülmesine neden oldu.⁵²⁷ 1930’larda devlet hububat ve tarımsal mal fiyatlarına fazla müdahale etmemiş. Ekmeğin ucuz olması işçi ücretlerinin düşük kalmasını sağlayarak, sanayi kesiminde yüksek karlılığın ve hızlı sermaye birikiminin ön koşulunu oluşturmuştur.⁵²⁸

Sanayi kesiminde ki yatırım faaliyetleri için tarım kesimi hem sanayi ürünlerinin talepçisi olarak hem de bu üretimi gerçekleştirebilmek için gerekli emek ve sermayeyi sağlayacak kaynak olarak önemli bir role sahiptir.⁵²⁹

Sanayi ve tarım kesimi birbirinin alıcısı ve sektörel olarak tamamlayıcısı olamamış, tarım kesimi ile bütünleşmeyen devletçilik verimli olamamıştır. 1930’lu yıllarda tarım kesimine sanayi sektörüne oranla daha az önem verilmiş, tarımın geleneksel yapısında pek bir değişiklik olmamıştır.⁵³⁰ Devletin tarım sektörüne sağladığı yatırım kredileri, üretimi destekleyici teknik hizmetleri, sulama, tohum, makine ve gübre gibi yardımlar, yeterli olmamış ve tarımsal alanda verimliliğin artmasını ve sermaye birikiminin oluşmasını sağlamamıştır.⁵³¹

⁵²⁶ Kayıran, s. 65-66.

⁵²⁷ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm” **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.) içinde, Ankara: Yurt Yayınları, 1988, s. 92.

⁵²⁸ Pamuk, s. 92.

⁵²⁹ İzzettin Önder, “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası” **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.) içinde, Ankara: Yurt Yayınları, 1988, s. 113.

⁵³⁰ Varlı, s. 116.

⁵³¹ Varlı, s. 117.

Dünya piyasalarındaki olumsuz gidişat ve hükümetin sanayi öncelik veren iktisat politikasına kötü hava şartlarının da eklenmesi tarım kesimi için olumsuz bir tablonun ortaya çıkmasına neden oldu. Hem fiyatların düşmesi hem de tarımsal üretimde durgunluk hatta gerilemenin yaşanması tarım kesimini olumsuz etkiledi.⁵³²

1928-29'dan 1932-33'e dış ticaret hadleri % 25, tarım sektörünün iç ticaret hadleri ise % 30 kadar geriledi. İhracat hacminde büyük düşüşler görülmesi de fiyatlardaki düşüşlerden dolayı pazar için üretim yapan özellikle Çukurova, Ege, Samsun gibi pazara daha çok yönelmiş bölgelerdeki tarımsal üreticiler büyük zarar gördü.⁵³³ Tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuk gibi önemli ihraç ürünlerinin fiyatları da 1932-1933'e kadar ortalama % 50 geriledi.⁵³⁴ Faiz, tarımsal girdi fiyatları ile vergi yükünün sabit kalması ya da yükselmesi fiyat makasının köylü aleyhine daha da açılmasına yol açtı.⁵³⁵

1930-1940 yılları arasında vergi ve fiyat düzenlemeleriyle sanayileşmenin finansmanı tarım kesimine yüklenmiş, sanayi için gerekli fonlar köylüden sağlanmıştır.⁵³⁶ İsmail Hüsrev Tokin durumu şöyle değerlendiriliyordu: “..., *bühran Türkiye’de servet mülkiyet kutuplaşmasına yani iktisaden mukavim olmayan köylüye ait istihsal vasıtalarının iktisaden mukavim olan zümreler elinde toplanmasına sebep olmuştur.*”⁵³⁷

2.2.1.2. Fiyat Politikası

Tarımsal ürün fiyatları tüketici piyasasından başlamak üzere, perakendeci, toptancı aracı kanalı ile tarım üreticisi için veri olarak ortaya çıkar, yani tarımsal ürünlerin fiyatları oluşurken üreticilerin ve dolayısıyla maliyetlerin rolü sınırlı kalır. Tarımsal ürün fiyatlarını o yılın maliyetleri değil toplam tarımsal ürün arzı belirler.⁵³⁸

⁵³² Pamuk, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm*, s. 92.

⁵³³ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 186.

⁵³⁴ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, s. 173.

⁵³⁵ Silier, s. 55.

⁵³⁶ Varlı, s. 115.

⁵³⁷ Varlı, s. 115.

⁵³⁸ Ergün Kip, “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.), Ankara: Yurt Yayınları, 1988, s. 136.

Tarımsal üretim talepteki düşmeye hızlı bir şekilde uyum sağlayamayıp üretim devam etmesi düşük fiyatlarla karşı karşıya kalmasına yol açar. Doğal koşullar gibi dış etkenlerin sebep olduğu verim değişimleri de fiyat istikrarsızlığına neden olur.⁵³⁹

1920'lerde köylülüğün büyük bölümünün gelir ve geçim kaynağı olan hububat üretimi büyük ölçüde hava koşullarına bağlı, düşük verimlilik ve yüksek üretim maliyeti yapısına sahipti.⁵⁴⁰

1923'de 11.6 milyon lira, 1924'te 16 milyon lira, 1925'te 18.9 lira buğday dış alımına harcandı. 1925'te iç üretimdeki artış nedeniyle ithalat 1.5 milyon liraya, 1927'de ise 971 bin liraya düştü.⁵⁴¹

Buğday fiyatları 1925'ten başlayarak yılda ortalama % 20 düşüş göstererek 1932'ye gelindiğinde 1925'e göre yaklaşık % 69 azalmıştır. 1929-1932 yılları arasında Türkiye'nin başlıca ihraç ürünlerindeki fiyat düşüşleri ise fındık ve afyonda % 73, incir ve tütünde % 50, pamukta % 48, üzüm ve zeytinyağında ise % 43 civarında olmuştur.⁵⁴²

Tarımsal ürün fiyatları dünya piyasasına göre daha hızlı düşerken, sanayi ürünleri fiyatlarının daha yavaş düşme eğiliminde olmasına ek olarak faiz, tarımsal kredi ve vergi yükünün sabit kalması ya da yükselmesi fiyat makasının köylü aleyhine açılmasına yol açtı. Tarımsal ürünlerin fiyatlarında düşüş yaşanmasında buhran yıllarında ticari şirket ve tüccarların alış fiyatlarını mümkün olduğunca düşürmesi de etkili oldu.⁵⁴³

Devletçilik politikalarıyla sanayileşmiş bir ekonomi oluşturulmak istenmiştir. Tarım ürünleri/sanayi ürünleri ile ilgili olarak yürütülen fiyat mekanizması tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Bu fiyat mekanizması tarımın ticaret hadleri ya da iç ticaret hadleri olarak adlandırılmaktadır.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Kip, s. 137.

⁵⁴⁰ Silier, s. 24.

⁵⁴¹ Tokgöz, s. 81.

⁵⁴² Silier, s. 54-55.

⁵⁴³ Silier, s. 55.

⁵⁴⁴ Varlı, s. 119.

Devlet iç ticaret hadlerine müdahale ederek tarım ürünlerinde piyasa fiyatının gelişmesini engellemiştir. Buğdayla ilgili düzenleme, buğday fiyatlarının iç ticaret hadlerini devletin kendi lehine ve sanayi hammadde girdileri lehine düzenlemesi olarak değerlendirilebilir. Devletin iç ticaret hadleri düzenlemeleri köylülerin bazen piyasa fiyatının altında buğday satmasına neden olmuş. Bu durum küçük büyük tüm buğday üreticilerini olumsuz etkilemiştir.⁵⁴⁵

Tarımın ticaret hadlerinde 1928 yılından sonra görülen gerileme 1930-1933 yılları arasında ise önemli boyutlara ulaştı. Bu durum, tarımsal üreticilerin sattıkları belli bir miktar tarım ürünü ile tarım dışındaki sektörlerden, eskiye göre daha az mal ve hizmet satın almalarına yol açtığı için, aslında tarımın tarım dışı sektörlerle gerçek gelir (satın alma gücü) aktardığı anlamına gelmektedir.⁵⁴⁶

Dünya Ekonomik Bunalımından destekleme alımlarına başlanmış ve ilk olarak buğday ve üzümde uygulanmıştır. Buğdayın kilosu 1929'da 12.83 kuruştan 1933'te 4.31 kuruşa düşmüştü. Bu fiyat düşüşüne karşı hükümet 3.7.1932'de 2056 sayılı Buğday Koruma Kanunu'nu çıkarmış ve bir ay sonra 13204 sayılı kararname ile Ziraat Bankası'na üreticiler tarafından arz edilen buğdayı hükümetin tespit ettiği yerlerde kilosu 5 kuruştan satın alma yetkisi verdi.⁵⁴⁷ Uyguladığı taban fiyatının düşük olduğu görülüyor.

1930'ların sonlarına kadar, buğdaydaki alımlar ortalama olarak toplam üretimin yüzde 3'ü, pazarlanan miktarın da yüzde 15'i dolayında kalmıştır. Buğday en fazla kötüleşmenin yaşandığı tarım ürünü oldu. 1934 yılına kadar fiyat endeksi 34'e buğday/sanayi fiyat oranı ise 68'e düşmüştü.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ Varlı, s. 120.

⁵⁴⁶ Varlı, s. 119.

⁵⁴⁷ Kip, s. 139.

⁵⁴⁸ Varlı, s. 119.

Tablo 2.1.
Fiyat Oranları (1939=100)

	1923- 1929	1930-1932	1933-1939
Buğday/Sanayi	167	111	104
Pamuk/Sanayi	95	93	102
Tütün/Sanayi	84	96	106
Buğday/Pamuk	176	118	102
Buğday/Tütün	205	117	100

Kaynak: Korkut Boratav, 1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Demlendirilmesi, Atatürk Döneminin Toplumsal ve Ekonomik Sorunları, s. 52

Dönem boyunca buğday fiyatları düşük kalmış, böylece devlet hem iç piyasa fiyatlarında sanayi lehine bir durum hem de kendisine kaynak oluşturmuştur.⁵⁴⁹ Buğdayın ucuz olması sanayi için ucuz ücret demekti ayrıca tarımsal kökenli hammadde kullanan sanayiciler için ucuz hammadde anlamına geliyordu.

İç ticaret hadlerinde sanayi lehine değişmesi, üç yoldan sanayide kârlılığı artmasında etkili oldu; hammadde maliyeti düştü, gıda maddelerinin fiyatlarının düşmesi işçi ücretlerinin düşük kalmasını sağladı, köy kesiminin aleyhine işleyen fiyat makası işçinin alternatif maliyetini düşürürken köylüyü topraktan kopardı.⁵⁵⁰

Dünya Ekonomik Bunalımı, Türkiye’de iç ticaret hadlerini tarım kesimi aleyhine bozmuş ve etkisini daha çok kırdı göstermiş olmasına rağmen tarım fiyatlarını korumaya ve kırsal kesimde refah kaybını önlemeye yönelik doğrudan bir politika izlenmemiştir.⁵⁵¹ Aruoba’ya göre bunun nedeni dış ödemeler dengesinin ve dışarıya karşı paranın değerinin korunması yaklaşımıdır. Tarım dışı sektörler ürünleri fiyatları korunarak ithalat azaltılmaya çalışılırken, tarım ürünlerinin fiyatları düşük tutularak dünya pazarındaki düşük tarım ürünleri fiyatlarıyla rekabet edilmeye çalışıldı.⁵⁵²

2.2.1.3. Vergi Politikası

Devlet adına yerel mültezimler tarafından toplanan ve tarımsal üretimden % 10 olarak toplanan aşar ve hayvanlardan alınan ağnam vergileri Osmanlı Devleti’nin en önemli gelir kaynaklarından biriydi ve 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nin tüm gelirinin yarısına yakınına oluşturuyorlardı. Ancak I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı

⁵⁴⁹ Varlı, s. 119.

⁵⁵⁰ Varlı, s. 119.

⁵⁵¹ Aruoba, s. 86.

⁵⁵² Aruoba, s. 86.

sırasında bu vergilerin toplanmasında aksaklıklar yaşanması nedeniyle bu vergilerin devletin gelirindeki payında düşüş yaşanmıştı.⁵⁵³ Aşar vergisi, ilk Cumhuriyet hükümeti bütçesinin ise % 21,3'ünü oluşturuyordu.⁵⁵⁴

1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde ve Meclis'te aşarın kaldırılması istenmiş, Ekim 1924'te bu konudaki başbakanlık yasa teklifi Meclis'e sunulmuş; 1925 mali yılı başında aşarın kaldırılması kanunlaşmış, bu kanun ancak Şubat 1926'da bütünüyle uygulamaya geçirilebilmiştir.⁵⁵⁵ Aşar, kaldırılmadan önceki yıl bütçe gelirinin % 28,6'sını oluşturuyordu. Aşarın kaldırıldığı 1925 yılında normalin zamanın üç katına çıktı.⁵⁵⁶ Tarım kesimine uygulanan başka bir vergi olan ağnam da 1924'te kaldırıldı ve yerine ilke ve işlem olarak aynı kategoride olan Sayım vergisi kabul edildi.⁵⁵⁷

Aşarın kaldırılması 1910'lu yıllarda da gündeme gelmişti, ancak peş peşe yaşanan savaşlar nedeniyle ertelenmişti. Gökalp, 1918'te yayınlanan Yeni Hayat kitabındaki "Köy" şiirinin son beyiti "*Kaldır aşar usulünü, aç banka, Yap Her semte bir zirai sendika*" şeklindeydi. Özveren'e göre, aşarın kaldırılmasının elverişsiz koşullar altında bir tercih olarak gerçekleştirilmiş olması, Gökalp aracılığıyla cumhuriyete aktarılan "Milli İktisat" anlayışının İzmir İktisat Kongresinden süzülerek gelen somut bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁵⁵⁸

Pamuk'a göre yeni devletin aşarın kaldırılmasının en temel nedeni on yıl boyunca savaştan savaşa sürüklenen ve kırsal nüfusun büyük bölümünü oluşturan küçük üreticilerin vergi yükünü hafifleterek üretimi artırmalarını sağlamaktır. Aşarın ve iltizamın kaldırılmasıyla kırsal alanlarda üreticiler üzerinde güç sahibi olan kesimler önemli dayanaklarını kaybettiler ve küçük ve orta ölçekli mülkiyetin ve aile işletmelerinin güçlenmesine yol açtığı söylenebilir.⁵⁵⁹

Aşarın kaldırılmasından önce ancak kendi tüketimini karşılayabilen bir köylü tabakası, bundan sonra elinde pazara götürülebilecek artık kaldığından dolaysız olarak

⁵⁵³ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, s. 177.

⁵⁵⁴ Silier, s. 36-37.

⁵⁵⁵ Silier, s. 36.

⁵⁵⁶ Önder, s. 119.

⁵⁵⁷ Önder, s. 130.

⁵⁵⁸ Özveren, s. 251-252.

⁵⁵⁹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, s. 177.

para ekonomisine girmeye başladı. Büyük toprak sahipleri için ise aşarın kaldırılması ellerindeki artığın çoğalması anlamına geliyordu.⁵⁶⁰

Pamuk’a göre aşarın kaldırılması önemliydi fakat temel önceliğin tarım olduğu anlamına gelmiyordu özellikle Dünya bunalımıyla tarımsal malların fiyatlarının düşmesinden sonra sanayileşme iktisadi gelişme çabalarının merkezine yerleşti. Ancak ilerleyen yıllarda kentlerde sanayileşme ve istihdam yavaş ilerlediği için kırsal nüfusun köylerde kalması tercih edildi.⁵⁶¹

Aşarın kaldırılmasıyla doğan gelir açığı arazi vergisinin⁵⁶² 8 kat artırılmasıyla kapatılamamış, tuz, pul, pamuklu ve yünlü dokumalardan alınan tüketim vergileri de önemli ölçüde artırılmıştır.⁵⁶³ Kırsal nüfusun tükettiği şeker, gazyağı gibi mallara dolaylı vergiler konuldu.⁵⁶⁴

Aşarın kaldırılmasından sonra yapılan vergi değişiklikleri ile arazi ve hayvan vergilerinin hasılatı artmıştır. Tarımdaki büyük ve küçükbaş hayvanlar üzerinden alınan verginin toplam bütçe gelirindeki payı 1926’da % 8’e yükselmiş, 1927-1941 yıllar arasında da % 5-8 arasında bir paya sahip olmuştur.⁵⁶⁵ Arazi vergisi ise 1925-1935 arasında bütçe gelirinde % 2,5 oranında paya sahip olmuş, sonraları bu oran %1’in altına düşmüştür.⁵⁶⁶ Bu iki vergi sabit ve parasal olarak alınan vergilerdi, dolayısıyla 1923-1930 arası tarımsal ürünlerin fiyatları yüksek olduğundan bu vergiler gerçek anlamda düşmüş, 1930’larda ise tarım ürünlerinin fiyatları düştüğü için bu vergilerin köylüler için ağırlığı artmıştır.⁵⁶⁷

1921’de Tarik Bedeli Nakdisi adlı yasa ile konulan yol vergisi, 1925’te Yol Mükellefiyeti Kanunu ve 1929’da Şose ve Vergiler Kanunu ile tekrar düzenlenmiş ve 4 işgünü çalışmak veya bunun işçi bedelini ödemek şeklinde olan yükümlülük, bundan

⁵⁶⁰ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 43.

⁵⁶¹ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, s. 178-179.

⁵⁶² Arazi vergisi, Osmanlı döneminden devralınan bir servet vergisidir. 1925 yılında aşarın kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşluğı doldurabilmek i i, aşarı kaldıran yasa ile arazi vergisinin vergi oranı da artırılmıştır. ( nder, s.126)

⁵⁶³ Silier, s. 36.

⁵⁶⁴ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, s. 176-177.

⁵⁶⁵ Varlı, s. 117.

⁵⁶⁶  nder, s.126.

⁵⁶⁷ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s. 43.

sonra 10 gün çalışma veya 8 lira ödeme şeklinde uygulanmıştır.⁵⁶⁸ Köylü bu vergiyi ödemekte zorlanmış, tefecilere borçlanmış veya çalışarak ödemek zorunda kalmıştır.

Krizden dolayı azalan vergi gelirini artırmak için 1931’de İktisadi Buhran Vergisi, yine aynı yıl Muvazene Vergisi konuldu. Bu iki vergi 1931’de vergi gelirlerinin yüzde 3,5’ini, 1932’de yüzde 16,5’ini, 1936’da yüzde 22,7’sini ve 1938’de ise yüzde 33,5’ini oluşturdu. Bu vergiler 1934’e kadar sadece hizmet sektöründen alınırken 1934’te tüm kazanç vergileri mükelleflerinden alınmaya başlandı. Tarım kesimi ve sabit gelirliilerin durumunu olumsuz etkiledi.⁵⁶⁹

Varlı’ya göre, aşarın kaldırılmasından sonra yerine konan vergiler (arazi vergileri, yol vergileri, hayvan vergileri, tekel vergileri) aşarın kaldırılmasında köylünün lehine bir durum yaratma amacının ön planda olmadığını, yeni rejime köylünün desteğini sağlamanın amaçlanmış olabileceğini gösteriyor. Ayrıca, aşarın kaldırılması sonuçları itibariyle yükü büyük toprak sahiplerine yükleyerek orada sermaye birikimini engellemiştir.⁵⁷⁰

2.2.2. Tarım Politikası ve Uygulamaları

2.2.2.1. Toprak Mülkiyeti

1920’lerde kırsal alandaki kültürel toplumsal ve iktisadi ortamlarda, tarımsal gelişmenin sağlanması için büyük işletmeler üstünde kapitalist üretim mi vurgulanmalı yoksa köylülük kesimin yeniden örgütlenmesine mi ağırlık verilmeli sorusu, bu dönemde kırsal kesimle ilgili politikaların başlıca problemini oluşturdu. Kurtuluş Savaşı’nın örgütlenmesinde ve kazanılmasında rol oynayan büyük arazi sahipleri, asker-bürokrat kadronun bir iktisadi kalkınma stratejisi geliştirmesini da önemli ölçüde etkilediler, başlangıçta büyük arazi sahiplerinden yana bir tavırla yola çıkıldı. Ancak aydın- bürokrat yönetici kadronun büyük bölümü ise baştan beri, köylülerin mal sahibi olmasını ve köylük kesimin iktisadi olarak desteklenmesini de kendi siyasi çıkarları ve

⁵⁶⁸ Önder, s. 126.

⁵⁶⁹ Varlı, s. 118.

⁵⁷⁰ Varlı, s. 122-123.

gelişme politikaları açısından faydalı gördü. Hükümetin arazi politikası bu dönemde karşıt gibi görünen bu iki eğilim arasında şekillendi.⁵⁷¹

Cumhuriyet'in ilanından önce 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanan Cumhuriyetin ilk on yılındaki iktisadi uygulamalarda önemli etkisi olan İktisat Kongresi'nde temsil edilen içtimai gruplardan biri de çiftçilerdi. Bir kazadan kongreye katılacak sekiz kişiden üçünün çiftçi olması gerekiyordu, ancak kongreye katılan çiftçilerin çoğunluğunu büyük toprak sahipleri oluşturmuştur. Hatta topraksız köylülerden hiç katılan olmamıştır. Bu durum kongrede ilgili bölümün kararlarına yansımıştır. Kongre kararlarının “Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları” bölümünde miri arazide mülkiyet hakkının mutasarrıflara kayıtsız şartsız tanınması esası da yer almıştır.⁵⁷² Kongrede bazı işçi gruplarının arazilerini bizzat işlemeyen büyük arazi sahiplerinin arazilerinin topraksız köylülere dağıtılması yönündeki önerisi “çiftçilerin” oylarıyla reddedildi.⁵⁷³ Büyük arazi sahiplerinin, tarımda makineleşmenin çok sınırlı olduğu bu zamanda, topraklarının işlenebilmesine yetecek kadar işçi, yarıcı, ortakçıyı el altında tutabilmesi için, kırsal nüfusun büyük bölümünün az topraklı ya da topraksız olması gerekiyordu.⁵⁷⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan özel ve genel kanunlarla toprakta özel mülkiyet pekiştirilmiştir.⁵⁷⁵ Cumhuriyet döneminde toprak mülkiyeti ve tasarrufu ile ilgili ilk çıkan kanun 10 Nisan 1924 tarihli ve 474 sayılı “Artvin, Ardahan, Kars vilayetleriyle Kulp ve Iğdır kazaları ve Hopa Kazasının Kemalpaşa nahiyesindeki arazide hakkı tasarrufa ait kanun” dur. Bu kanunun ilgili olduğu bölge, 1877-78 savaşlarında Ruslar tarafından işgal edilmiş, 1917 Brest Litovsk Antlaşmasıyla geri alınmıştı, daha sonra mütareke yıllarında Ermenilerin eline geçmiş ancak tekrar geri alınmıştı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşmasıyla Ruslar bölgenin Türkiye'ye katılışını onaylamışlardı. Kanunun amacı, Rus işgalinden sonra ortaya çıkan durumu ıslah etmektir. Kanunun birinci maddesinde toprağı tasarruf edenlere toprakların

⁵⁷¹ Tezel, s. 446.

⁵⁷² Mehmet Doğan, Tarih Ve Toplum: Toplum Yapımızın Tarihi Oluşumu, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998 s.203-205

⁵⁷³ Tezel, s. 448.

⁵⁷⁴ Tezel, s. 451.

⁵⁷⁵ Silier, s. 17.

tapusunun verileceği belirtiliyor, ikinci maddede de kalan arazilere göçmenlere tahsis edileceği ifade ediliyordu.⁵⁷⁶

1924 Anayasası'nda toprak meselesiyle ilgili doğrudan bir hüküm olmamakla birlikte kamulaştırılan arazinin değerinin peşin ödenmesiyle ilgili madde kamulaştırmayı dönemin şartlarında neredeyse imkânsız hale getirmiştir.⁵⁷⁷ 1924'teki Kadastro Yasası toprakta özel mülkiyeti sağlamlaştıracak adımlardan biriydi.⁵⁷⁸

1926'de çıkarılan Medeni Kanun ile kişilerin tasarrufundaki topraklara tam mülkiyet hakkı tanınmış, bunların alış-verişe konu olması sağlanmıştır. Medeni Kanun'la miri arazi rejimi, hukuki olarak da son bulmuş ve toprakta tek tip ferdi mülkiyet dönemi başlamıştır.⁵⁷⁹

Medeni Kanun'da, mülkiyetin ve özel olarak toprak mülkiyetinin kapsamı, iktisabı ve intikali ile ilgili maddeler mevcuttur. 618. Maddede mülkiyet hakkı mutlak bir hak olarak kabul ediliyor. Ancak kanun dairesinde tasarruf hakkına sahip olduğu belirtiliyordu. 644. maddeye göre, toprağın altındaki ve üzerindeki bütün zenginlikleri toprak sahibine aitti. 633-643 arasındaki maddelerde toprağın iktisabıyla ilgili hükümler yer almıştı. İktisab için tapu sicillerine kayıt şartıyla işgal, miras, istimlak, cebri icra yollarıyla ve mahkeme ilamı ile bir gayrimenkulü iktisab edenin tescilden önce de ona malik olabileceği belirtilmektedir. Medeni Kanun'un 589. maddesi mirasta eşitlik ilkesini kabul etmiştir, ancak 597. maddede iktisadi bir bütün halinde işletilen zirai malların tamamı, mirasçılardan bunu işletebilecek birine verebileceğini belirtiyordu. Ancak, diğer mirasçıların talebi üzerine hâkim mirasçıların hepsine kullanım hakkı verebilir veya mirasçılar taksim işini kendi aralarında yapabilirdi. 597. maddeyle tarım arazilerinin bölünmemesi ve verimin düşmemesi amaçlanmıştır, ancak amir hüküm olmadığı için uygulanmamıştır.⁵⁸⁰

1925'teki Şeyh Sait İsyanı, Türkiye'de büyük arazi sahipliği olgusuna karşı tavır alınmasını başlatan olay oldu. 1938'e kadar dalgalanarak süren Kürt İsyânlarında

⁵⁷⁶ Doğan, s. 205.

⁵⁷⁷ Doğan, s. 206.

⁵⁷⁸ Tezel, s. 446.

⁵⁷⁹ Silier, s. 17.

⁵⁸⁰ Doğan, s. 209-211.

başı çeken ailelerin güçlerini büyük arazi sahipliği ve bağımlılık ilişkilerinden aldığı anlaşıldı.⁵⁸¹ Bu durum, Doğu ve Güneydoğu illerinde toprakla ilgili düzenlemeler yapılmasına ve kanunlar çıkarılmasına neden oldu.

1925'teki Şeyh Sait İsyanından sonra Diyarbakır'a vali olarak atanan Cemal Bardakçı, bölgede mahalli nüfuzları kırmak, hükümetin nüfuzunu artırmada, toprak mülkiyetinin önemini kavrayarak, devlete ait arazileri topraksız köylülere dağıtmak, ağalarca gasp edilmiş toprakları sahiplerine geri vermek için bir komisyon oluşturmuştu.

1927 ve 1929 yıllarında bölge nüfuzlularının nakli ve topraksız köylülere toprak dağıtılması hakkında kanunlar çıkarılmıştır. 1927 tarihli 1907 nolu “Bazı eşhasın şark menatıkından garb vilayetlerine nakline dair kanun” ile 1929 tarihli 1505 nolu “Şark menatıkı dahilinde muhtaç züraatevzi edilecek araziye dair kanun” birbirini tamamlar niteliktedir. 1097 nolu kanun bölgeden nakledilenlerle ilgili düzenlemeleri içeriyordu ve bu kanuna göre nakledilenlerin arazileri hazineye intikal edecekti, bu kanunla hazineye intikal eden arazilerden 1505 nolu kanuna göre köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere dağıtılmış olanlar sürekli olarak kendilerinde kalacaktı. 1505 nolu kanuna göre bölgedeki göçürülenlerin arazilerinin dışındaki araziler de kamulaştırılabilecekti, ancak arazi sahibi isterse beş yüzden iki bin dönüme kadar olan miktarı alıkoyabilecekti.⁵⁸² Ancak, bu hüküm hiç uygulanmamıştır. Prof. Berki'ye göre devlete ait arazi yeterli, köylü ve kasabalı nüfus az olduğu için başkalarına ait arazinin istimlakine ihtiyaç duyulmamıştır.⁵⁸³ Aynı yıl, Doğu'da, 20. 000 dönümü büyük arazi sahiplerinden kamulaştırılan araziler olmak üzere 110. 00 dönüm tarım arazisi topraksız köylülere satıldı.⁵⁸⁴

1929'da çıkarılan bir kanunla Osmanlı Devleti'nin tımar, iltizam gibi kurumlarla ilgili olarak verdiği tarım arazilerine tasarruf hakkı sağlayan belgeler, bu alanların 1926 Medeni Kanunu çerçevesinde tapuya kaydettirilmesi için yeterli sayıldı. Osmanlı belgelerinde söz konusu alanlarla ilgili sınırların muğlak olmasından dolayı

⁵⁸¹ Tezel, s. 453.

⁵⁸² Doğan, s. 216-218.

⁵⁸³ Silier, s. 17-18.

⁵⁸⁴ Tezel, s. 454.

elinde bu tür belgeler bulunan aileler, çok geniş alanların mülkiyetini kazanmaya başladılar.⁵⁸⁵

Türkiye’de, ülke düzeyinde gerçekleştirilmesi düşünülen bir toprak reformu ile ilgili tartışmalar, 1930’ların ikinci yarısında başlamıştır, daha öncede özellikle buhran döneminde bazı kanunların çıkış vesilesi ile değinilmiştir. Örneğin İsmet Paşa, 1929’da mecliste yaptığı konuşmada köylüye yaklaşık 100.000 dönüm hazine arazisi dağıtıldığını söyledikten sonra şöyle demiştir; *“Bizim bu işte mesleğimiz topraksız köylüye kendi malı yapacağımız tarlasında çalışmak imkanı hazırlamaktır.. bunun haricinde büyük çiftlik işletmekte gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz.”*⁵⁸⁶

Doğu Anadolu’daki toplumsal bağımlılık ilişkilerini çözebilmek için uzun süren hazırlıklardan sonra 1934’te İskân Kanunu Meclis’te kabul edildi. Ancak bu kanun doğudaki büyük toprak sahiplerinin iktisadi ve toplumsal hâkimiyetini tasfiye etmekte yetersiz kaldı.⁵⁸⁷

Kasım 1934’te çıkarılan tapu kanunu ile sahipsiz toprakların iskân hadleri içinde parasız verileceği ve tapu siciline kaydının yapılacağı belirtilmekteydi. Devletin mülkü olup kamu hizmetine tahsis edilmemiş araziye bağ bahçe haline getirenler, mahalli idare heyeti onayladığı takdirde vergi kıymetinin % 8’ini vererek adına tescil ettirebilecekti. Ancak bu işgal ve işletme daha ziyade gücü olanlar tarafından gerçekleştirilecekti.⁵⁸⁸

1923-1934 döneminde muhacir ve mübadillere yaklaşık 6 milyon dekar, muhtaç çiftçilere ise 730 bin dekar arazi dağıtılmıştır. Mübadillere ortalama 50 dekar, muhacir ve mültecilere ise 30 dekar toprak dağıtılmıştır. İskân Kanunu’na göre 1934-38 döneminde 48.000 az topraklı köylü olmak üzere 88.695 haneye yaklaşık 30 dekardan 2.9 milyon dekar arazi dağıtılmıştır. Böylece topraksız veya 50 dekardan az toprağa

⁵⁸⁵ Tezel, s. 447.

⁵⁸⁶ Silier, s. 74.

⁵⁸⁷ Tezel, s. 455.

⁵⁸⁸ Doğan, s. 223.

sahip olanların %3'üne toprak dağıtılması sağlanmıştır.⁵⁸⁹ Dağıtılan toprakların büyük bir bölümü boş hazine arazisiydi ve bu arazilerin yeni sahiplerinin ellerinde kalması konusunda hükümet 1930'larda büyük zorluklarla karşılaştı. İskân Kanunun çıkarılmasından birkaç ay sonra sadece Doğu Anadolu'da değil, bütün Türkiye'de uygulanacak bir toprak reformu fikrine geçilmeye başlandı.⁵⁹⁰

1935 yılında kabul edilen Halk Partisi programına, "Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgü istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur." maddesi eklendi. Aynı yıl içinde İç İşleri Bakanlığı tarafından bir kanun taslağı hazırlandı. "Toprak İskan Kanunu" taslağına hükümete "iki bin dönümden fazla olan... büyük toprakları ve sahipleri tarafından... başında bulunarak işletilmeyen iki bin dönümden az toprakları tahvil mukabilinde üzerindeki yapılarıyla istimlak" etme yetkisi verildi.⁵⁹¹

İç İşleri Bakanlığı'nın hazırladığı taslak, meclis komisyonlarına ve ilgili bakanlıklara dağıtıldığında kamulaştırılacak arazilerin bedellerinin ödenmesi ile ilgili önerilerin 1924 Anayasası'na uygun olmadığı gerekçesiyle eleştirildi ve tepkiyle karşılandı. Bunun üzerine bir toprak reformu yapılabilmesi için Anayasada değişiklik yapılması gerektiği anlaşıldı ve bunun için çalışmalara başlandı. Ayrıca, reformla ilgili çalışmaları sürdürme görevi, İç İşleri Bakanlığı'nın tarımın teknik, üretim ve toplumsal boyutlarını göz ardı ettiği gerekçesiyle bu bakanlıktan alınarak Tarım Bakanlığı'na verildi.⁵⁹²

1936'dan itibaren gerek Atatürk, gerekse dönemin hükümet yetkilileri tarafından Toprak Reformu Kanunu sürekli vurgulanmıştır. 1936'daki meclis açılış konuşmasında Atatürk şunları söylemiştir.

"Toprak Kanununun bir neticeye varmasını Kamutay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı

⁵⁸⁹ Silier, s. 75.

⁵⁹⁰ Tezel, s. 455.

⁵⁹¹ Tezel, s. 455-456.

⁵⁹² Tezel, s. 456.

toprağa malik olması behemehâl lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır.”⁵⁹³

1936 Aralık ayındaki konuşmasında Başbakan İnönü şunları söylemiştir;

“Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En çok toprağı bölünmüş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde çok kötü koşullar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak zorundadır. Hiçbir vakit, hiçbir adamın malını zorla zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü sonsuza değin topraksız kalmaya mahkûm eden dar bir çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız.”⁵⁹⁴

1937 yılında 1924 Anayasa’sında yapılan değişiklikle kamulaştırma için büyük paralar ödenmesini gerektiren toprak reformu gerçekleştirmeyi zorlaştıran maddeleri değiştirildi, kamulaştırmada ödenecek bedelin özel yasalarla belirlenmesi sağlandı.⁵⁹⁵

1937’de Atatürk, toprak reformunun temel hedeflerini şu şekilde açıkladı; *“i) topraksız çiftçi bırakmamak, ii) bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünmesine izin vermemek, iii) büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu ... bölgelerin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlandırmak.”* Bu hedefler, Ekim 1937’de kurulan Celal Bayar hükümetinin programında yer aldı.⁵⁹⁶

1937 yılında Celal Bayar başbakan olarak hükümet programında toprak reformu ile ilgili şunları ifade eder:

*“Topraksız çiftçi bırakmamak prensibi, parti programımızın 34. maddesine dayanır. Her Türk çiftçi ailesinin çalışarak geçinebileceği bir toprağa malik olmasını vatan için sağlam bir temel saymaktayız. Her bölgenin nüfus yoğunluğuna ve toprağın verim derecesine göre büyük toprak sahiplerinin işletebileceği arazi genişliğini sınırlandıracağız.”*⁵⁹⁷

Toprak reformu kanunu taslağını hazırlamakla görevlendirilmiş olan Tarım Bakanlığı, “Zirai Islahat Kanunu” projesini 1937 yılı hazırlayarak ilgililere dağıttı,

⁵⁹³ Gürol Ergin, “Cumhuriyetten Geleceğe Türkiye Topraklarının Mülkiyet Yapısı”, Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri, Yayına Hazırlayan: Sonay Bayramoğlu Özügürlü, Ankara: Memleket Yayınları, 2010, <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/toprakmulkiyetikitab%C4%B1.pdf>, (Erişim tarihi, 05. 12. 2016), s. 65.

⁵⁹⁴ Ergin, s. 65- 66.

⁵⁹⁵ Ergin, s. 66.

⁵⁹⁶ Tezel, s. 459.

⁵⁹⁷ Ergin, s. 55- 67.

1938’de ele alındı. Ancak, asıl ağırlığı toprak mülkiyetinin dağılımını değiştirmek ve köylü işletmelerin parçalanmasını önlemek olan çalışmalar, II. Dünya Savaşı’nın başlamasından dolayı kesintiye uğradı.⁵⁹⁸

Tablo 2.2.
Toprak Mülkiyetinin Dağılımı (1938’de Tarım Bakanlığı’nın yaptığı ankete göre)

Genişliği (Dönüm)	Toprak Mülk Sayısı	Mülk Sahiplerinin % Nispeti	Kapladıkları Alan (Dönüm)	Genel Alana Nispeti %	Ortalama Mülk Genişliği (Dönüm)
Büyük Mülkler (5000’den büyük)	418	0,01	6.400 000	3,70	15.000
Orta Mülkler (500- 5000 arası)	5764	0,23	17. 200 000	9,95	3.000
Toplam	6.182	0,24	23.600 000	13,65	
Küçük Mülkler (500’den küçük)	2.493.000	99,75	149.180.000	86,34	60
Toplam	2.499.182	100	172.780.000	100	

Kaynak: Ö. L. Barkan, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Bir Reformun Ana Meselesi” İFM. C.4 (Ekim 1944- Ocak 1945) s. 85, Aktaran Doğan, s. 237.

Tablo 2.3.
Yılında 5.000 Dönümden Yukarı Araziye Sahip Olan İller

İL	İşletme Sayısı	İL	İşletme Sayısı
Tekirdağ	54	Çanakkale	10
Ankara	40	Kars	10
İstanbul	31	Aydın	9
Muğla	31	Balıkesir	9
Edirne	25	Denizli	8
İzmir	24	Kocaeli	7
Antalya	24	Konya	6
Manisa	23	İçel	5
Niğde	22	Mardin	2
Gaziantep	18	Kırklareli	2
Urfa	17	Samsun, Sinop, Burdur,	
Adana	14	Yozgat, Tokat,	
Bursa	14	Kırşehir, Isparta, Afyon, Amasya	1
Eskişehir	13		

Kaynak: 1934-35 Ekonomi Enstitüsü ve 1938’de Tarım Bakanlığınca yapılan anketlere dayanılarak İbrahim Türk: Türk Toplumunda Sosyal Sınıflar, s. 125- 126 aktaran Doğan, s. 237-238.

2.2.2.2. Tarımsal Kredi ve Kooperatifçilik

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda önemli sorunlarda biri de pazarlama ve kredi örgütlerinin yetersizliği idi. Özellikle ihraç ürünü üreten ve piyasa için üretim yapma

⁵⁹⁸ Tezel, s. 459.

derecesi yüksek olan bölgelerdeki örgütlenmemiş köylüler, fiyatların alıcılar tarafından belirlendiği, tüccar tefecilerin egemen olduğu çoğu birkaç yabancı şirket tarafından denetlenen alıcı piyasalarında sömürülmekteydi.⁵⁹⁹

1920’lerde pazara yönelik tarımsal üretimin yetersiz olması bu sektöre kredi verecek kredi piyasasının gelişimini olumsuz etkilemiştir. Bankaların sağladığı krediler ise küçük üreticilerden ziyade tarımsal ürünlerin ihracatıyla uğraşanlara yönelmiştir.⁶⁰⁰

1920’lerde bankadan kredi kullanmak küçük üretici için uzun zaman alıyordu ve masraflıydı. Kredi kooperatifleri de yeterince gelişmemişti. Ziraat Bankası’nın ve kredi kooperatiflerinin tarımsal kredi sağlama konusundaki yetersizliği tefeciliğin yaygınlaşmasına neden oldu.⁶⁰¹ Tefecilik genellikle tarım kesimiyle ilişkili tüccarlar ve büyük toprak sahipleri tarafından yapıldığı için tarımsal kredi sorunu küçük üreticinin mübadele, kredi ve üretim ilişkileri içinde ezilmesinde önemli rol oynuyordu.⁶⁰² Bu nedenle tarımsal üreticilere düşük faizli ve yeterli kredi imkânının sağlanması tarım kesimiyle ilgili sosyal ve iktisadi politikaların önemli konularından biriydi.⁶⁰³

Ziraat Bankası, 1924 tarihli bir yasayla 30 milyon sermayeli ve 99 yıl süreli bir anonim şirket olmuştur. Bankaya tarımsal kredi yanında her türlü bankacılık faaliyetinde bulunabilme yetkisi verilmiş, tek parti döneminde bankacılık alanı dışında tarımın geliştirilmesine yönelik değişik görevler üstlenmiştir.⁶⁰⁴

Ziraat Bankası’nın işleyişiyle ilgili 1924’te çıkarılan kanunla sermayesi devlete ait olduğu halde bankaya özel bir şirket statüsü verildi. Ziraat Bankası 1937’ye kadar tarım kesimine kredi sağlamaya yönelik bir kuruluş olmaktan ziyade ticaret bankası gibi görev yaptı. Banka karını artırmak için faiz oranı düşük olan tarım kredilerini sınırlı tuttu, ticari kredilere yöneldi. 1923 öncesine göre tarım kesimine sağlanan kredilerin

⁵⁹⁹ Tezel, s. 483.

⁶⁰⁰ Cevahir Kayam, Türkiye’de Tarım Politikaları (1928-1938), s. 35, Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, s.173.

⁶⁰¹ Kayam, s. 143-144.

⁶⁰² Tezel, s. 490.

⁶⁰³ Tezel, s. 492.

⁶⁰⁴ Bakırcı, s. 68-69.

hacmi artmıştır ancak 1923-1940 arasında Ziraat Bankası'nın verdiği kredilerin % 60 ile % 80 arasında ticari krediler oluşturmuştur.⁶⁰⁵

1920'li yıllarda bankaların tarım kesimine sağladığı krediler yetersiz olmakla birlikte önemli miktarda artış göstermiştir. 1924'te 1948 fiyatlarıyla 49 milyon TL tutarında kredi dağıtılırken bu miktar 1929 yılında 75 milyon TL'ye ulaşmıştır. Ziraat Bankası, 1937'ye kadar daha çok ticari kredi dağıtmış olsa da 1920'lerde önemli miktarlarda tarımsal kredi de dağıtmıştır. Ziraat Bankası'nın dağıttığı krediler 1934'te 34 milyon iken 1928'de 52 milyona, 1930'da da 68 milyona yükselmiştir.⁶⁰⁶

Ziraat Bankası'nın dağıttığı tarım kredilerinin önemli bir bölümünü büyük çiftçilerin ticari işlemlerini finanse etmek için aldığı krediler oluşturuyordu. Bu krediler, Ziraat Bankası'ndan doğrudan kredi alamayan küçük üreticilere yüksek faizle borç verilerek haksız kazanç elde etmek için kullanılabiliyordu. Bu durumun ortaya çıkardığı rahatsızlık giderek artmaya başladı.⁶⁰⁷

1937 yılında Ziraat Bankası için yeni bir kuruluş kanunu çıkarıldı ve Banka bir iktisadi devlet girişimine dönüştürüldü. Kanunun gerekçesinde tarımla uğraşmayan toprak sahiplerinin tarımsal kredi kullanmasının önleneyeğinden bahsediliyordu. Kredilerin küçük üreticilere yönelmesini öngören kanun tasarısı şiddetli tartışmalardan sonra Meclis'te kabul edildi. Bu kanunla merkezi hükümetin bütçesinden Banka'ya yapılan aktarımlar artırıldı ve Banka'nın kredi ve satış kooperatifleriyle alakalı görevleri genişletildi.⁶⁰⁸

1920'lerde, İzmir ve Samsun bölgelerindeki tütün üreticileri, birkaç Amerikan ve İtalyan firmanın elinde oyuncak gibiydi, aynı durum fındık ve diğer tarımsal ihrac ürünleri içinde söz konusuydu. Türkiye ihrac ettiği ürünlerde güçlü rakiplere sahipti, dış ticaretle uğraşan yerli tacirlerin sermaye ve işletmecilik açısından güçsüz olmaları, nihai

⁶⁰⁵ Tezel, s. 492-493.

⁶⁰⁶ Kayam, s. 37.

⁶⁰⁷ Tezel, s. 493.

⁶⁰⁸ Tezel, s. 493-494.

alıcılarla doğrudan ticaret ilişkisi kurma konusundaki deneyimsizlikleri onları yabancı firmalar karşısında elverişsiz durumda bırakıyordu.⁶⁰⁹

1913'te İngiliz sermayeli Fig Packers Company karşısındaki durumlarını düzeltmek isteyen incir üreticileri tarafından kurulan pazarlama kooperatifinin etkinliği cumhuriyetin ilanından sonra daha artarken bölgedeki incir, üzüm, tütün ve pamuk üreticileri tarafından yeni satış kooperatifleri kuruldu. Ancak, bu kooperatiflerin çoğu Büyük Dünya Buhranından sonra ihracat tacirlerinden gelen baskının da etkisiyle kapandı.⁶¹⁰

Cumhuriyet döneminde kooperatifçiliğe ilişkin ilk görüşler İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkmıştır. Kongreye ilgili olarak İktisat Vekâletinin hazırladığı bir raporda köylülerin tek tek, bağımsız hareket etmek yerine, birleşip kooperatif kurmalarının daha doğru olacağı ifade edilmektedir. Kongre sonunda benimsenen esaslar arasında Ziraat Bankası'nın denetimi ve yardımıyla kooperatiflerin biran önce kurulması, konuya ilişkin yayınların yapılması da bulunmaktadır.⁶¹¹

İktisat Kongresi'nde belirlenen çerçeve dâhilinde İktisat Vekâleti bir üretim, alım ve satım ortaklık kooperatifleri nizamnamesi hazırladı. Bu nizamnameden yararlanılarak Ödemiş, Hendek, İzmit, Bergama ve Bursa'da tütün kooperatifleri açıldı. 1924'te Ticaret-i Berriye Kanunu'nda değişiklikler yapılarak kooperatifçilikle ilgili hükümler kolaylaştırıldı.⁶¹²

⁶⁰⁹ Tezel, s. 484-485.

⁶¹⁰ Tezel, s. 486.

⁶¹¹ Varlık, s. 103 İzmir İktisat Kongresine sunulan hükümet raporunda da kooperatifçilikle ilgili şu ifadeler yer verilmişti; “Zirai istihsalimizin tanzimi zaruridir. Bittabi bu tanzim vasf-ı iktisadi-i ziraiyesi olan “köylü istihsalı” esasına istinat edecektir. Ancak köylünün kendi ... ailesi için küçük istihsalı yerine bütün Türkiye'nin ihtiyacını istihdaf edecek olan “büyük ve faal bir istihsalın” ikamesiyle kabil olabilecektir. Bu gayenin husulü için köylülerimizin münferit istihsalleri yerine, kuvvetlerinin bir araya toplanarak büyük istihsalin temini husulü ve bunun için “zirai istihsal kooperatiflerinin” teşkili zaruri görülmektedir. Tezel s.448 İzmir İktisat Kongresinde “Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları” başlığında alınan kararlar içinde “Ziraat Bankası ve İtibari Zirai Esasları” bölümündeki kooperatifçilikle ilgi 5. ve 6. maddeler şu şekildedir; Maddede 5- “Ziraat Bankasının nezaret ve muavenetiyle teavün şirketlerinin biran evvel tesisi ile menafi ve suret-i teşkil ve idaresi hakkında risale neşri.” Madde 6- “seferberliğin bidayetinden beri çiftçiden alınmış olan her nevi hayvanat, hububat ve iâşe zahiresi bedellerinin başka suretle vuku bulan her tür nakliyat ücretlerinin hükümetçe ödenmesi ve bunların teşekkül edecek olan teavün şirketlerine itasıyle mukabilinde alacaklı olan çiftçilere şirket hisse senetlerinin verilmesi.” A. Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, 1923- İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981, s. 396.

⁶¹² Varlık, s. 103.

Cumhuriyet döneminde kooperatifçilikle ilgili ilk önemli yasa 21 Nisan 1924 tarihli İtibari Zirai Birlikleri Kanunu'dur. Bu kanuna göre; Ziraat Bankası'nın gerekli göreceği yerlerde, üreticilerin çoğunluğunun benimsemesi ve Ziraat Vekâleti'nin onayı ile kooperatif kurulabilecek ve bu kooperatifler kredi işlerinin yanı sıra, alım ve satım da yapabileceklerdi. Yasa, kooperatifler üzerinde Ziraat Bankası'nın kesin bir denetimini getirmektedir. Yasaya göre, kooperatif bulunan bir yerde kooperatife üye olmayanlar Ziraat Bankası kredilerinden yararlanamazlar. Ancak, yasadaki bazı aksaklıklar nedeni ile amaçlanan kooperatif birlikleri gerçekleştirilememiştir. 1926 tarihinde hazırlanan Ticaret Kanunu'nun 477-500 maddeleri kooperatiflere ilişkindir. Bu yasadan yararlanarak 1929 yılına kadar Ege ve Karadeniz bölgelerine çoğu bütün üreticileri tarafından kurulmak üzere 10 kadar kooperatif kurulmuştur.⁶¹³

1920'lerde Türkiye'nin her yerinde özellikle ticari ürünlerin yetiştirildiği kıyı bölgelerinde çok sayıda mahalli banka kurulmuştu. Çevredeki köylülere kredi vermek, bölge mallarının pazarlanması için kredi sağlamak, doğrudan ticaret yapmak, ticari tarım ürünlerinin işlenebileceği fabrikalar kurmak gibi işlevleri olan mahalli bankalar, bu işlevlerini 1930'larda da sürdürmüş ve bu dönemde geliştirilmeye çalışılan kooperatifçilik hareketinin vasisi durumunda olmuştur. Ziraat Bankası da bu bankaları kredi ve diğer açılardan destekleyen bir kurum olarak çalışmıştır.⁶¹⁴

1920'lerde hükümet, tarımsal üreticileri pazarlama kooperatifleri etrafında örgütlemek için eylemde bulunmadı. Ancak Dünya Buhranı'nın tarım üzerindeki etkileri ve tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüşü hükümeti bu konuda harekete geçirdi.⁶¹⁵ Buhrana giriş yıllarından itibaren ürün fiyatlarında büyük ölçülerde ve sürekli bir düşüş yaşandı. Sanayi ürünlerinin fiyatlarında bu derece bir düşüş yaşanmadı. 1927-1935 yılları arasında tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüş % 30-70 arasındayken sanayi ürünü fiyatlarındaki düşüş % 20'yi pek aşmadı, bir başka deyişle iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine olarak değişti.⁶¹⁶

⁶¹³ Varlık, s. 103-104.

⁶¹⁴ Silier, s. 88.

⁶¹⁵ Tezel, s. 486.

⁶¹⁶ Varlık, ss. 113-115.

Devletin doğrudan işletmeci olarak ekonomiye müdahalesi dönemine girilirken yönetim sanayiye yönelmeyi planlamaktaydı. Hükümetin hem sanayiye hammadde temini için hem de tarım kesiminin alım gücünü artırarak sanayi ürünlerine talebi artırmak için tarım kesiminin desteklenmesi gerekiyordu. Ayrıca, ayrıca durumu kötü olan tarım kesiminin durumu iyileştirilerek olası bir sınıf çatışmasını önlemek veya geciktirmek ve tarım kesiminden sağlanan vergi geliri de artırılmak isteniyordu. Bu amaçla çıkarılan yasalardan ilki 28 Mayıs 1929 tarih ve 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifler Yasası'dır.⁶¹⁷

Yasanın gerekçesi açıklanırken çiftçilerin kredi bulmakta karşılaştıkları güçlükler belirtildikten sonra çiftçinin aldığı krediyi tarımla ilgili alanlarda kullanıp kullanmadığının ayrıca önemli olduğu belirtiliyor ve bu kontrolün ancak çiftçinin durumuyla yakından ilgili mahalli bir teşekkülle başarılabileceği söyleniyordu.⁶¹⁸

24 maddeden oluşan Zirai Kredi Kooperatifleri Yasası'na göre; en az 100 hane ve 500 nüfusa sahip yerlerde Ziraat Bankasının ve İktisat Vekâletinin onayı alınarak kooperatif kurulabilecekti. Kooperatiflerin mukavelenameleri Ziraat Bankası tarafından hazırlanacak ve Ziraat Bankası gerekli görürse kooperatifleri denetlenecekti. Kooperatifler sadece Ziraat Bankası'ndan kredi alabilecek, kooperatiflerin bulunduğu yerlerde kooperatife üye olmayanlar ziraat bankasından kredi alamayacaktı. Ziraat Bankası'ndan alınan krediler kooperatif tarafından üyelere kısa vadeli gereksinimlerini karşılamaları için dağıtılacak, bir ortağa köylerde 500, kasaba ve şehirlerde 1.000 liradan fazla kredi verilemeyecek, yalnız 300 liradan fazla hissesi olanlara belirtilen

⁶¹⁷ Varlık, s. 105.

⁶¹⁸ Varlık, s. 106-107 "...Zirai istihsalatı için çiftçi herkesden ziyade krediye muhtaçtır. Büyük itibar müesseseleri maddi ve sağlam, aynı zamanda nakde her zaman kabili tahvil olan menkul ve gayrimenkul teminat mukabilinde iş yaparlar. Bu müesseselerin müstakrizlerin şahsi evsaf ve kabiliyetlerine ve istihsal kudretlerine istinaden yaptıkları muamele pek azdır. Çiftçi sınıfının büyük bir ekseriyeti ise muhtaç olduğu kredinin istihsalı için kafi derecede bir banka teminatı irae edemeyecek vaziyettedir. İtibarı zirainin tam ve hakiki surette taazzuv etmediği devirlerde murabahacılık çiftçinin istihsal kudretini ve dolayısıyla memleketin iktisadi bünyesini kemiren müthiş bir illet olmuştur. Memleketimizin yalnız ücra köşelerinin değil belki en feyyaz ve mamur istihsal mıntıklarının dahi az çok bu illetin tahribatından müteessir bir manzara arzettiğine esefle şahit olmaktadır. Murabahanın faaliyet sahası dahilindeki yerlerde para kirasının vasıl olduğu fahiş seviye zürrain istihsal hayatını akamete ve felce uğratacak en korkunç amildir ... Binaenaleyh itibarı zirainin tensiki ne kadar ehemmiyetli bir mesele ise tevzi olunacak kredinin çiftçiye istihsal kabiliyeti verecek zirai işlerde kullanılıp kullanılmadığını yakından takip ve murakabesi aynı derecede hayati ehemmiyeti haizdir. İtibar müessesesinden uzak bir yerde yaşayan bir köylünün vaziyetini ve istihsal ettiği krediyi müzmir bir tarzda istimal edip etmediğini daima bir murakabe altında bulundurmak en sıkı bir banka disiplininin bile temin edemeyeceği müşkül bir iş olduğuna şüphe yoktur. Bu sahadaki en müessir murakabe çiftçinin vaziyet ve faaliyeti ile yakından alakadar olan mahalli bir teşekkül ile başarılabılır." (Metinde kullanılan tüm gerekçe, yasa metni ve görüşmeler Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarını yansıtan 1929 ve 1935 yılı Zabıt Ceridelerinden alınmıştır.)

miktarın % 50 fazlası verilebilecekti. Üyeler ürünlerini kooperatif haricine izin almaksızın satamayacaklardı. Kooperatifler bazı resim, harç ve vergilerden bağışık olacaklardı.⁶¹⁹

1929-1938 arasında, kredi kooperatiflerinin sayısı 65'ten 586'ya çıktı. Bu kooperatiflerin yarısından çoğu Batı Anadolu ile Karadeniz fındık bölgesindeki 8 ilde toplanmıştı. Bir başka değişle, kooperatifçilik faaliyetleri ihracata dönük belli ürünlerin yetiştirildiği bölgelerde yoğunlaştı.⁶²⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım satış ve tarım kredi kooperatifleri kurulmuş olmakla birlikte, ekonomide tarım kooperatifleri önemli bir yere sahip olması 1935 yılında 2834 tarım satış ve 2836 sayılı tarım kredi kooperatifleri yasalarının çıkartılmasından sonra olmuştur. Bu kanunlar üreticilerin ekonomik örgütlenmesi bakımından önemlidir.⁶²¹ Bu kooperatiflerin finansmanı, geliştirilmesi ve denetlenmesi görevi Ziraat Bankası'na verildi. Tarımsal üreticilerin kredi kooperatifleri aracılığıyla kredi alabilmeleri, eğer bölgelerinde ürünleriyle ilgili bir satış kooperatifi bulunuyorsa ona üye olmalarına bağlandı.⁶²²

Bakanlar Kurulu'nun 29 Mayıs 1934 tarihinde Meclis'e sevk ettiği Tarım Kredi Kooperatifleri Yasası ile ilgili görüşmeler 4 Ekim 1935 tarihinde başlamıştır. Kredi kooperatiflerine ilişkin yasa satış kooperatifine ilişkin yasadan önce hazırlanmış olmasına karşın, ondan sonra kabul edilmiş ve 2 Kasım 1935 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 2836 sayılı yasanın gerekçesinde ondan önce uygulamada olan 1470 sayılı yasanın tam olarak işlevlerini yerine getiremediği belirtilmektedir. Gerekçede kredi kooperatifleri ile Ziraat Bankası arasındaki ilişkilerin açıklanmıştır. Bu ilişkilere bakıldığında, kooperatiflerin tamamen Ziraat Bankası'nın denetiminde bulundukları görülecektir. Banka, kooperatiflere açılacak kredi hacmini tespit etmekte, idare masraflarının miktarını belirlemekte, genel kurulca seçilecek idare

⁶¹⁹ Varlık, s. 107-108.

⁶²⁰ Silier, s. 91.

⁶²¹ Bakırcı, s. 79.

⁶²² Tezel, s. 486-487.

heyetini «veto» etmeye, kooperatiflerin belli bir miktarın üstündeki paralarını denetlemeye yetkilidir.⁶²³

2836 sayılı Tarım Kredi Kanuna ile Kooperatiflerinin amaç ve çalışma alanları ise şu şekilde belirlenmiştir;⁶²⁴

- Ortaklarının kısa ve orta vadeli kredi ihtiyaçlarını karşılamak,
- Ürünleri değerlendirmek,
- Ortaklaşa faydalanabilecekleri her çeşit makine, ekipman ve tesisleri temin etmek,
- Üretim ve zorunlu tüketim maddeleri ile üretim araçlarını toptan sağlamak, bu amaçla diğer kuruluşlarla işbirliği yapmak,
- Çiftçinin mesleki ve teknik yönden bilgilerini artırmak, sosyal ve kültürel konularla ilgili faaliyetlerde bulunmak, kurslar açmak ve seminerler düzenlemek,
- Mevduat toplamak, bankacılık hizmetleri ve sigorta acenteliği yapmak veya bu gibi kuruluşlarla işbirliği yapmak.”

33 madde olan yasanın getirdiği önemli hükümler şöyle sıralanabilir:

“ 1.Yasada belirtilen hükümler çerçevesinde çiftçiler aralarında birleşerek tarım kredi kooperatifi kurabilirler. Tüccar ve komisyoncular kooperatiflere giremezler.

2. Kooperatiflerin kurulacağı yerler Ziraat Bankası'nın önerisi veya ilgililerin başvurusu üzerine Ekonomi Bakanlığınca belirlenir. Kooperatif kurulması için en az 30 ortağın bulunması gereklidir. Ortakların Ziraat Bankası'nca hazırlanacak ana mukaveledenarneyi imzalamasından sonra, bunun Banka ve Ekonomi Bakanlığınca onaylanmasıyla kooperatif faaliyete başlayabilir.

3. Sekiz sene ortaklık yapmadan kooperatiflerden ayrılanlar hiçbir hak iddia edemezler.

4. Tarım satış kooperatiflerine ortak olanlar kredi kooperatiflerine de ortak olmak zorundadırlar. .

5. Kooperatiflere olan borcunu ödemeyenlerin ve kefillerin taşınır ve taşınmaz malları haczolunabilir. Bunlar gerekirse kooperatife kalır.

6. Kooperatifler, ortaklarının tohumluk, fidan, işçi ücretleri, gübre, araç-gereç gibi gereksinimlerini karşılamak için kredi açabilir. Kredinin sınırı Ekonomi Bakanlığının onayı ile Ziraat Bankasınca belirlenir. Kredi kooperatiflerinin bulunduğu bir bölgede, Ziraat Bankası, kooperatif ortağı olmayanlara ancak maddi karşılık alarak kredi açabilir.

⁶²³ Varlık, s. 121.

⁶²⁴ Bakırcı, s. 79-80.

7. Kooperatiflerin ortaklarına verecekleri kredi faiz ve komisyonlar, Ziraat Bankası'nın uyguladığı oranların üstünde olamaz. Tarım kredi kooperatifleri sadece Ziraat Bankasından kredi alabilirler. Kooperatifler, 300 liradan fazla olan paralarını Ziraat Bankasının herhangi bir merkez, şube veya sandığına yatırmak zorundadır. Kuraklık, sel, dolu gibi doğal afetler durumunda ortakların borçları Ziraat Bankasının da onayı alınarak ertelenebilir.

8. Tarım kredi kooperatifleri bazı resim, vergi ve harçlardan bağıştır.

9. Ekonomi Bakanlığı uygun görürse, bir ekonomik bölgedeki kredi kooperatifleri Birlik haline dönüştürülebilir. Birlikler, Ziraat Bankası ile kooperatifler arasında yer alır. Ziraat Bankası, Birliğe, Birlik kooperatife kredi açar. Ödemeler tersi biçimde işler. Birbiri ardına kabul edilen iki yasa ile pazarlama olanakları olan tarım ürünlerinin, piyasadaki denetimleri sağlanmıştır.”

1936-1940 yılları arasında, İzmir Bölgesi'nin tarihi 1913-1914'e inen incir ve üzüm satış kooperatifleri birliği olan Tariş'ten başka ülkede 6 tane yeni satış kooperatifi kuruldu. Bunları en önemlileri, Karadeniz'deki fındık üreticileri için kurulan Fiskobirlik, Adana bölgesindeki pamuk üreticileri için kurulan Çukobirlik ve Bursa'daki ipek böceği üreticileri için kurulan Kozabirlik'ti. Önemli bir başka ihrac ürün olan tütünde, Tekel Genel Müdürlüğü önemli bir yere sahip olduğu için satış kooperatifi örgütlenmesine gidilmedi.⁶²⁵

Tezel'e göre, tarım satış kooperatifleri çiftçiyi piyasada korumak için etkili olamadı. Kooperatifler hükümetin ve Ziraat Bankası gibi hükümete bağlı kuruluşların uzantısı olarak kaldı, köylünün yönetime katılması sağlanamadı. Ayrıca kooperatiflerin kaynakları ve köylünün katılımı yetersiz kaldı.⁶²⁶ Kamu kesiminden tarıma sağlanan kredi imkânları tarımsal verimliliği artırmakta önemli bir rol oynamadı. Ele alınan dönemde köylü kesimin büyük bölümünü oluşturan aile biriminin yapacağı yatırımların, gerekli bilgi yayma çalışmaları, üretim ve pazarlama düzenlemeleri ile desteklenmediği için, getiri oranı sınırlı kaldı. Köylüler, ellerine geçen küçük kredileri daha çok tüketim harcamaları için kullandı.⁶²⁷

⁶²⁵ Tezel, s. 487.

⁶²⁶ Tezel, s. 487.

⁶²⁷ Tezel, s. 497.

Silier'e göre de kooperatifçiliğin genelde Ziraat Bankası ve diğer büyük bankalarla bağlantı içinde olan yerel bankaların güdümünde gelişmesinden dolayı kooperatifler küçük ve orta üreticiler lehine işleyen örgütler haline gelememişlerdir.⁶²⁸

2.2.2.3. Tarımda Makineleşme

19. yüzyılın sonlarına doğru Ege ve Akdeniz Bölgelerinde yoğun makine kullanılan bölgeler ortaya çıkmıştı. Ancak 1920'lerde, köylü ailelerin % 20'si üretim araçlarından yoksundu ve tarım makineleri toplam tarım araçlarının %1'ni oluşturuyordu.⁶²⁹

Tarımda makine kullanımının teşvik edilmesi, büyük arazi sahiplerinin yararına olduğu kadar, yöneticilerin ülkede doğal kaynaklara göre bir nüfus yetersizliği olduğu bunun makine kullanımıyla giderilmesi gerektiği yönündeki anlayışlarını da yansıtıyordu.⁶³⁰

Makineleşmeyi teşvik politikasında üç önemli uygulama söz konusuydu:

*“(1) Genel olarak büyük çiftçiler ile makine kullanan büyük çiftçilerin ve yardımcılarının askerlikten muaf tutulması (2)Makinalarda kullanılan akaryakıt ve kimyevi girdilere gümrük muafiyeti uygulanması, (3)Hükümet malı traktörlerin büyük çiftçilere elverişli şartlarla kiralanması.”*⁶³¹

Adana ve İzmir bölgesinden gelen milletvekilleri, 1922'de meclise tarım makinelerinde kullanılacak akaryakıt ve yağların gümrük vergilerinden bağışlanmasını içeren bir öneri getirdiler. 1923'te çıkarılan bir kanunla, makine kullanan çiftçilere yakıt, yağ ve bazı tarımsal girdiler üzerindeki gümrük ve tüketim vergileri iade edilmeye başlandı. Bu yolla sağlanan desteğin kapsamı 1924, 1926 ve 1929 yıllarında genişletildi. 1926-29 yılları arasında merkezi bütçeden çiftçilere yapılan vergi ödemesi 6,3 milyon TL'yi buldu.⁶³²

⁶²⁸ Silier, s. 91.

⁶²⁹ Silier, s. 18-19.

⁶³⁰ Tezel, s. 503.

⁶³¹ Silier, s. 19.

⁶³² Tezel, ss. 502-503.

Tarımda makineleşmeyi sağlamak amacıyla 1923'te Ziraat Bankası eliyle tarım araçlarının ithali ve çiftçiye gümrüksüz dağıtılması kanunlaştırılmıştır.⁶³³

1924 yılında ekim alanlarını genişletmek için çıkan kanunda belli koşullarla askerlikten muafiyet getirilmiştir. Traktör ve motorlu araç sahibi ve bunları kullanan çiftçiler için, iki makinist ve işlenen her 250 dekar için bir kişi askerlikten muaf tutulmuştur. Ayrıca, tarım alet ve makinalarını tamir edebilecek belli sayıda teknik eleman askerlikten muaf tutulmuştur.⁶³⁴ 1924 yılında uygulanan “Silah Altına Alma Yasası” ile askerdeki köylülere, tarımdaki yeni yöntemlerin öğretilmesi ve tarım makinelerinin tanıtılması düşünülmüştür.⁶³⁵

1924'te Adana'da 100 traktör satılmış, devlet malı traktörler büyük çiftliklere kiralanmıştır. Bu yıllarda 486'sı hükümet malı olmak üzere toplam 501 traktör tahmin edilmektedir. 1925'te Ziraat Bankası yalnızca Tarsuslu çiftçilere 50 traktör dağıtmıştır. Bu yıllarda Adana'daki arazinin yaklaşık %10'nun traktörle işlendiği tahmin edilmektedir.⁶³⁶

Tarımda makineleşmeyi özendirmek için 1926'da (752 sayılı) “Ziraat Makinelerinde ve Ziraatte Kullanılan Mevadı Müştaike ve Muharrike ile Müstahzeratı Kimyeviye'nin Rüsumu Hakkında Kanun” çıkarıldı.⁶³⁷ Bu kanunla tarımda kullanılan kimyevi ilaçlar ve traktör, motorlu pulluk, biçer döğeri, kamyon kamyonet kullanan çiftçilerin bunlar için harcadıkları petrol, benzin ve mazot vergiden muaf tutulmuş, ancak vergi muafiyetine tabi olan ziraat makinelerinden her beygir kuvveti için 80 kuruş vergi alınacağı belirtilmişti.⁶³⁸ Bu kanunun çıktığında 600 olan traktör sayısı, 1929 yılında 2003'e ulaştı.⁶³⁹

1920'lerde tarımda makineleşmenin artışında etkili olan diğer bir unsur da I. Dünya Savaşı sırasında gelişen dünya makine sanayinin ulaştığı kapasiteyi savaş

⁶³³ Muzaffer Bakırcı, **Türkiye'de Kırsal Kalkınma: Kavramlar- Politikalar- Uygulamalar**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 69.

⁶³⁴ Silier, s. 19.

⁶³⁵ Bakırcı, s. 66.

⁶³⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, s. 83-84.

⁶³⁷ Bakırcı s. 70.

⁶³⁸ Silier, s. 20.

⁶³⁹ Tekeli, İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, s. 84.

⁶³⁹ Bakırcı s. 70.

sonrasında tarım makine ve aletleri satarak değerlendirmek istemesiydi. Yabancı firmalar Türkiye'deki temsilcilikleri vasıtasıyla yoğun bir pazarlama kampanyası yürütüyorlardı.⁶⁴⁰

1927 Tarım Sayımı sonuçlarına göre Türkiye'de 15.711 tarım makinası (traktör, çayır makinası, tırmık, biçerbağlar, harman makinesi, tohum ekme makinesi, triyörler) vardı. Bu sayı 1914'teki sayılarla karşılaştırıldığında % 30 civarında bir artış olduğu görülmektedir.⁶⁴¹ 1927 Tarım Sayımına göre Türkiye'de 1.187.000 karasaban varken bunun ancak 1/6'sı kadar (210.000) pulluk vardı. Trakya, İstanbul, Bursa, Kocaeli'nde bu oran 1/2 iken, Orta ve Güney Anadolu'da 1/10-15, Doğu Anadolu'da 1/30, Karadeniz'de 1/40 kadardı.⁶⁴²

Türkiye'de 1926-1927 yılında başlayan buhranın derinleşmesiyle makineli tarımın teşviki tartışılmaya başlandı. 1928 yılında yaşanan tartışmalarda, Adanalı çiftçiler yeteri kadar iş gücü bulunamamasından ve makineli tarımın hayvanlı tarıma göre daha karlı olmasından dolayı makineli tarımın teşvikini savunmuşlardır.⁶⁴³

Makineli tarımın teşvikinden vazgeçilmesini onun yerine hayvanlı tarımın teşvik edilmesini savunanların gerekçesi ise şunlar olmuştur: makine sayısının artmasıyla teşvikten dolayı hazineye gerçekleşen vergi kaybını artmıştır, 50-60 milyon dönümlük tarım alanının sadece 1.5 milyonunda makineli tarım yapıldığı için çiftçinin küçük bir bölümü himaye edilmektedir. Tarım makineleri ve bunların kullandıkları akaryakıt ve yedek parçaların tamamı ithal edildiğinden kazancın büyük kısmı dışarı gitmektedir.⁶⁴⁴

1928'te yaşanan kuraklığın da etkisiyle 1926 yılında çıkarılan kanunda değişikliğe gidilerek 1527 sayılı kanun çıkarılarak tarımsal ürünleri taşımada kullanılan kamyon yakıtları muafiyet kapsamı dışında tutuldu.⁶⁴⁵ Tarımda makineleşmeyle ilgili tartışmaların sürdüğü bu dönemde, bu kanunla 1926'daki kanunla vergi muafiyeti tanınan çiftçilerin ve makinelerin kapsamı genişletildi, köy dışında yaşayan toprak

⁶⁴⁰ Tekeli, İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", s. 83.

⁶⁴¹ Tekeli, İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", s. 84.

⁶⁴² Tekeli, İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", s. 84.

⁶⁴³ Silier, s. 22.

⁶⁴⁴ Silier, s. 22.

⁶⁴⁵ Tekeli, İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", s. 84.

sahiplerinin ve kiralayarak tarım makineleri kullananların da bu muafiyetten faydalanabilmeleri sağlandı.⁶⁴⁶

Buhran tarım kesiminde cumhuriyetin ilk yıllarında başlatılan makineleşmenin durmasına neden oldu. Düşen ürün fiyatlarının ekim için harcanan benzini karşılaması imkânsız hale geldi. Türkiye 1928 yılında 2.30 milyon TL tutarında tarımsal makine ithal etmişti. İthal ettiği tarımsal makinelerin tutarı 1933’de 0.22 TL’ye düştü.⁶⁴⁷

1929 yılı sonuna doğru yoğunlaşan Dünya Ekonomik Bunalımı, tarımda makineleşmenin, özellikle de traktör sayısındaki artışın, dönüm noktası oldu. Buhran sırasında tarım ürünlerinin fiyatlarının hızla düşmesi bezinle çalışan traktörleri ekonomik olmaktan çıkarmıştı. Büyük çiftlik sahipleri ucuza aldıkları benzini tarımda kullanmak yerine piyasaya intikal ettirmeyi daha karlı buluyorlardı. 10 Haziran 1930’da çıkarılan “Ziraat Makinelerinde Kullanılan Mevadı Müşteile Hakkındaki 752 ve 1527 Sayılı Kanunlara Müzeyyel Kanun” ile tarım makinelerinde kullanılan benzin ve petrol üzerindeki muafiyet kaldırılıyor ve bu yakıtla çalışan traktörlerin için tazminat ödenmesi öngörülüyordu.⁶⁴⁸ Bu değişiklik sonucu zarara uğrayan çiftçilere traktör başına tazminat ödendi. 1930-1934 arasında toplam 3.5 milyon lira tazminat ödendi.⁶⁴⁹ Ağır yağlar üzerindeki muafiyet devam ediyordu, ödenen tazminatla çiftçiler ağır yağ ile çalışan traktörler alabilirlerdi. Ancak hükümet tarlaların atla sürülmesinden yanaydı. Bu kanuna tarlalarını beş yıl atla sürme sözü veren çiftçilere %10 daha fazla tazminat ödenmesiyle ilgili madde eklendi.⁶⁵⁰

Çekim hayvanı olarak öküz değil atın teşvik edilmesinin ardında ekonomik nedenlerden ziyade Genel Kurmay Başkanlığının istekleri de vardı. 7 Eylül 1930’da Genel Kurmay Başkanlığı Başvekâlete ve İktisat Vekâleti’ne yazdığı tezkerelerle traktör yerine at ithal edilmesini istemişti. Bu istek üzerine İktisat Vekâleti’nin Ziraat Fen Müşavirleri heyeti tarafından hazırlanan raporda at savunuluyordu. İzlenen politikalar

⁶⁴⁶ Silier, s. 22

⁶⁴⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1982, s. 15

⁶⁴⁸ Tekeli, İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)*”, s. 84.

⁶⁴⁹ Tezel, s. 504.

⁶⁵⁰ Tekeli, İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)*”, s. 84-85.

sonucunda at sayısında hızlı bir artış yaşandı. At sayısı, 1927’de 491.271 iken, 1934’te 738.000’e, 1937’de 1.057.000’e çıktı.⁶⁵¹

1930-1934 arasında hem tarım politikasındaki değişimin hem de tarım ürünleri fiyatlarındaki hızlı düşüşün etkisiyle tarımda kullanılan traktör sayısı yarı yarıya azaldı.⁶⁵² Gerekli bakım altyapısı kurulmadan makineleşmeye geçilmesi de traktör sayısında düşüş yaşanmasının diğer bir sebebiydi.⁶⁵³

Çekim gücü sağlayan traktörlerin sayısında azalma yaşanırken, tarım aletlerinde artış sürdürülmeye çalışıldı. 2 Haziran 1930’da çıkarılan bir kanunla İktisat Vekâleti’ne pulluk ve tarım aletleri temin etmek için Ziraat Bankası’nda 2.000.000 TL tutarında bir sermaye tesissine yetki verildi. 1930’a gelindiği yerli pulluk imalatı da gelişmişti, Türkiye’nin ihtiyacı olan pulluğu yapabilecek duruma gelmişlerdi. Yerli imalatı korumak için pulluk ithaline ek gümrük vergisi kondu. Pulluk sayısı üretim kapasitesi oranında bir artış göstermedi. 1927’de 210 bin olan pulluk sayısı, 1933’te 266 bine, 1936’da da 410 bine çıktı.⁶⁵⁴

Devletçi sanayileşme programının uygulandığı yıllarda tarım politikasında da devlet kuruluşlarına ağırlık verildi. 1937’de Tarım Bakanlığı’na bağlı olarak makina kombinaları kurulmasına, bunların özel çiftlikler makine ve araç kiralamasına karar verildi. Bu kombinalardan daha çok büyük çiftlikler faydalandı.⁶⁵⁵ 1930’lu yılların ikinci yarısında tekrar Zirai kombinaların kurulmasıyla gündeme gelen tarım makinelerini teşvikle dünya fiyatlarıyla yarışabilecek buğday yetiştirilmek isteniyordu.⁶⁵⁶

1938’de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, yılda birkaç bin demir pulluk ve bazı tarım aletlerini yapan atölyeler işletmeye başladı. Bu atölyeler, daha sonra 1943’te kurulan Türkiye Zirai Donatım Kurumu’na devredildi.⁶⁵⁷

⁶⁵¹ Tekeli, İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, s. 85.

⁶⁵² Tezel, s. 504.

⁶⁵³ Tekeli, İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, s. 85.

⁶⁵⁴ Tekeli, İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, s. 85.

⁶⁵⁵ Tezel, s. 504.

⁶⁵⁶ Tekeli, İlkin, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, s. 87.

⁶⁵⁷ Tezel, s. 504.

1930’larda devlet açtığı şeker fabrikaları için şeker pancarı temin etmek için çiftçileri modern teknikler ve tarım makineleri kullanma konusunda teşvik etmiştir. Şeker fabrikaları üretim tekniklerini geliştirmek konusunda aktif bir rol oynamak zorunda kalmıştır. Örneğin, Turhal Şeker Fabrikası açıldıktan sonra şeker ekecek köylüye köylünün malı olmak üzere tarım aletleri (200 tırmık, 200 araba, 650 pulluk, 10.00 diğren, 15. 000 sökme aleti) dağıtılmıştır. Ayrıca bazı tarım alet ve makineleri (160 tohum ekme makinesi, 50 kembriç merdanesi,18 haşarat mücadele aracı) de köylüye ödünç olarak verilmiştir.⁶⁵⁸

Bütün ülkedeki traktör sayısı 1930’da 2000 iken 1930’lu yılların sonlarına doğru sayı binin altına, 1944’te 960’a düştü. Tezel’e göre bu durumun sebebi, bu dönemde yöneticilerin makineleşme konusundaki hedefi gayet mütevazı olmasıydı. Devlet Üretme Çiftlikleri ve devletin kuracağı Traktör Kombinalarında birkaç bin traktörü devreye sokmaktan ibaretti.⁶⁵⁹

Aruoba’ya göre traktör sayısındaki düşüşte 1930’lu yılların özellikleri önemli rol oynamıştır. Sayıdaki düşüşün yanı sıra ithal edilen makine ve aletlerden yeteri kadar yararlanılamaması da, kullanma, tamir, bakım, yedek parça ve benzeri problemlerden dolayı, önemli sorun olmuştur. Teknolojik değişime ve yenileşme sürecinin, gerek dönemin genel gerekse Türkiye’nin özel koşullarına bağlı olarak, başarılı olmadığı görülmektedir.⁶⁶⁰

2.2.3. Tarım Politikasının Sonuçları

Tarım politikasının sonuçları değerlendirilirken tarım ürünlerinin üretim miktarı, tarımın gayrı safi milli hâsıla (GSMH) içindeki yeri, tarımın dış ticaretteki payı, tarımda istihdam edilen nüfus ve tarımda kullanılan arazi dikkate alınacaktır.

⁶⁵⁸ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 128.

⁶⁵⁹ Tezel, s. 480.

⁶⁶⁰ Aruoba, s. 83-84.

2.2.3.1. Üretim Miktarı

Bu dönemde tarımsal ürünlerin üretim miktarı üzerinde tarım ürünlerinin temel ihraç ürünleri olması, yıllara göre iklim koşullarındaki değişimler ve 1929 Bunalımı ve sonrasında izlenen iktisat politikaları etkili olmuştur.

Tablo 2.4.
Bazı ürünlerin Üretim Miktarı 1914-1940

Dönem	Buğday (1000 ton)	Pamuk (1000 ton)	Tütün (1000 ton)	Şeker Pancarı (1000 ton)
1914	3.420 (1)	30	49	-
1923-1925	972 (2)	44	45	6 (3)
1926- 1930	1.926	51	50	49
1931- 1935	2.304	40	36	294
1936- 1940	3.636	64	68	453

Kaynak: Tezel, Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi, 2015, s. 428

(1) Anadolu ve Trakya için 1914- 1915 ortalaması.

(2) 1925 rakamı.

İktisadi bütünleşme ve pazara açılma olayının etkisi ihraç ürünleri açısından bakıldığında daha net görülmektedir. 1923-1924 yılında 2 bin çiftçi 12 bin dekar alanda 980 bin kilo tütün üretirken, 1927 yılında 6600 bin çiftçi 75 bin dekar alanda, 3.5 milyon kilo tütün üretmiştir.⁶⁶¹

Türkiye'nin ihracatının % 80'den fazlasını oluşturan tarım ürünlerinin fiyatları dünya piyasasında 1925 yılında maksimuma ulaştıktan sonra düşme eğilimi göstermeye başladı. Dış mübadele hadleri aleyhe döndü. Fiyat düşüşü iç piyasaya da yansıdı. Bu duruma kötü hava şartları da eklenince tarımsal üretim, 1927 ve 1928'de azaldı. Azalma özellikle hububat üretiminde yaşandı, 1927 ve 1928'deki buğday üretimi 1926'daki üretimin ortalama yarısı kadardı.⁶⁶²

1928-1929 döneminde buğday üretimi % 94, tütün % 56, şeker pancarı % 75 artarken ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminde %8 dolaylarında gerileme yaşandı. 1926-1929 yıllık milli gelir büyüme hızı ortalaması % 10,9 iken tarım

⁶⁶¹ Aruoba, s. 84.

⁶⁶² Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927- 35 Depresyonu, Kapital Birikim ve Örgütlemeler", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 14- 16 Ocak 1977 s. 241-243.

kesimindeki gelişmenin yavaşlaması nedeniyle 1930–1939 ortalama büyüme hızı ise % 6,8’e gerilemiştir.⁶⁶³

Tablo 2.5.
1928- 1934 Arası Dönemde Bazı Ürünlerin Üretim Miktarındaki Değişimler

Yıl	Buğday (bin ton)	Arpa (bin ton)	Tütün (ton)	Pamuk (ton)	Üzüm (ton)	İncir (ton)	Fındık (ton)	Zeytin (ton)
1928	1.641	900	43.035	76.110	634.499	71.663	21.549	413.616
1929	2.718	1699	36.503	63.536	719.099	47.776	6.253	188.007
1930	2.586	1536	46211	51.435	493.499	54.290	47.625	313.346
1931	2.992	1804	51111	61.746	422.999	60.805	23.297	144.139
1932	1.936	1167	18040	19.897	916.499	54.290	41.567	325.889
1933	2.671	1598	40148	27.791	775.499	60.805	46.825	188.007
1934	2.714	1672	35678	37.762	879.924	56.462	33.599	325.880

Kaynak: Tekeli, İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, s.11

Tablo’ 2.5’de Buhran yıllarında buğday gibi tarımsal gelirden önemli paya sahip olan ürünlerle, ihracatta önemli paya sahip olan tütün, pamuk, üzüm gibi ürünlerin üretimindeki gelişme görülmektedir.

Hububat üretimini 1928 ve 1932 yıllarında kötü, 1931 yılında ise diğer yıllara göre daha iyi olduğu görülmektedir. İhracatın ortalama % 25’ni karşılayan tütün üretimi ve 1930 yılında ihracatın % 11’ini karşılayan pamuk üretimi 1932 yılında belirgin şekilde düşüş göstermiştir. Tütün üretimi ileriki yıllarda artış göstermiş ancak pamuk üretimi düşük kalmaya devam etmiştir.1932 yılı incir, üzüm, zeytin ve fındık için bol ürün yılı olmuş, ancak bu ürünlerin üretimindeki artış buğday, arpa, tütün, pamuk üretimindeki düşüşü dengeleyememiştir.⁶⁶⁴

Kısa bir dönem söz konusu olduğundan bu gerileme tarımsal teknoloji sabit sayılırsa iki nedenle açıklanabilir; iklim koşullarındaki elverişsizlik ve ekilen alanın azalması.⁶⁶⁵

⁶⁶³ Hüseyin Topuz, Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi(1923-1950), **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.12, S.3, Yıl 2007, s. 385.

⁶⁶⁴ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 10.

⁶⁶⁵ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 12-14.

Tablo 2.6.
Tarımsal Üretimin Verimliliğindeki Değişmeler

Yıl	Buğday kg/hektar	Arpa kg/hektar	Tütün kg/hektar	Pamuk kg/hektar
1928	577	579	650	429
1929	980	4231	690	343
1930	921	1015	666	187
1931	1031	1216	684	285
1932	728	855	645	128
1933	994	1161	787	172
1934	860	1039	734	192

Kaynak: Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 12.

Buğday ve arpa için bakıldığında 1928 ve 1932 yıllarında birim alandaki verimin düştüğü görülmekte, yani buğday ve arpanın üretim miktarındaki düşüş kötü hava şartlarıyla açıklanabilir. Ancak, tütün ve pamuğa baktığımızda bu yıllar için birim alanda böyle bir düşüşün söz konusu olmadığı görülmekte dolayısıyla tütün ve pamuk üretimindeki düşüş ekim alanlarının azalmasıyla açıklanabilir. Ekim alanlarındaki azalma ise bu ürünlerin fiyatlarındaki değişimle bağlantılıdır. Tablo 2.6’da görüldüğü gibi tütün ve pamuğun fiyatında 1931’de ani bir düşüş yaşanmış, bu da 1932’de ekim alanlarının daralmasına neden olmuştur. Buğday ve arpa fiyatlarında bir önceki sene yaşanan düşüş ekim alanlarının daralmasına neden olmamıştır. Tütün ve pamuk gibi pazar için üretilen ürünler fiyata karşı daha duyarlıyken çiftçinin daha çok kendi ihtiyacını karşılamak için ektiği arpa ve buğday üretiminde fiyatların düşmesi ekim alanlarının daralmasına neden olmamıştır.⁶⁶⁶

Bunalımın etkileri bölgelere göre de farklılık göstermiştir. Pazara dönük üretim yapan Ege, Marmara ve Çukurova’da üretim miktarındaki düşüş fazla olurken nispeten daha kapalı geçimlik üretim bölgelerinde üretim miktarında düşüş yaşanmamıştır, ancak ürün fiyatlarındaki düşüş daha fazla olmuştur. Yine de geçimlik ekonominin hâkim olduğu bölgeler buhrandan daha az etkilenmiştir.⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 12.

⁶⁶⁷ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 14.

Tablo 2.7.
Çiftçinin Eline Geçen Fiyatların Yıllara Göre Gelişimi

Yıl	Buğday (bin ton)	Arpa (bin ton)	Tütün (ton)	Pamuk (ton)	Üzüm (ton)	İncir (ton)	Fındık (ton)	Zeytin (ton)
1928	13.6	7.8	57.00	65.5	6.2	4.8	25.2	10.2
1929	12.6	7.5	72.70	62.3	4.7	5.1	37.1	9.9
1930	7.3	3.7	72.40	49.4	5.6	4.6	28.5	6.8
1931	4.0	2.9	36.11	31.7	8.0	5.2	25.3	5.9
1932	4.2	2.6	35.27	30.0	4.8	3.7	15	5.5
1933	3.7	1.9	30.60	30.7	3.4	3.6	16.4	4.3
1934	6.6	2.6	45.42	33.1	3.0	2.6	13.9	4.4

Kaynak: Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 13

Bunalımın Türkiye’ etkilediği yıllarda devletin tarımsal alana müdahalesi genellikle ihracatı artırma amacıyladır, ancak ithal ikamesi için kurulan sanayinin ekonomik olarak işlemesini sağlamak için de devlet tarımsal alana bazı müdahaleler yapmıştır. Tarımsal üretime etkisi en çok olan sanayi dalları şeker sanayi ve pamuklu dokuma sanayi olmuştur.⁶⁶⁸

Alpullu ve Uşak Şeker fabrikalarının 1926 yılında faaliyete geçmesi pazar için üretilen şekerpancarı miktarının 5 yıl içinde 4 kat artmasına yol açmıştı.⁶⁶⁹ 1932 yılında 22.700 çiftçi 16.700 hektar alanda pancar üretimi yapıyorken Eskişehir ve Turhal’da iki yeni şeker fabrikasının kurulması da etkisiyle 1934 yılında 64.700 çiftçi 32.500 hektarlık alanda pancar üretimi yapar hale gelmişti. Şeker pancarı üretimini artırmak için devlet çiftçiye tarım aletleri ve makineleri temin konusunda yardımcı oldu, şeker pancarı fiyatlarını nispeten yüksek tutarak şeker pancarı üretimini destekledi. 1935’te Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi kurularak dört şeker fabrikasının ona devredilmesinden sonra, şeker pancarı üretiminde devlet müdahalesi daha doğrudan bir nitelik kazandı.⁶⁷⁰

Pamuk üretimine devletin müdahalesi hem dokuma sanayine hammadde sağlamak için hem de ihracatta pamuğun önemini korumak için olmuştur. Devlet, pamuğun kalitesini artırmak için teşviklerde bulundu. Yerli pamuğa göre daha kaliteli olan açık kozalı pamuk çeşitlerinin ekimini artırmak için tohum ıslah istasyonları kuruldu. 5 Temmuz 1934’te “Merinos Koyunlarının Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş

⁶⁶⁸ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 127.

⁶⁶⁹ Aruoba, s. 84.

⁶⁷⁰ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 127-128.

Pamuk Tohumlarının Üretilmesi Hakkında Kanun” çıkarıldı. Bu çiftliklerin giderlerinin karşılanması için Ziraat Nezareti bütçesinden ödenek ayrıldı. Bu yasaya ek 27 Ocak 1936 tarihinde kaliteli açık kozalı pamuk üretimini yaygınlaştırmak amacıyla “Pamuk Islah Kanunu” kabul edildi. Bu önlemler, nispeten yüksek fiyatlarla da desteklendi ve kaliteli açık koza ekim alanlarında 1935 yılından itibaren hızlı bir artış görüldü.⁶⁷¹

Sanayide hammadde olarak kullanılan tarım ürünlerinin üretiminde (pamuk, şeker pancarı gibi) 30’lu yılların ikinci yarısından itibaren önemli ölçüde artış yaşanmıştır.

2.2.3.2. Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) İçindeki Yeri

1923 yılı Cumhuriyet Türkiye’sinde GSYİH değerinin (1948 yılı üretici fiyatlarıyla) 2 milyar 959,1 milyon TL olduğu görülmektedir, bunun 309,2 milyon TL’si sanayi, 1 milyar 263,5 milyon TL’si tarım, 1 milyar 386,4 milyon TL’si de hizmetler sektöründe meydana getirilmiştir.⁶⁷²

1923 yılı için GSYİH içinde sabit fiyatlarla en yüksek payın % 46.9 ile hizmet sektöründe olduğu, onu % 42.7 ile tarım sektörünün takip ettiği, sanayi sektörünün ise % 10 civarında düşük bir paya sahip olduğu görülmektedir.

1925 yılında aşar verisinin kaldırılmasının etkisiyle 1926 yılında GSYİH içindeki tarımın payı % 44.4’ten % 49.6’ya yükselmiştir.⁶⁷³

1922-1929 dönemi Dünya’da tarım sektöründe büyük miktardaki zirai üretim artışı görülmüştür. Aynı yıllarda Türkiye’de de buna paralel olarak zirai üretim artışı yaşanmıştır.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, ss. 130-132.

⁶⁷² Topuz, s. 382.

⁶⁷³ Topuz, s. 382.

⁶⁷⁴ Topuz, s. 382.

Tablo 2.8.
GSYİH İçindeki Sektör Payları (%) (sabit fiyatlarla)

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET
1923	42.7	10.4	46.9
1924	47.4	8.5	44.1
1925	44.4	8.9	46.9
1926	49.6	8.6	41.8
1927	39.3	11.8	48.9
1928	42.2	10.6	47.2
1929	49.5	9.0	41.0
1930	46.5	9.9	43.6
1931	49.1	10.5	40.4
1932	39.1	13.8	47.1
1933	41.4	14.2	44.4
1934	40.0	15.2	44.8
1935	38.7	15.7	45.6
1936	48.5	12.3	39.2
1937	46.1	13.4	40.5
1938	44.4	14.1	41.5
1939	43.1	15.4	41.5
1940	44.7	14.6	40.7

Kaynak: TOBB, Türkiye’de GSMH, s.11. aktaran Hüseyin Topuz, Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi(1923-1950), <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sduiibfd/article/viewFile/5000122617/5000112922>, (23/05/ 2017), s. 382, 385.

Sanayi sektörünün GSMH içindeki payı 1930’larda belirgin şekilde artış göstermiştir. Tarım kesimi sanayi kesimin gerisinde kalan bir gelişme göstermiştir. Ekonomik buhran ve buhran sırasında alınan tedbirler sanayinin karlılığını artırıcı ortam yaratmıştır. İthalat miktar olarak denetlenerek ve 1929’dan beri uygulanan gümrük tarifeleriyle yerli sanayi korunmuştur. Bu dönemde sanayiye hammadde olan tarım ürünlerinin fiyatının ve işçi ücretlerinin düşük olması, sanayi kesimi üretim girdilerini de düşürme imkânı bulmuştur.⁶⁷⁵

1928-1929 döneminde buğday üretimi %94, tütün %56, şeker pancarı %75 artarken ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminde %8 dolaylarında gerileme yaşandı. 1926-1929 yıllık milli gelir büyüme hızı ortalaması %10,9 iken tarım kesimindeki gelişmenin yavaşlaması nedeniyle 1930-1939 ortalama büyüme hızının ise % 6,8’e gerilemiştir.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 20.

⁶⁷⁶ Topuz, s. 385.

Tablo 2.9.
GSMH'nin Yıllık Büyüme Hızları (Yüzde)

YILLAR	GSMH	TARIM	SANAYİ
1930	2.2	-3.9	8.9
1931	8.7	14.3	5.5
1932	-10.7	-28.8	8.6
1933	15.8	22.1	13.1
1934	6.0	2.7	9.4
1935	-3.0	-6.7	-0.8
1936	23.2	54.1	2.1
1937	1.5	-3.5	7.1
1938	9.5	5.4	13.5
1939	6.9	3.8	10.9

Kaynak: Varlı, s.120, Çavdar, s. 289.

1930-1935 yılları arasındaki sanayinin büyüme hızı (sabit fiyatlarla) % 15 iken tarım üretiminin artış hızı % 1'in altındaydı. Tarım üretimindeki düşme 1929 krizinin yanı sıra iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine değişmesinden kaynaklanıyordu.⁶⁷⁷

Tablo 2.10.
**1924-1939 Arasında Tarım Sektöründe Yaratılan Milli Gelirin,
Genel Milli Gelire Oranı**

YILLAR	ORAN	YILLAR	ORAN
1927	57.6	1934	58.5
1928	57.2	1935	57.7
1929	62.1	1936	59.9
1930	60.3	1937	59.8
1931	61.4	1938	58.1
1932	56.2	1939	57.4
1933	58.1		

Kaynak: Mustafa Recep ERDOĞAN, "Türkiye'de Tarım Vergilendirmesi ve Kalkınma, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C:30, Ekim 1970-Eylül1971, s.238 aktaran Hüseyin Topuz, Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi(1923-1950), <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sduiibfd/article/viewFile/5000122617/5000112922>, (23/05/ 2017), s. 388.

Tablo 2.10'da görüldüğü üzere tarımın milli gelir içindeki payı yıllara göre ufak artışlar ve azalışlar olsa da önemli bir değişiklik olmamıştır.

⁶⁷⁷ Varlı, s. 120.

2.2.3.3. Dış Ticaretteki Yeri

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin tarımın dış ticaret içindeki payı oldukça yüksekti. Hem ithalatta hem ihracatta tarım egemendi. Türkiye'nin ihraç ürünlerinin önemli bir kısmını pamuk, tütün, fındık gibi tarım ürünleri oluştururken, buğday, pamuklu ve yünlü dokuma ile şeker yaygın biçimde ithal edilmekteydi.⁶⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde Anadolu'daki başlıca İhraç ürünleri, Ege'de kuru üzüm, incir, tütün, Karadeniz'de fındık, tütün, Ege ve Çukurova'da Pamuktu. 1920'lerde incir ve kuru üzüm nispeten önem kaybederken, pamuk, tütün ve fındıkta 1925-1927 yılları arasında eski üretim düzeylerine ulaşıldı. İncir ve kuru üzümün görece önem kaybında ülkeden ayrılan Rumların bu ürünlerin üretimini ve ticari örgütlenmesini Yunanistan'a taşıması etkili oldu. 1920'lerde İncir ve üzümde dahi yapılan ihracat savaş öncesi dönemin çok az altındaydı.⁶⁷⁹

İhracata yönelik ticari tarım ürünlerinin üretilmesinde Rum çiftçiler önemli paya sahipti, savaş sırasında ve sonrasında mübadele ile 1.2 milyon Rum'un ülkeden ayrılması ticari tarım faaliyetlerini olumsuz etkiledi ancak Yunanistan ve Rusya'dan yaklaşık 1 milyon muhacirle bu kayıp telefi edildi. Yunanistan'dan gelenlerin % 90'ından fazlası tütün ekicisi olarak vasıflıydılar.⁶⁸⁰

1920'lerde toplam ihracat değerinin yarısından az fazlasını tütün, üzüm, pamuk, fındık ve incir oluşturuyordu. 1923-1928 döneminde tütün tek başına toplam ihracat değerinin % 30'unu sağlıyordu. Tütün üretiminin % 70'i, fındık üretiminin % 45'i, üzüm üretiminin % 7'si, pamuk üretiminin % 35' ihraç edilmekteydi. Bu dönemde toplam ihracat tutarı en fazla olan ürünler sırasıyla fındık, tütün ve üzümdü.⁶⁸¹

1923-1925 yılları arasında buğday ve buğday unu ithali Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde önemli bir yere sahipti. 1928-1929 yıllarında söz konusu ithalat tekrar artış gösterdi. 1930'larda ise tamamen durdu.⁶⁸²

⁶⁷⁸ Aruoba, s. 79-80.

⁶⁷⁹ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 129.

⁶⁸⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 129.

⁶⁸¹ Silier, s. 30.

⁶⁸² Silier, s. 25.

1928-1929 döneminde buğday üretimi % 94, tütün % 56, şeker pancarı % 75 artarken ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminde % 8 dolaylarında gerileme yaşandı.⁶⁸³

1927 ve 1928'de buğday üretiminin 1926'dakinin yaklaşık yarısı olmasının sonucu olarak, 1929 yılında 18 milyon TL tutarında buğday ithalatı yapılırken ihracat 5 milyon TL seviyesinde kaldı.⁶⁸⁴

Türkiye'nin başlıca ihraç ürünlerini oluşturan tarım ürünlerinin ve diğer hammaddelerin fiyatı, 1932-33'te 1925'teki seviyesinin üçte birine kadar düştü; mübadele hadleri yarıdan fazla aleyhe döndü; ihracat geliri yarıya düştü. 1929, 1930 ve 1931'de hububat üretimi iyi oldu ve ihracatı yapıldı, ancak gelirde önemli bir artış olmadı. 1932'nin kötü bir ürün yılı olmasının da etkisiyle dış ticarete kayıplar 1932 ve 1933'te maksimuma ulaştı.⁶⁸⁵

1930'lu yıllarda Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatının hacminde azalma yaşanmamış hatta büyük ölçüde artış yaşanmıştır, azalma fiyatta yaşanmıştır. Hacim büyük ölçüde artmıştır. Buğday ihracatı 1928'te 23.000, 1929'da 5.000, 1930'da 29.000 tondan 1933'te 151.000, 1934'te 259.000 ve 1937'de 277.000 tona çıkmıştır. 1930'lu yıllarda ihracattaki bu artışın nedeni, büyük ölçüde iyi hava koşullarından kaynaklanan buğday üretimi artışıdır. Aynı zamanda pamuk, tütün, kuru üzüm gibi başlıca tarımsal ihraç ürünlerinin ihracat miktarlarında da önemli artışlar olmuştur.⁶⁸⁶

1924-1929 arasında Türkiye'nin ticaretinde İtalya ilk sırada yer almıştır. İtalya'nın Türkiye'nin dış ticaretinde ilk sırada yer almasında, Türkiye'den ayrılarak Trieste'ye yerleşen Rum tüccarların eskiden Türkiye'den başka ülkelere yaptıkları ticareti, burayı transit merkez olarak kullanarak devam ettirmeleri ve İtalya'nın Çukurova'daki pamuk ticaretinin denetimini ve Türkiye'ye pamuklu dokuma ithalatını ele geçirmek için gayretleri etkili oldu.⁶⁸⁷

⁶⁸³ Topuz, s. 385.

⁶⁸⁴ Kazgan, s. 243.

⁶⁸⁵ Kazgan, s. 245-246.

⁶⁸⁶ Tezel, s. 467-468.

⁶⁸⁷ Tezel, 1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri, s. 204.

1932’de Fransa’yla başlayan klering antlaşmalı ticaret, diğer ülkelere de yaygınlaştırıldı, bu ticarete Almanya ön plana çıktı. Almanya’nın ihracattaki payı 1925’te % 14.4 iken, 1933’te % 19’a 1938’de % 43’e çıktı. İtalya ve Fransa’nın payları geriledi. Ülkelerle ilgili yaşanan bu değişim, ihraç mallarının dağılımına da yansdı: tütünün payı 1926’da % 36’dan 1932’de % 27’ye, 1936’da % 21’e; kuru incir ve kuru üzümün payı da, sırasıyla, % 19’dan, % 14’e ve % 12’ye geriledi.⁶⁸⁸

Tablo 2.11.
1923- 1939 Arasındaki Dönemde İthalat ve İhracat (Milyon TL)

Yıllar	İhracat	İthalat	Açık (-) veya Fazla (+)	İhracatın İthalata oranı (%)
1923	85	145	-60	59
1924	159	194	-35	80
1925	192	242	-49	80
1926	186	235	-48	80
1927	158	211	-53	74
1928	174	224	-50	78
1929	155	256	-101	60
1930	152	148	+4	103
1931	127	127	---	100
1932	101	86	+5	111
1933	96	75	+21	128
1934	92	87	+5	106
1935	96	89	+7	108
1936	118	93	+25	127
1937	138	114	+38	120
1938	145	150	-5	97
1939	127	118	+9	107

Kaynak: Atatürk Dönemi İktisat Politikası, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti Ankara şubesinde 31 Ocak 1981’de düzenlenen panelde sunulan bildiriler [Atatürk Dönemi İktisat Politikası (1981: Ankara)]. / Tefvik Çavdar...[ve öte.]. -- İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, 1981.

1930’dan sonra ihracatta miktar olarak artış yaşanmasının sebebi hububat krom gibi birim değeri az ürünlerin ihracatında artış yaşanması oldu. Ayrıca, pamuk da ihracatta ön plana çıktı. Dokuma hammaddeleri olan pamuk ve yün 1923-1929 aralığında ihracatın % 14’ünü, 1932’de % 8’ini, 1936’da % 24’ünü oluşturdu.⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ Kazgan, s. 247-248.

⁶⁸⁹ Kazgan, s. 248.

2.2.3.4. İstihdam

1923-1939 arası dönemde tarım sektöründe çalışan nüfusun, toplam çalışan nüfusa oranının % 80 civarındadır. Nüfusun oldukça büyük bir kısmı tarım sektöründe çalışmaktadır. Tablo 2.12’de da görüldüğü gibi 1980’lere kadar çalışan nüfusun yarıdan fazlası tarım sektöründe istihdam edilmiştir.

Tablo 2.12.
Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Yapısı

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET
1927	80.9	8.9	10.2
1935	76.4	11.7	11.9
1950	77.7	10.3	12.0
1962	77.1	10.9	12.0
1972	65.0	14.5	20.5
1982	53.7	19.3	27.0
1992	43.7	20.2	36.1
2012	24.6	26.0	49.4

Kaynak: Tezel, s. 133

Yıldan yıla farklılık gösteren hava koşullarının tarımda üretim ve arazi kullanımına etkisi önemli olduğu için, tarımsal üretimle ilgili değerlendirmede, Tezel başlangıç ve bitiş yıllarına göre yanıltıcı sonuçlar verebilen büyüme hızı hesapları yerine tablodaki endekslerden türetilen trend denklemlerini kullanmış.⁶⁹⁰

Hesaplanan trend denklemlerine göre, tarımsal üretimdeki artışın istihdama oranla biraz daha fazla olduğu görülmektedir. 1926 ve 1950 yılları için trend değerleri, tarımsal istihdamda % 53’lük bir artışa karşın toplam çiftçilik hasılasında % 74 bir artış olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde, trend değerlerine göre, ekili alandaki artış % 61 iken toprak ürünleri hasılasındaki artış % 82’dir. Tarımda emek verimliliği ve arazi verimliliği ile ilgili trend denklemlerine göre, emek verimliliği % 15 arazi verimliliği % 13 artmıştır.

⁶⁹⁰ Tezel, s. 420

Tablo 2.13.
Toprak Ürünleri Hasılası, ekeli arazi alanı ve Tarımdaki İstihdam
Endeksleri, (1938=100)

Yıllar	Toprak Ürünleri Hasılası	Ekili Arazi Alanı	Tarımdaki İstihdam
1926	58.0	82.6	81.2
1927-I	35.6	48.0	82.8
1927 –II	52.1	77.9	82.8
1928	46.1	73.1	83.8
1929	69.4	71.3	70.5
1930	67.2	72.8	85.6
1931	79.3	74.8	86.6
1932	47.2	65.4	87.5
1933	65.5	71.8	86.6
1934	68.0	80.5	89.5
1935	63.2	85.6	90.6
1936	95.8	93.8	93.6
1937	92.5	89.0	96.8
1938	100	100	100
1939	101.9	103.5	103.4
1940	105.7	113.5	106.9
1941	89.0	113.4	106.6
1942	107.8	112.9	106.2
1943	90.3	92.8	105.9
1944	77.9	96.5	105.5
1945	58.6	95.1	104.2
1946	93.2	99.4	109.2
1947	86.6	105.2	113.3
1948	115.9	112.0	117.6
1949	90.7	106.3	122.1
1950	112.4	116.6	126.7

Kaynak: Tezel, s.421.

Adana’da kapalı kozalı pamuğun yerini açık kozalı pamuğun alması mevsimlik işçi ihtiyacının artmasına neden oldu. Kapalı kozalı pamuk uzun sürede toplanabiliyordu, ürün kalitesi hava koşullarıyla bağlantılı değildi. Oysa açık kozalı pamuklar rüzgar ve yağmurdan çok etkilendiği için kısa sürede toplanması gerekiyordu.⁶⁹¹

Türkiye’de Sanayi kesiminde istihdam 1927-1950 arasında % 88 oranında arttı, aynı dönemde 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerlerin toplam nüfus artışı % 74 idi. Bu dönemdeki sınırlı kentleşmenin, üretken istihdamın sektörel yapısındaki değişmelerle ilişkili olduğu söylenebilir.⁶⁹²

⁶⁹¹ Tekeli, İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 132.

⁶⁹² Tezel, s. 153.

10.000 ve daha fazla nüfuslu yerlerin toplam nüfus içindeki payı 1927’de % 16.4 iken 1950’de 18.5’e yükseldi. Ancak bu artışla Türkiye’deki kentleşme oranı Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki düzeye ulaşamadı. Aynı şekilde 100.000 ve daha fazla nüfuslu yerler 1927’de % 6.2 iken 1950’de % 8.2’ye ulaşmıştı, ancak 1913’teki %9.1’in altındaydı.⁶⁹³

Tablo 2.14.
Kentleşme Oranları (1913-1950)

	1913	1927	1940
1.Toplam Nüfus (1.000)	15.324	13.648	17.821
2. En az 10.000 nüfuslu kentlerin toplam nüfusu (1.000)	–	2.236	3.214
3. 2/1 (%)	> 20 (1)	16,4	18,0
4. En az 100.000 nüfuslu kentlerin toplam nüfusu (1.000)	1.400	845	1.135
5. 4/1 (%)	9,1	6,2	6,4

Kaynak: Tezel, s. 154.

(1) Yaklaşık olarak.

2.2.3.5. Arazi Kullanımı

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarıma elverişli toprakların çok az bir bölümü işlenebilmekteydi.

Tablo 2.15.
Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Toprak Dağılımı

Arazi Türü	Genişlik (milyon dekar)	Genel Türkiye Genişliğine Oranı (%)
Tarıma Elverişli Arazi	220	28,5
Mera ve Çayır	240,42	31,1
Orman	100,96	13,1
Tarıma Yaramayan arazi	210.960	27,3

Kaynak: Hatipoglu, Sevket Rasit, *Türkiye’de Zirai Buhran*, a.g.e.s.21 aktaran Mehmet Aykanat, s. 12. (Kaynaktaki Tablo kilometrekare şeklinde ifade edilen veriler dekara çevrilerek yazılmıştır.)

Tabloda görüldüğü üzere toprakların 1/3’ü tarıma uygundu. Nadasa bırakma da söz konusu olduğu için toprakların daha azı işlenebiliyordu. Birçok ilde bataklık alanlar kurutularak tarımsal üretime kazandırıldı. 1936 yılına kadar 60.469 metrekare bataklık kurutuldu.⁶⁹⁴

⁶⁹³ Tezel, s. 153.

⁶⁹⁴ Aykanat, s. 12.

1927 tarım sayımlarına göre ekime elverişli 2231.5 milyon dönüm (1 dönüm yaklaşık olarak 1 dekar) arazinin sadece 43.6 milyon dönümü işlenmekteydi.⁶⁹⁵ 1927 tarım sayımları dayanılarak yapılan tahminlere göre ülke topraklarının % 32'si ekilebilir durumda iken sadece % 5'i ekili alandı.⁶⁹⁶ Büyük toprak sahipleri topraklarının az bir bölümünü işletebiliyordu, göçmen yerleştirerek toprakları ziraata açma tarım politikasında önemli bir yer tuttu.⁶⁹⁷

1925 yılında 716 sayılı yasa ile 22.233 çiftçi ailesine 731 bin dönüm toprak bedeli 20 yılda ödenmek üzere dağıtılmıştır.⁶⁹⁸ 1923-1934 döneminde muhacir ve mübadillere yaklaşık 6 milyon dekar, muhtaç çiftçilere ise 730 bin dekar arazi dağıtılmıştır. Mübadillere ortalama 50 dekar, muhacir ve mültecilere ise 30 dekar toprak dağıtılmıştır. İskân Kanunu'na göre 1934-38 döneminde 48.000 az topraklı köylü olmak üzere 88.695 haneye yaklaşık 30 dekardan 2. 9 milyon dekar arazi dağıtılmıştır. Böylece topraksız veya 50 dekardan az toprağa sahip olanların % 3'üne toprak dağıtılması sağlanmıştır.⁶⁹⁹ Dağıtılan toprakların büyük bir bölümü boş hazine arazisiydi.

Tahıl üretiminde istikrar sağlamak için boş hazine topraklarının ekime açılmasını sağlamak üzere 1937 yılında 3310 sayılı yasa ile Zirai Kombinalar kuruldu.⁷⁰⁰

İncelenen dönem boyunca toprak kullanımı düşük kaldı. 1939'da ekili alan 8 milyon hektar (80 milyon dekar) kadardır. 1923-1939 yılları arasında ekilen toprak ortalama yılda % 2,5 genişlemiştir. Dönem sonunda ekilebilir toprakların % 35'i ekilebilmektedir. Dönem boyunca 2 milyon yeni alan ekilmeye başlanmıştır.⁷⁰¹

Toprak kullanım düzeyinin dönem boyunca düşük kalmasının sebebi olarak; nüfus yetersizliği, üretim tekniklerinin geriliği ve iktisadi nedenler gösterilmektedir.

Tezel'e göre ise işlenen arazide meydana gelen artış, % 70 oranında tarımsal istihdamdaki artışla açıklanabilir. Kırsal nüfus büyüdükçe işlenen arazi genişlemiştir.

⁶⁹⁵ Doğan, s. 227.

⁶⁹⁶ Tokgöz, s. 80.

⁶⁹⁷ Doğan, s. 227.

⁶⁹⁸ Tokgöz, s. 80.

⁶⁹⁹ Silier, s. 75.

⁷⁰⁰ Tokgöz, s. 81.

⁷⁰¹ Aruoba, s. 80.

kırsal kesimin ana ögesi olan küçük üreticilik kesiminde yeni aileler ortaya çıktıkça karasaban, döven gibi aletlerle mülkiyet yapıları ve geleneklerin arazi kaynaklarına getirdiği sınırlamaların izin verdiği ölçüde yeni topraklar üretime sokulmuştur.⁷⁰²

Aruoba'ya göre, toprak kullanımının düşük kalmasının temel sebebi nüfus yetersizliği değildir. Çünkü hektar başına bir erkek gücünden fazla düşmektedir ve benzer işgücüne sahip farklı bölgelerde toprak kullanım düzeylerinde farklılık görülmektedir.⁷⁰³

Aruoba'ya göre üretim tekniklerinin ve makineleşmenin gelişmemesi toprak kullanım düzeyinin düşük kalmasında etkili olmakla birlikte toprak kullanımının dolayısıyla tarımsal üretimin ve pazarlamanın düşük kalmasının temel nedeni iktisadi nedenlerdir. Ulaştırma ve taşımacılık alanındaki yetersizliğin de etkisiyle tarımın pazara açılma oranı düşüktür. Ancak, bölgesel farklılıkların söz konusu olduğu görülmektedir. Limanlara yakın, ulaşım imkanı olan, özellikle tütün, fındık, pamuk gibi tarımsal ihraç ürünlerinin yetiştirildiği bölgelerde toprak kullanım bugünküne yakın düzeyde olduğu görülmektedir.⁷⁰⁴ Önemli tarımsal ihraç ürünlerinden biri olan tütün üretiminde de artış meydana geldi; 1923-1924'te 2 bin çiftçi 12 bin dekar alanda 980 bin kilo tütün üretirken, 1927'de 75 bin dekar alanda 3.5 milyon kilo tütün üretiliyordu.⁷⁰⁵

Tablo 2.16.
Ekili Alanların Dağılımı (1927 Tarım Sayımına Göre)

Ürün	Ekili alan (dönüm)	Ekili alana oran %
Tahıl	39 093 220	89.5
Baklagil	1 740 403	3.9
Sınai Bitki	2 804 104	6.6

Kaynak: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973, s.86. (1927 Tarım Sayımına göre düzenlenmiştir.)

⁷⁰² Tezel, s. 423.

⁷⁰³ Aruoba, s 81.

⁷⁰⁴ Aruoba, s. 82

⁷⁰⁵ Aruoba, s. 84

Tablo 2.17.
Üretim Değeri Olarak Dağılımı (1927 Tarım sayımına Göre)

Ürün	Üretim değeri (milyon TL)	Genel değerin içindeki oran %
Tahıl	234 509	69.90
Baklagil	100 639	3.14
Sınai Bitki	91 785	27.26

Kaynak: Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973, s. 86.

Görüldüğü gibi sanayi bitkileri ekili alanların % 6.6’sını kaplarken, üretim değerinin % 27,26’sını oluşturmaktadır.

Sanayi bitkilerinin bölgelere göre ekiliş oranı ise şu şekildedir: Akdeniz % 21,8, Ege % 9,5, Trakya % 7,2’dir.

Tablo 2.18.
1870- 1926 Arasında Türkiye Tarımında Üretim Desenindeki Gelişmeler (%)

Üretim Çeşidi	1928	1930	1932	1936	1940	1944	1948	1950
Tahıl	88	86	88	87	88	88	88	87
Baklagil	6	6	6	5	4	5	4	4
Sanayi Bitkileri	6	8	6	8	8	7	8	9

Kaynak: Tezel, s. 429.

Tarım ürünü gruplarının ekili tarla alanlarına göre dağılımında önemli bir fark yaşanmamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Siyasi gelişmeler iktisat politikaları da etkilemiş, yaşanan önemli siyasi gelişmelerin ve izlenen iktisat politikalarının tarım politikası ve tarım sektörünü üzerinde önemli etkileri olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde I. Dünya Savaşı sırasında alınan önlemler, Cumhuriyet Dönemi'nde 1929 Dünya Bunalımı sırasında alınan önlemler tarım kesimine ağır yükler yüklemiştir.

Bu bölümde tezin genel bir değerlendirme yapılacaktır.

3.1. SİYASİ GELİŞMELER ve İKTİSAT POLİTİKALARI

1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonraki ilk üç yılda nispeten liberal bir ortam vardı. İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı olarak adlandırılan bu dönemde İttihat ve Terakki yönetimi doğrudan ele almadı, hatta bir dönem muhalefette kaldı. Ocak 1912'deki Bab-ı Ali Baskını'yla İttihat ve Terakki yönetime fiilen el koydu. 1913'te Bab-ı Ali Baskını'ndan sonra sadrazam olan Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi İttihat ve Terakki'ye muhalefeti tasfiye etme ve yönetimi doğrudan ele geçirme imkânı verdi. Bu olaydan sonra sadrazam olan ve 1917'ye kadar bu görevde kalan Sait Halim Paşa ve kabinedeki bakanların çoğu ittihatçıydı.

Balkan Savaşlarıyla Doğu Trakya hariç Balkanların kaybedilmesi İttihatçıların Osmanlıcılıktan vazgeçerek Türkçü bir politika izlemeye başlamalarına ve Anadolu'ya yönelmelerine neden oldu. İmparatorluktaki Türk olmayan Müslüman unsurların bağılıklarını devam ettirmek amacıyla görünürde İslamcı bir söylem de sürdürüldü. 1913-1917 arası sadrazamlık yapan Sadrazam Sait Halim Paşa Mısırlı bir İslamcıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda Müslüman Arapların yaşadığı bölgelerin de kaybedilmesinden sonra Türkçülük daha açık ifade edilmeye başlandı.

Türkiye milli bir devlet olarak kurulduktan sonra Türkçülük daha açık ifade edilmeye başlandı. Zafer Toprak'a göre de Cumhuriyet'te olup da Meşrutiyet'te olmayan "Cumhuriyet"tir. Milliyetçiliğin değişik versiyonları mevcuttur. Halkçılık ve laiklik de Meşrutiyet Dönemi'nde gündeme gelmiştir. Devletçilik ise adı farklı olmakla

birlikte iki dönemde de mevcuttur.⁷⁰⁶ İkinci meşrutiyetin ilanından sonra Kanuni Esasi’de yapılan 1909 değişiklikleriyle parlamenter monarşiye geçildiği düşünülürse Cumhuriyet’in ilanı da önemli bir fark olarak değerlendirilmeyebilir.

1923-1925 arası dönemde çok partili hayata geçiş denemeleri yaşandı. TCF’nin kurulmasıyla muhalefetin TCF’nin etrafında toplanması, Şeyh Sait Olayının çıkması, TCF’nin kapatılması, Şeyh Sait İsyanı ve 1926’daki İzmir Suikasti sırasında Takrir-i Sükun Kanunun uygulanması ve İstiklal Mahkemelerinin kurulmasıyla muhalefet tasfiye edildi.

1929 Dünya Krizinden sonra artan ekonomik ve sosyal sorunların da etkisiyle bir muhalefet partisinin kurulması gündeme geldi. Atatürk’ün isteği üzerine Fethi (Okyar) Bey tarafından SCF kuruldu. Rejime muhalif olanların SCF etrafında toplanması sonucu Fethi Bey partiyi feshetti.

1931’ de siyasal düzen tek partili rejim olarak ifade edildi. 1931’de basın kanunuyla hükümete ülkenin genel politikalarına aykırı yazı basan gazete ve dergileri kapatma hakkı verildi. 1933’teki üniversite reformuyla Darülfünun’daki öğretim üyelerinin üçte ikisinin işine son verildi.⁷⁰⁷ 1936’da Devlet parti bütünleşmesi gerçekleşti, çeşitli dernekler, dergiler, gazeteler kapatıldı.

1908’de II. Meşrutiyetin ilanında etkili olan İttihat Terakki Cemiyeti, 1913’e kadar yönetimde doğrudan etkili olmadı. Bu dönem siyasal alanda Osmanlıcılık düşüncesinin ve ekonomide liberalizmin etkili olduğu dönemdi. Kapitulasyonların ve bu dönemde hükümetlerde görev alan İttihatçıların ünlü ekonomisti Cavit Bey’in liberal düşüncelerinin de etkisiyle devletin ekonomiye etkisinin az olduğu serbest piyasa ekonomisinin benimsendiği bir dönem yaşandı.

Balkan Savaşlarıyla gayrimüslim nüfusun çoğunlukta bulunduğu Balkan topraklarının kaybedilmesinin İttihat ve Terakki’nin siyasi ve ekonomi politikasına önemli etkisi oldu. İzlenen Türkçü politikanın da etkisiyle *milli iktisat* ön plana çıkmaya başladı.

⁷⁰⁶ Toprak, *Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı*, s.10.

⁷⁰⁷ Keyder, *Devlet ve Sınıflar*, s. 138-139

Liberalizmin savunan ve maliye nazırlığı yapan Cavit Bey, dış ticarete tarımsal ürünlerin ihracının egemen olduğu bir yapı savunuyordu. Tarım ve ticarete öncelikliydi. Balkan savaşlarının etkisiyle *milli iktisat* politikaların uygulanmaya başlanması sanayileşme önem kazandı. İttihat Terakki'nin tam iktidarından sonra 14 Aralık 1913'te "Teşviki Sanayi Kanunu" çıkarıldı. Bu gelişmeler Cavit Bey'in iktisadi liberalizminin hala egemen olduğu dönemde gerçekleşti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılması gümrük tarifelerinin düzenlenmesine imkân bulunması korumacı gümrük tarifeleri uygulandı. Savaş nedeniyle dış bağlantıların da kesilmiş olmasının etkisiyle ithal ikameci bir sanayileşme çabasına girildi. 1915'te 1913'te çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu'nda düzenleme yapıldı. Milliyetçi bir yaklaşımın sonucu olarak fabrikalarda çalışanlarının Türk olması şartı getirildi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekonominin millileştirilmesi için adımlar atıldı. Gayrimüslim ve yabancıların piyasadan tasfiyesine çalışıldı. Kredi ve satış kooperatifleri ve milli anonim şirketlerle Müslümanlar daha etkin hale getirilmeye çalışıldı. I. Dünya Savaşı yıllarında, kapitülasyonların kaldırılmasının etkisi ve Kara Kemal'in tutumu nedeniyle, şirketlerin toplam sermayesi içinde ulusal sermayenin oranı % 3'ten % 18'e çıkmıştır.⁷⁰⁸

Ancak İttihat ve Terakki, büyük bayındırlık projelerinde yabancı sermayeye ihtiyaç duyulduğunun farkındaydılar. Talat Paşa, 1917'de Meclis-i Mebusan'da hükümet programının okuduğu sırada savaş sonrasına da uyum sağlayacak uzun vadeli ve geniş perspektifli bir program oluşturduklarını ifade ediyordu. Müttefik ve tarafsız devletlerin sanayi ve bayındırlık alanlarındaki yerli sermaye ile ortaklık esasına dayanan büyük projelerinin hızlı bir şekilde sonuçlanması için hükümet kolaylık gösterecekti.⁷⁰⁹

Meşrutiyet döneminde liberal ekonomi ve devlet eliyle burjuva sınıfı oluşturulması denendi. Savaş döneminde ortaya çıkan harp zenginleri ve gelir dağılımındaki dengesizliğin eleştirisi olarak Ziya Gökalp ve Tekinalp tarafından solidarizm (dayanışmacılık) gündeme getirildi.

⁷⁰⁸ Çavdar, s. 90.

⁷⁰⁹ Ballı, II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, s.20.

Ziya Gökalp Ankara'ya geldikten sonra, CHP'nin programının yazılmasında görev aldı. Toprak' a göre solidarizm halkçılığın temelini oluşturmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelen Korporatist bir yaklaşım olan meslekçilik de Cumhuriyet'in ilk yıllarında çeşitli gazete ve dergilerde tartışıldı, mecliste gündemine getirildi. Mesleki temsile dayalı bir iktisadi ve siyasi yapı oluşturularak toplumda sınıfların oluşmasını ve sınıf çatışmalarının engellenebileceği savunuluyordu.

İzmir İktisat Kongresi'nin mesleki temsil esasına göre toplanmasında Korporatist düşüncenin etkisi oldu. Ancak siyasi yapının mesleki temsile göre örgütlenmesi kabul görmedi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde 1913'ten sonra özellikle de I. Dünya Savaşı'yla uygulanmaya başlayan devlet eliyle müteşebbis yaratma düşüncesi ve ekonomide müdahaleci devlet anlayış Cumhuriyet döneminde de devam etti. Bu dönemi inceleyen birçok araştırmacı izlenen iktisat politikaları anlamında Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi arasında benzerlik ve süreklilik olduğu görüşündedir.

Boratav' a göre 1923-1929 arası iktisat politikaları ve devletin iktisadi görüşü 1908-1922 dönemiyle süreklilik içindedir. Meşrutiyet Dönemi'nde gündeme gelen ve I. Dünya Savaşı sırasında kısmen uygulanan *milli iktisat*, 1923'ten sonra da nesnel engellerinin elverdiği ölçüde devam etmiştir.

Toprak'a göre de 1940'ların ikinci yarısına kadar iktisat politikalarında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde hâkim olan müdahaleci anlayış; *milli iktisat*, devlet iktisadiyatı, devlet kapitalizmi, devletçilik gibi çok değişik adlar almıştır

Tezel'e göre de Meşrutiyet Dönemi'nde görülen devlet eliyle kişileri zenginleştirip böylece ulusal ekonomiyi güçlendirme anlayışı Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etti.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kapitülasyonların kaldırılması ve savaş ortamının etkisiyle başlayan ekonomide müdahaleci, korumacı anlayış Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir.

Lozan’da kapitülasyonlar kaldırılmış ancak imzalanan ek bir sözleşmeyle beş yıl süreyle gümrük tarifelerinin değiştirilmemesi, ithalat ve ihracat yasaklarının istisnalar dışında kaldırılması ve yenilerinin konulmaması kararlaştırıldı.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye 1929’a kadar gümrük tarifelerini düzenleyemeyecekti, bu durumun da etkisiyle 1929’a kadar nispeten liberal bir ekonomi politikası izlendi. Devletin gümrük tarifelerine müdahale edememesi korumacı bir iktisat politikası izleyememesine neden oldu, ancak bu diğer alanlarda devlet müdahalesinin olmadığı anlamına gelmiyordu.

Lozan’ın gümrük tarifeleriyle ilgili sınırlandırmalarının devam ettiği 1929 yılına kadar açık ekonomi koşulları hâkimdi ancak demiryollarının, deniz işletmeciliğinin kamulaştırması, bazı mallarda devlet tekellerinin oluşturulması gibi yollarla devlet ekonomide etkin olmuş, Sanayi teşvik kanunu, İş Bankası’nın kurulması gibi uygulamalarla devlet eliyle girişimci yaratmak istendi. Bu dönemde görülen bu uygulamalar, dışa karşı korumacılık mümkün olmasa da içerde müdahaleci bir iktisat politikası izlendiği söylenebilir.

Pamuk’a göre de 1929 Dünya Bunalımına kadar iktisat politikasındaki temel yaklaşım özel sektörü güçlendirmek için sınırlı bir devlet müdahaleciliğidir.

1929 Dünya Bunalımının etkisiyle Avrupa devletleri içe kapanarak korumacı iktisat politikaları izlemeye başladılar. Dünya ekonomisinde parçalanma ve gerileme süreci yaşandı.

1929 yılında gümrük vergilerinin yeniden belirlenecek olması o yıl ithalatı artırdı, krizle birlikte tarım ürünlerine talebin azalması ve tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi ihracat gelirinin azalmasına neden oldu. Dolayısıyla dış ticaret açığı arttı.

Kriz patlak vermeden önce Türkiye’de ilk etkilerini para piyasasında hissettirmişti. Türk lirası değer kaybetmeye başlamıştı. Bu durumu önlemek için bir takım tedbirler alındı. Ekonomiyi dışa kapatarak ithalatı azaltmak, kendine yeterli bir ekonomi oluşturmak Türk Lirasının değer kaybını önlemek için bir yol olarak

değerlendirildi. İthal ikamesini gerçekleştirmenin ve sanayileşmeyi hızlandırmanın yolları aranmaya başlandı.

1929 yılında Lozan'daki gümrük tarifeleriyle ilgili sınırlandırmanın sona ermesi gümrük vergileri tekrar belirlendi, ithal mallara uygulanan gümrük tarifeleri yükseltildi ve 1929 Ekonomik Bunalımının da etkisiyle Türkiye de dışa kapanarak Devletçi, ithal ikameci bir sanayileşme anlayışını benimsedi. Yerli malı kullanımı ve tasarruf teşvik edildi, mümkün olduğu kadar ithalatı azaltmak amaçlandı. Halk ürettiği kadar kadarını tüketmesi teşvik edildi.

1934'te planlı ekonomiye geçildi, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlandı. Devlet eliyle sanayileşmeye geçildi. Bu plan, yatırım projeleri listesi ve gerekli teknik personelin eğitime ilişkin düzenlemeleri içeriyordu ve dokuma sanayi ile bakır, seramik, kimyevi ürünler ve kâğıt gibi bazı ara malların üretimine öncelik veriyordu. Bu plan doğrultusunda devlet tarafından sanayi tesisleri kuruldu. Daha sonra hazırlanan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ise II. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle uygulanamadı.

Kriz iç ticaret hadlerinin tarım kesimi aleyhine dönmesine neden oldu, tarım kesiminin alım gücü zayıfladı. Sanayileşmenin finansmanının büyük ölçüde tarım kesiminden alınan vergilerden karşılanması da tarım kesimini olumsuz etkiledi.

3.2. TARIM SEKTÖRÜ

3.2.1. Tarım Politikası ve Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayanmaktaydı. Anadolu'daki tarımsal üretim 19. yüzyıldan itibaren demiryolları ve ticaret antlaşmaları vasıtasıyla Avrupa pazarıyla bütünleşmiş durumdaydı. Avrupa'ya ihraç edilen malların büyük bölümünü sanayiye hammadde oluşturacak tarım ürünleri ve işlenmemiş madenler oluşturmaktaydı.

Osmanlı Devleti ihracata yönelik tarımsal uygulamaları teşvik etti. Bu açık pazar koşulları ve dış ticaretin tarımsal ürünlerin ihracatına dayandırılması Meşrutiyet'in ilk yıllarında da devam etti. İttihatçıların ünlü Maliye nazırı Cavit Bey

Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olduğunu, tarımsal üretimi ve tarım ürünlerinin ihracatını artırarak ülkenin zenginleşebileceğini savunuyordu. Tarım ve ticarete öncelik verildi.

I. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan iâşe sorununu çözmek tarım politikalarının belirleyen en önemli etken oldu. Savaş sırasında ekonominin içe kapanması sonucu ithalat imkânının oldukça azalması ve tarımsal üretimin savaştan olumsuz etkilenmesi, halkın ve ordunun iâşesinin sağlanmasını önemli bir sorun haline getirdi. Devlet bu dönemde özellikle tahıl üretimini artırmaya yönelik politikalar izledi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve kapitülasyonların kaldırılması, devletin dış bağlantılarının büyük ölçüde kesilmesine, ithalat imkânının oldukça azalmasına neden oldu. Ordunun ve halkın ihtiyaçlarının büyük ölçüde ülke içinden karşılanması gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında tarım kesimine düşen temel görev halkın ve ordunun iâşesinin sağlanmasıydı. Savaş sırasında, hem öşürün oranının artırılması hem de temel tüketim maddelerinden alınan verginin artırılması tarım kesimini olumsuz etkiledi.

1912'den beri art arda gelen savaşlar (Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı) tarımsal üretimi olumsuz etkilemişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında savaştan önceki üretim düzeyine ulaşılmaya çalışıldı. Savaşın neden olduğu emek kıtlığı giderilmeye çalışıldı, ekili alanlar genişletilmeye çalışıldı. Ayrıca alt yapı çalışmalarıyla tarımın ticarileştirilmesi amaçlandı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nden beri tartışılan aşarın kaldırılması 1925'te gerçekleşti, ancak arazi vergisi ve hayvan vergisinin oranın artırılması ve temel tüketim mallarına konan dolaylı vergilerin artırılması çiftçinin durumunda önemli bir iyileşmenin yaşanmaması neden oldu. 1929'daki Dünya Bunalımı'na kadar nispeten bir iyileşme yaşansa da krizin de etkisiyle durum uzun sürmedi.

1929'daki Dünya Bunalımı tarım ürünlerinin fiyatlarında düşüşe neden oldu. Türkiye'nin dış ticaretinde tarım ürünleri ihracatının önemli paya sahip olması dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine dönmesine neden oldu. İçerde de iç ticaret hadleri tarım aleyhine döndü.

Krizle birlikte öncelikle tarım ürünü fiyatlarının hızlı bir şekilde düşmesi sanayi ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşün nispeten daha az ve geç yaşanması, ihracatı tarıma dayalı olan Türkiye'nin dış ticaret dengesini olumsuz etkiledi, içerde de tarım kesimi aleyhine sonuç doğurdu, tarım kesiminin alım gücü zayıfladı.

1930'lu yıllardaki devlet tarafından gerçekleştirilen sanayileşmenin finansmanının büyük ölçüde tarım kesiminden alınan vergilerden karşılanması da tarım kesimini olumsuz etkiledi.

3.2.1.1. Toprak Mülkiyeti

Osmanlı Devleti'nde 16. yy sonlarından itibaren miri arazilerde özel çiftlikler ortaya çıkmaya başlamıştı. Mirî arazi fiili olarak mülk arazi gibi tasarruf edilmeye başlandı.

Tanzimat'la birlikte fiiliyattaki bu durumla ilgili hukuki düzenlemeler yapılarak miri arazinin hukuki durumu mülk araziye yaklaştırıldı. Mirî arazilerin miras bırakılması ve devlete olan borca karşılık olarak kişinin tasarrufundaki mirî arazinin cebri icra yoluyla alınması kabul edildi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde çıkarılan kanunlarla özel mülkiyet çıkarılan yasalarla mirî araziler mülk arazi gibi tasarruf edilmeye başlandı.

1924 Anayasası'nda arazinin kamulaştırılması için değerinin peşin ödenmesi ile ilgili madde bulunmaktaydı. Bu madde kamulaştırmayı oldukça güçleştiriyordu. 1935'ten sonra Toprak Reformu gündeme geldiğinde bu madde kişilere ait arazilerin kamulaştırılmasında sorun oldu. Öncelikle bu maddenin değiştirilmesi gerekti.

Cumhuriyet Dönemi'nde 1926'da Medeni Kanun'la kişilere tasarruflarındaki topraklarda tam mülkiyet hakkı tanındı. Ayrıca Medeni Kanun'la mirî arazi rejimine resmen son verildi. Medeni Kanunda tarım arazilerinin araziye işleyebilecek tek bir mirasçıya bırakılmasıyla ilgili de bir madde bulunmaktaydı. Tarım arazilerinin bölünmesini ve tarımsal verimin düşmesini önlemeye yönelik olan bu madde alternatif uygulamaları da kabul ettiği için pek uygulanmamıştır.

1925'teki Şeyh Sait isyanından sonra büyük toprak sahipliğine karşı tavır alındı. 1927'de bölge nüfuzlularının nakli ile ilgili, 1929'da da topraksız köylülere toprak dağıtılması ile ilgili kanun çıkarılmıştır. Birbirini tamamlar nitelikte olan bu kanunlarla bölgeden göçürülenlerin toprakları topraksız köylülere dağıtılmıştır. Ayrıca, muhacirler ile topraksız ve az topraklı köylülere de hazine arazilerinden toprak dağıtıldı.

1935'te özel mülk olan toprakların istimlak edilerek topraksız köylülere dağıtılması ile ilgili bir madde CHF'nin parti programına alındı. İç İşleri Bakanlığı tarafından 1935'te bu konuyla ilgili bir kanun tasarısı hazırlandı. İç İşleri Bakanlığı'nın hazırladığı kanun tasarısı, iki bin dönümden büyük toprakların ve iki bin dönümden küçük fakat sahibinin başında durarak işletmediği toprakların tahvil mukabilinde istimlakını öngörüyordu. Bu tasarı, kamulaştırma yapılırken bedel ödeme şeklinin 1924 Anayasası'na uygun olmadığı gerekçesiyle Meclis'te eleştirildi.

Daha sonra İç İşleri Bakanlığı konuyla ilgili yetersiz bulunarak Toprak Reformuyla ilgili çalışmaları yürütme görevi Tarım Bakanlığı'na verildi.

1937'de, 1924 Anayasa'nın kamulaştırma zorlaştıran maddesi değiştirildi.

Tarım Bakanlığı'nın hazırladığı toprak reformu ile ilgili kanun tasarısını 1937'de tamamladı, 1938'de tasarı görüşüldü. Toprak mülkiyetinin dağılımını değiştirmeye yönelik çalışmalar, II. Dünya Savaşı'nın başlamasından dolayı kesintiye uğradı.

3.2.1.2. Kredi ve Kooperatifçilik

Kooperatifçilik çalışmaları, Mithat Paşa'nın 1867'de Memleket Sandıklarının kurulmasıyla başlar. Menafi sandıkları hem üretim hem de kredi kooperatifleri gibi düşünülmüştü. Daha sonra Menafi Sandıkları yetersiz bulunarak Ziraat Bankası'na dönüştürüldü. Ziraat Bankası'nın görevlerinden biri çiftçiye kredi vermektir ancak çiftçilerin özel kredilere bağımlılığını önlemekte yeterli olamadı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kooperatifçilik yabancı sermayeye ve gayrimüslimlerin piyasadaki etkisini kırmanın ve ulusal burjuvazi oluşturmmanın bir yolu olarak düşünüldü, çeşitli gazete ve dergilerde kooperatifçilikle ilgili yazılar yayınlandı

ve kooperatif kurulması teşvik edildi. Milli iktisat politikalarının tamamlayıcı bir unsuru olarak görüldü. Tarım üreticilerinin aracılardan elinden kurtulması için de önemliydi.

II. Meşrutiyet döneminde, Ethem Nejat, Ahmet Cevat (Emre), Cemal Bey ve Muhittin (Birgen) gibi isimler kooperatifçilik alanında çalışmalar yaptı, çeşitli dergi ve gazetelerde kooperatifçilikle ilgili yazıları yayınlandı.

Tarım kooperatifleri daha çok ticari tarımın yapıldığı bölgelerde ve üreticiyi korumak amacıyla kuruldu.

Türkiye’de kurulan ilk tarım satış kooperatifi olan Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi ve Milli Aydın Bankası İttihat ve Terakki’nin Aydın örgütünün öncülüğünde kuruldu. Kooperatif, incir üreticisini yabancı şirketlerin ve yerli komisyoncuların oluşturduğu düşük tekel fiyatlarına karşı korumayı amaçlamaktaydı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da ihraç ürünü üreten bölgelerde piyasaya tüccar tefecilerin ve birkaç yabancı firmanın hâkim olması ve fiyatların alıcılar tarafından belirlenmesi durumu devam etti.

Kooperatifçilik, İzmir İktisat Kongresi’nde ele alınan konulardan biri oldu. Kongre’de bir an önce kooperatifçilikle ilgili rapor hazırlanması konusunda karar alındı. Bu doğrultuda kooperatifler konusunda İktisat Vekâletince hazırlanan raporda Ziraat Bankası’nın denetiminde kooperatiflerin bir an önce kurulması öngörüldü.

Kooperatifçilikle ilgili çıkarılan ilk önemli kanun 1924’te çıkarılan Zirai Birlikleri Kanunu’dur. Bu kanuna göre hem kredi hem de alım satım faaliyetleri yürütebilecek olan kooperatifler Ziraat Bankası’nın uygun göreceği yerlerde ve onun onayıyla kurulacaktı. Kooperatifler üzerinde kesin bir denetimi söz konusuydu. 1929 yılına kadar çoğu Ege ve Karadeniz Bölgeleri’nde çoğu tütün üreticileri tarafından 10 kadar kooperatif kuruldu.

Dünya Buhranının etkisiyle tarım ihraç ürünlerin fiyatlarında meydana gelen düşüş, Devletin kooperatifçilik faaliyetlerine daha çok önem vermeye başlamasına neden oldu. 1929’da Zirai Kredi Kooperatifleri kanunu çıkarıldı. 1935 yılında bu kanunun yerine 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edildi ve 2834

sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu çıkartıldı. Bu kanunların uygulanmasıyla tarım Kooperatiflerin sayısında önemli miktarda artış yaşandı. Kooperatifler yine çoğunlukla Ege Bölgesi'nde ve Karadeniz Bölgesi'nde toplandı. Ancak kooperatiflerden beklenen fayda sağlanamadı.

3.2.1.4. Tarımda Makineleşme

II. Meşrutiyet yıllarında, makineleşme teşvik edildi, bütçeden pay ayrıldı, tarım makineleri gümrük vergisinden muaf tutuldu. Kaliteli tohum ve fidan kullanımı yaygınlaştırılmaya çalışıldı.

Tarımın ticarileştiği, büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde makineleşme daha yaygın görüldü. Yabancılar demiryolları vasıtasıyla tarım makinelerinin tanıtımını ve pazarlamasını yapabildi. Tarım makinelerine gümrük muafiyeti tanındı. Birinci Dünya Savaşı sırasında emek kıtlığı makineleşmeye verilen önemin artmasına neden oldu ödenek ayrıldı. Tarımsal üretimi artırmanın bir yolu olarak tarım makinelerinin kullanımı yaygınlaştırılmaya çalışıldı.

Cumhuriyet döneminde tarımda makineleşme nüfus yetersizliğini telefi etmek için bir yol olarak düşünüldü. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımda makineleşme teşvik edildi. Tarım makineler ve bunlarda kullanılan yakıtlar vergiden muaf tutuldu, makineli tarım yapan çiftlik sahipleri ve bunların belli sayıdaki çalışanları askerlikten muaf tutuldu ve devlete ait traktörler büyük çiftliklere uygun şartlarla kiralandı.

1920'li yıllarda tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi tarımda makine kullanımı için daha elverişli olan büyük büyük işletmelerin desteklenmesi anlamına geliyordu.

1929 Dünya Bunalımı tarımda makineleşme açısından dönüm noktası oldu. Hem tarım ürünü fiyatlarının düşmesi çiftçiler için tarım makinelerinin ve bunların yakıtlarını karşılamayı çiftçiler için zorlaştırdı hem de tarım makinelerinin ve yakıtların ithalat yoluyla karşılanıyor olmasının dış ticaret açığını daha da artırması, hükümetin tarımda makineleşmeyi teşvik politikasından vazgeçmesine neden oldu.

Toprak sürmek için ve çeki gücü olarak traktörün yerine at kullanılması teşvik edildi. 1930’larda traktör sayısında önemli miktarda düşüş yaşanırken at sayısında hızlı bir artış yaşandı. Bu dönemde traktör sayısındaki azalmaya karşın tarım makinelerinin sayısındaki artış devam etti.

Devletçi sanayileşme programının uygulanmaya başlanmasından sonra devlet kurduğu zirai kombinalar vasıtasıyla büyük çiftliklere tarım makineleri kiralanmaya başlandı. Hükümet tekrar tarımda makine kullanılmasını teşvik ederek buğday fiyatlarını düşürmek ve sanayiye hammadde temin etmeyi amaçlamaktaydı. Özellikle şeker pancarı üretim tekniklerini geliştirmek için köylüye bazı tarım aletleri dağıtılmış, bazı tarım aletleri ve makineleri de ödünç verilmiştir.

1926 yılında tarımda makineleşmeye yönelik kanun çıkarıldığında 600 civarında olduğu tahmin edilen traktör sayısı 1929 yılının sonuna doğru 2000 dolayına çıkmıştı. 1929 Dünya Bunalımının ve tarımda makineleşmeyi teşvik konusunda hükümet politikasının da değişmesinin etkisiyle 1930’ların sonuna gelindiğinde sayı tekrar 1000’in altına düşmüştü.

Traktör sayısındaki düşüşte teknik altyapı ve teknik elaman eksikliği, yedek parça temin etmekte karşılaşılan zorluklar da etkili olmuştur.

Dönemin ekonomik şartları ve izlenen iktisat ve tarım politikaları neticesinde tarımda makineleşme konusunda başarı sağlanamamıştır.

3.2.2. Tarım Politikasının Sonuçları

3.2.2.1. Üretim Miktarı

Osmanlı ekonomisi 19. yy.’dan itibaren dünya piyasasıyla bütünleşmişti, temel ihraç maddeleri işlenmemiş madenler ve tarım ürünleri oluşturmuyordu. Tarımsal ihraç ürünlerinin üretiminde dünya konjonktürü ve dış talep belirleyici hale gelmişti. Tarımsal ihraç ürünlerinin üretimi teşvik edilerek artırılması, dış ticaret açığının kapanması için bir yol olarak görüldü

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında da izlenen serbest ekonomi ve Cavit Bey'in tarıma dayalı gelişme anlayışının etkisiyle, bu anlayış devam etti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde özellikle tarımsal ihraç ürünlerinin (tütün, kuru üzüm, kuru incir, fındık, pamuk gibi) üretiminde önemli miktarlarda artış meydana gelmişti. Savaşın başlayıp dış ticaretin kesintiye uğraması ve halkın ve ordunun iâşesinin sağlanmasının temel sorun haline gelmesi tarım sektörüne yaklaşımı değiştirdi. Devlet bu dönemde özellikle tahıl üretimini artırmaya yönelik politikalar izledi.

Birinci Dünya Savaşı tarımsal üretimi olumsuz etkiledi. Ekonominin dışa kapanması özellikle ticari tarım ürünlerini olumsuz etkiledi. Savaş sırasında ordunun ve halkın iâşesini sağlamak önemli bir sorun haline geldi. Savaş buğday ihtiyacını ithalatla karşılamayı zorlaştırdı. Savaş boyunca tahıl üretimini artırmanın yolları arandı. Tarımsal üretimi artırmak için tohumluk ve tarım aletleri dağıtıldı. Çekirge afetlerine karşı önlem alınmaya çalışıldı.

Teşvik politikalarının yanı sıra getirilen mükellefiyetlerle de tarımsal üretim artırılmaya çalışıldı. Savaş sırasında tarımsal üretimi olumsuz etkileyen unsurların başında erkek nüfusun silahaltına alınması geliyordu. İlk önce askeri yükümlülük yaşının dışında kalan çiftçilere özellikle de askerdekilerin topraklarını işlemek için mükellefiyet getirildi. 1916'da çıkarılan Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu-ı Muvakkatı (ay sonra kanunlaştı) ile ise askeri mükellefiyet dışında kalan bütün vatandaşlara zirai mükellefiyet getirildi.

Ordudan ve savaş tutsaklarından tarımsal üretim artırmak için yararlanıldı. İşlenmeyen devlet arazileri tarıma açıldı. Bu arazileri satın alanlara Ziraat Bankası kredi verdi. Yeni ekime açılan tarlalar, vergi muafiyetleri uygulandı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye hala bir tarım ülkesiydi. GSMH'nın yarısı tarımdan elde edilmekteydi. Nüfusun % 70'den fazlası tarımla uğraşmaktaydı. İhracat büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. 10 yıllık savaş süreci tarımı olumsuz etkilemiş tarımsal üretimde önemli ölçüde düşüş yaşanmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında öncelikle tarımsal üretimin savaştan önceki düzeye çıkarılması amaçlandı. Tarımsal üretimi artırmak amacıyla tarımda işgücü açığı kapatılmaya, ekili alanlar artırılmaya çalışıldı.

Modern tekniklerin kullanılması ve makineleşme teşvik edildi, vergi muafiyetleri getirildi, kredi imkânı geliştirilmeye çalışıldı.

Savaş bittikten sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretimdeki artış özellikle tarımsal ihraç ürünlerinde yaşandı.

Dünya piyasasında tarım ürünleri fiyatlarının düşüş göstermeye başlaması kötü hava koşullarıyla birleşince tarımsal üretimde düşüş yaşandı.

1929 Dünya bunalımından sonra devletçiliğin uygulamaya geçtiği yıllarda tarım kesiminde ülkenin iâşesini sağlaması, geliştirilmek istenen sanayiye hammadde sağlaması ve tarımsal ürünlerin ihracatının artırılmasıyla dış ticaret açığını kapatmaya yardımcı olması bekleniyordu. Ayrıca sanayileşme için tarım kesiminin fon sağlanması beklendi.

Tarımsal ürünlerindeki fiyat düşüşünden özellikle tütün, pamuk gibi ihraç ürünleri etkilendi. Buğday ve arpa gibi ürünlerin üretimindeki düşüş ise daha çok kötü hava şartlarından kaynaklanmıştır.

Yerli Sanayiye hammadde sağlamak için şeker pancarı üretilmeye başlandı. Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları açıldıktan sonra şekerpancarı tarımı devlet tarafından teşvik edildi. Yerli sanayinin hammadde sağlamak amacıyla üretimi teşvik edilen diğer bir tarım ürünü de pamuk olmuştur. Kaliteli pamuk üretimini artırmak için çiftçiye kaliteli tohum sağlandı ve fiyat desteğinde bulunuldu.

Devlet desteklerinin de etkisiyle, 1930'lu yılların ikinci yarısında pamuk ve şekerpancarı gibi yerli sanayi için hammadde oluşturan tarım ürünlerinin üretiminde artış yaşanmıştır.

1926 yılında 600 kadar olduğu tahmin edilen traktör sayısı 1929 yılının sonuna doğru 2000 dolayına çıkmıştır.

3.2.2.2. GSMH İçindeki Yeri

Türkiye’de tarımın GSMH içindeki payı 1950’lere kadar %50 civarındadır. Türkiye Ekonomisi 1950’lere kadar yapısal bir dönüşüm yaşamamıştır. Ekonominin temel sektörü tarımdır.

Balkanların kaybedilmesiyle geniş tarım arazilerinin elden çıkması tarımdan elde edilen geliri olumsuz etkiledi.

Tarımsal üretimin büyük ölçüde hava koşullarına bağlı olması, olumsuz hava koşullarının yaşanan yıllarda tarımsal üretimin düşmesine neden oluyordu. Bu durum kötü ürün yıllarında tarım sektöründen elde edilen gelirin de azalması anlamına geliyordu.

1930’larda uygulanan devletçilik politikaları sırasında devlet tarafından sanayileşmenin gerçekleştirilmesi GSMH içinde sanayinin payının artmasına neden olurken bu dönemde GSMH tarımın içindeki payı da nispeten azalmıştır.

1929 Bunalımından sonra Cari fiyatlarla GSMH’nın hesaplandığı durumda tarım ürünleri fiyatlarının sanayi ürünleri fiyatlarına göre nispeten daha çok düşmesi tarımın GSMH içindeki payının azalmasında etkili olmuştur.

3.2.2.3. Dış Ticaretteki Yeri

Osmanlı ekonomisinin dünya pazarı pazarıyla bütünleştiği 19. yüzyıldan I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde Osmanlı Devleti’nin toplam ihracatında önemli miktarda artış yaşanmıştır. İhraç ürünlerinin % 90’ını tarım ürünlerinin oluşturmaktadır. Tarımsal ihraç ürünlerinin ihracatındaki artış oranı üretimindeki artışın üzerinde gerçekleşmiştir. Yabancılarla yapılan ticaret sözleşmeleri ve yabancıların yaptıkları demiryollarının tarım alanlarını limanlara bağlaması tarım ürünleri ihracatının artmasında önemli rol oynamıştır. Tarımsal üretim iç pazardan çok dış pazara yönelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla dış bağlantıların kesilmesi ve kapitülasyonların kaldırılması dış ticareti olumsuz etkiledi. İncir, üzüm, tütün, fındık

gibi tarımsal ihraç ürünlerinin alıcılarıyla savaş içinde olunması bu ürünlerin ihracatını zorlaştırdı. Savaş yıllarında bu ürünlerin hem üretimde hem de ihracatında önemli ölçüde düşüş yaşandı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ithal edilen buğdayın savaş yıllarında ithali zorlaştı ve ithal edilebilen buğday miktarı oldukça azaldı. Ülke içinde buğday üretimini artırmanın yolları arandı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da tarımsal ürünler dış ticarete önemli paya sahipti. Tütün, pamuk, fındık önemli ihraç ürünleri iken buğday, pamuklu dokuma, tütün yaygın biçimde ithal edilmekteydi. Ülkeden ayrılan Rumların üzüm ve incirin üretimini ve ticari örgütlenmesini Yunanistan'a taşımaları bu ürünlerin ihracatında düşüşe neden oldu. Yunanistan'dan ve Rusya'dan gelen nüfusun iskan edilmesiyle büyük ölçüde telefi edildi. 1920'lerde kuru üzüm ve incir ithalatın savaş öncesi döneme yaklaştı.

1920'lerde toplam ihracatın yarısından fazlasını tütün, pamuk, fındık, incir ve üzüm oluştuyordu. Buğday ve Buğday unu ithali de toplam ithalat içerisinde önemli yere sahipti.

1929 Dünya Bunalımı tarım ürünleri fiyatlarında hızlı bir düşüşe neden oldu, ihracatı işlenmemiş madenler ve tarım ürünlerine dayanan Türkiye'nin dış ticaret dengesini olumsuz etkiledi. Özellikle, 1932'in kötü bir ürün yılı olmasının etkisiyle dış ticaret kayıpları daha da arttı.

1930'larda tarım ürünlerinin ihracatında miktar azalma yaşanmamasına hatta artış yaşanmasına rağmen tarım ürünlerinin fiyatındaki düşüşten dolayı değer olarak düşük görünmektedir.

1930'larda Dünya'da klering antlaşmalı ticaret yaygınlaştı. Bu anlaşmalarla Almanya, Türkiye'nin dış ticaretinde ön plana çıkarken, 1920'lerde ilk sırada yer alan İtalya'nın ve Fransa'nın payları geriledi.

3.2.2.4. İstihdam

19. yy'da ve 20. yy başında yaşanan iç ve dış göçlerin tarımda istihdam edilen nüfusa etkisi oldukça önemlidir. Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan ülkeye göçmen gelirken, Rum ve Ermeni nüfustan ise ülkeyi terk edenler oldu. Ancak, gelen nüfusun giden nüfusa göre daha fazlaydı. Dışardan gelen göçlerin de etkisiyle 1877'de 5 milyon civarında olan Türkiye nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15 milyonu geçmişti. Gelen nüfus büyük ölçüde kırsal alana yerleştirilmiş ve tarımda istihdam edilmiştir.

Tarımda istihdamı etkileyen diğer bir gelişme ise uzun süren savaşların yaşanması oldu. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında yetişkin erkek nüfusunun silahlı altına alınması, tarımda çalışan işgücünün azalmasına neden oldu.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında çıkarılan kanunlarla tarımda çalışma ve ekme yükümlülükleri getirildi.

Ayrıca uzun süren savaş dönemi, önemli miktarda nüfus kaybına neden oldu. Cumhuriyetin ilk yıllarında emek kıt faktördü. Nüfusu artırmaya yönelik politikalar uygulandı. Tarımda çalışacak işgücünün sağlanmasına yönelik olarak da nüfus artışı teşvik edilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan nüfus mübadelesi özellikle Batı Anadolu'da incir, üzüm gibi tarımsal ihraç ürünlerinin üretimiyle uğraşan nüfusun ülkeden ayrılmasına neden oldu. Bu durum büyük ölçüde mübadele ile Yunanistan'dan gelen nüfus ile telefi edildi.

Pamuk tohumunun ıslahı konusunda yapılan çalışmalar sonucu kısa sürede hasadının yapılması gereken açık kozalı pamuk üretiminin yaygınlaşması, mevsimlik tarım işçiliğinin gündeme gelmesine neden oldu.

Sanayileşmenin düşük kalması nüfusun kent-kır dağılımında önemli bir farklılaşmanın yaşanmamasına neden olmuştur.

3.2.2.5. Arazi Kullanımı

Göçmenlerin tarıma elverişli boş arazilere yerleştirilmesi, yeni toprakların tarıma açılmasına neden oldu.

Toprak dağılımı açısından bakıldığında küçük işletmeler yaygındı. Büyük ölçekli işletmeler ise daha çok Güneydoğu Anadolu'da ve tarımın ticarileştiği bölgelerde yaygındı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarıma elverişli arazinin az bir bölümü ekilmekteydi. Topraksız köylüye toprak dağıtılarak ve göçmenlere boş arazilere yerleştirilerek işlenen arazi artırılmaya çalışıldı. 1923-1939 döneminde 2 milyon hektar arazinin tarıma açılmasına rağmen ekilebilir toprakların sadece % 35 ekilebilmekteydi.

SONUÇ

19. yüzyılda Osmanlı pazarının dünya pazarıyla bütünleşmesi, Avrupalı devletlerin gelişen sanayileri için gerekli olan hammaddenin bir kısmını Osmanlı pazarından karşılanması anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti uluslararası ticarete işbölümünün sonucu payına tarım ürünleri ihraç etmek düşüyordu. 19. yüzyıldan itibaren, Osmanlı pazarında hammadde temin eden Avrupa Devletlerinin de teşvikiyle, tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikalar uygulanmaya başlandı. Bu durumun sonucu olarak ticari tarım ürünlerini üretiminde artış meydana gelmişti.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde hükümet programlarında, bütçe görüşmelerinde tarım sektörünün gelişmesinin önündeki engeller olarak güvenlik sağlanamaması, ulaşım ağının yetersizliği, tarım tekniklerinin gelişmemişliği ve tarımsal kredi sorunu görüldü.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde tarım başlangıçta dış ticaret açığını kapatmak için bir yol olarak düşünüldü. Liberal ekonomi politikalarını benimseyen Cavit Bey'in etkisiyle uluslararası işbölümünde ülkenin payına tarımın düştüğü düşüncesi etkili oldu. Tarımsal üretim artırılıp, ticari işlemler kolaylaştırılarak, tarım ürünlerinin ihracatı artırılmak istendi.

1909'da çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu'nun çıkarılması, 1911'de fabrika kurulması için ithal edilecek alat ve edavatın gümrük vergisinden muaf tutulmasıyla ilgili kanun çıkarılması gibi düzenlemelerle sanayi alanında yatırım yapacak girişimciler teşvik edildi.

Balkan Savaşlarının etkisiyle İttihat ve Terakki, sosyal ve iktisadi alanda Türkçülüğü ön plana alan bir politika izlemeye başladı. Bu dönemde milli iktisat politikası ve devlet eliyle yerli burjuvazi oluşturma düşüncesi gündeme geldi. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı sırasında milli burjuvazi oluşturma politikasını uygulamaya geçirdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonlar kaldırıldı ve savaş koşullarının da etkisiyle ithal ikameci bir sanayileşme politikası benimsendi. 1913'te çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kapsamı 1915' genişletildi. Savaş yıllarında da sanayi alanında yatırım yapacak yatırımcılar teşvik edilmeye devam edildi. Kapitülasyonların

kaldırılmış olması böylece yerli sanayinin korunabilmesi başlangıçta sanayi gelişimini olumlu etkilese de savaş koşullarında sanayide istenen gelişme sağlanamadı.

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte ekonominin dışa kapanmasıyla ülkenin iâşesini karşılamak için tarımsal üretim artırılmak istenmiştir. Ürünün pazara ulaştırılması da önem kazandı. Pazara satacak artı ürünü olanlar ve tüccarlar kar sağladı.

Savaş giderleri büyük ölçüde tarım kesiminden karşılandı I. Dünya Savaşı yıllarında öşürdeki artışın yanı sıra temel tüketim mallarından alınan vergilerin de artırılması tarım kesimini olumsuz etkiledi.

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Ziya Gökalp, Tekin Alp tarafından izlenen ekonomi politikasının adaletsiz gelir dağılımına neden olduğu yönündeki eleştiriler yapılmaya başlandı ve gelir dağılımındaki adaletsizliğin ve bu adaletsizlikten dolayı ortaya çıkabilecek bir sınıf mücadelesinin solidarizmle (dayanışmacılık) önlenebileceği savunuldu. Solidarizm Cumhuriyet döneminde Halkçılığın temelini oluşturdu.

Cumhuriyet Döneminde kendine yeterli milli bir ekonomi oluşturulmaya çalışıldı. Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde hem milli ekonominin esaslarının belirlenmesi amaçlandı hem de Avrupalı devletlere kanunlarımıza uyulması şartıyla yabancı sermayeye karşı olunmadığı mesajı verildi.

Lozan Barış Antlaşması'yla kapitülasyonlar kaldırılmasına rağmen yapılan ek sözleşmeyle gümrük tarifelerinin 1913 seviyesinde kalması ve beş yıl süreyle gümrük tarifelerine müdahale edilememesi dışa açık bir ekonomi anlamına geliyordu. Bu şartlarda ithal ikameci bir politikayla yerli sanayinin geliştirilmesi mümkün değildi. 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarıldı. Tekrar tarımsal ürünlerin ihracatını artırmak dış ticaret açığını kapatmak için önemli bir yol olarak benimsendi. Tarımsal üretimi artırılmaya çalışıldı. Küçük üreticilerin tarım aletlerini karşılayamaması ve tarımsal kredi kullanma konusunda yaşadığı sorunlar, tarımsal gelişmenin daha çok büyük çiftliklerin bulunduğu ve tarım ticarileştiği yerlerde yaşanmasına neden oldu.

1925'te aşarın kaldırılmasının başlangıçta tarım kesimi üzerinde olumlu etkisi oldu, ancak tarım kesiminden alınan dolaylı ve dolaysız vergiler bu etkinin kalıcı olmamasına neden oldu.

1929 Dünya Buhranının ve gümrük tarifelerini düzenleme imkânı olmasının etkisiyle, bundan sonra dışa kapanarak ithal ikameci bir sanayileşme modeli benimsendi. Kendine yeterli bir ekonomi oluşturulmak istendi. Halk yerli malı kullanmaya ve tasarrufa özendirildi.

Tarımsal üretim artırılmaya çalışıldı. Temel amaç devletin vergi gelirini artırmak, dış ticaret açığını kapatmak, geliştirilmek istenen sanayi için fon ve hammadde sağlamak olarak söylenebilir. Dış ticaret açığını kapatmak iki şekilde düşünülebilir tarımsal ihraç ürünlerinin ihracatını artırmak ve kendine yetecek kadar tarım ürünü üreterek ithalatın azalmasını sağlamaktı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, I. Dünya Savaşı sırasında alınan önlemlere benzer şekilde 1929 Dünya Bunalımı sırasında alınan önlemler de tarım kesimine ağır yükler yüklemiştir.

Osmanlı Devleti'nin dünya pazarıyla bütünleşmeye başladığı 19. yüzyıldan itibaren çıkarılan kanunlar ve yapılan düzenlemelerle toprakta özel mülkiyet pekiştirildi. Bunun sonucu, büyük toprak sahipleri fiili olarak ellerinde tuttukları toprakların mülkiyetini de kazanabildi. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde az topraklı ve topraksız köylülere toprak dağıtılması gündemde kaldı. Zaman zaman devlete ait araziler topraksız veya az topraklı köylülere, mübadil ve muhacirlere dağıtıldı, özel mülk olan toprakların dağıtılması çok sınırlı olarak gerçekleşti. 1930'larada toprak mülkiyetinin dağılımıyla ilgili bir düzenleme yapılması gündeme geldi. 1937'de 1924 Anayasa'sının kamulaştırmayı zorlaştıran maddesi değiştirildi ve toprak mülkiyetinin dağılımı konusunda köklü değişiklikleri hedefleyen toprak reformu yasa tasarısı hazırlanarak meclise sunuldu.

Tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikalar izlendi. Tarımda makineleşme ve modern tekniklerin kullanılması teşvik edildi. Tarımsal ürünlerin pazara açılmasını sağlayacak altyapı yatırımları gerçekleştirildi. I Dünya Savaşı sırasında emek kıtlığı

yaşanması makineleşmeye verilen önemin artmasına neden olurken 1929 Dünya Buhranından sonra ithalatı azaltmak dış ticaret açığını kapatmaya öncelik verilmesi tarımda makineleşmeyi olumsuz etkiledi. Bu dönemde toprakların sürülmesi için ve tarım makinelerinin çeki gücü olarak traktör yerine hayvan gücü kullanılması teşvik edildi.

Osmanlı Devleti'nde tarımsal kredi ve kooperatifçilik alanında ilk önemli gelişme 19. yüzyılda Mithat Paşa tarafından tarımsal üretim ve kredi kooperatifleri olarak düşünülebilecek olan Memleket Sandıklarının kurulmasıydı. Bu sandıklar daha sonra Ziraat Bankası'na dönüştürüldü. Ziraat Bankası, Cumhuriyet Dönemi'nde de varlığını sürdürdü. Ziraat Bankası'nın verdiği kredilerden daha çok büyük toprak sahipleri faydalanabildi. Küçük üreticiler genellikle büyük toprak sahibi ve tüccarlar olan tefecilerden borç olmaya devam etti.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde milli iktisat politikasının tamamlayıcısı olarak kooperatifçiliğe önem verildi. Satış kooperatifleri yabancı şirketlerin ve onların aracılarının tarımsal ihraç ürünleri piyasasına hâkim olması ve fiyatları belirlemesine tepki olarak özellikle tarımsal ihraç ürünlerinin yetiştirildiği bölgelerde kuruldu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kooperatifçiliğe daha az önem verildi, kooperatiflerin sayısı düşük düzeyde kaldı. Ancak 1929 Dünya Bunalımından sonra tarımsal ihraç ürünlerinde yaşanan düşüşün de etkisiyle kooperatifçiliğe daha fazla önem verilmeye başlandı. 1929 ve 1935'te kooperatiflerle ilgili çıkarılan kanunlarla kooperatifler sıkı bir şekilde Ziraat Bankası'nın denetimine alındı. 1929'da çıkarılan Zirai Kredi Kooperatifler Yasası ile köylerde veya şehirde yaşayan kooperatif üyelerinin kullanabilecekleri kredi miktarına üst sınır getirildi. 1935'teki Tarım Kredi Kanun'u ile kooperatiflere üye olmayanların zirai kredi kullanmasını zorlaştırıldı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan yerli burjuvazi oluşturma gayreti 1929 Dünya Bunalımından sonra terk edildi. Rejimin karşılaştığı tehlikeler, isyanlar, sosyal ve iktisadi alanda devletin daha kuvvetli ve etkili olması gerektiğini düşündürmüştü. Devlet ekonomide kendisi daha kuvvetli bir aktör olarak yer almaya başladı. Toprak mülkiyetiyle, tarımsal krediler ve kooperatifçilik hatta tarımda makineleşmeyle ilgili politikalar bu dönemde tarımda büyük toprak sahiplerinin desteklenmesinden

vazgeçildiğini göstermektedir. 1930'lu yıllarda devlet sanayileşmeyi kendisi bizzat gerçekleştirmeye çalışırken, tarım alanında da büyük toprak sahipliğine karşı tavır almaya başladı.

Dönem boyunca tarımın milli gelir içindeki payı % 50 civarında kaldı ve nüfusun büyük bölümü tarımda istihdam edilmeye devam etti. Tarımsal üretimde Dünya'daki ve ülkedeki gelişmelerin ve hava şartlarının etkisiyle dalgalanmalar yaşandı. I. Dünya Savaşı sırasında genel olarak tarımsal üretimde düşüş yaşandı ancak ekonominin dışa kapanmasının etkisiyle tarımsal ihraç ürünlerinin üretimindeki düşüş daha belirgin oldu. 1929 Dünya Bunalımının etkisiyle dünya piyasasında tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi üretim azalmasa da tarımdan elde edilen gelirin azalmasına neden oldu. Tarımsal ihraç ürünleri toplam ihracat içindeki yerini korudu.

Aslında tarıma düşen görev de önemli bir değişiklik yaşanmadığı görüldü. Tarım sektörüne yüklenen görev, tarımsal üretimi artırarak ülkenin dış ticaret açığını kapatmak ülke içinde de ülkenin iâşesini ve geliştirilmek istenen sanayiye hammadde sağlamak oldu.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye'nin Oluşumu**. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Akşin, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1980.
- Arol, F. Hasan. "Cavit Bey", Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm Cilt 7** içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 49-65.
- Aruoba, Çelik. "Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türkiye'nin tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri** (1981, Ankara), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982
- Bakırcı, Muzaffer. **Türkiye'de Kırsal Kalkınma: Kavramlar- Politikalar- Uygulamalar**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007.
- Baskıcı, Mehmet Murat. **1800-1914 Yılları Arasında Anadolu'da İktisadi Değişim**. Ankara: Turhan Kitabevi, 2005.
- Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2007**. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Buluş, Abdülkadir. **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Konya: Tablet Kitabevi, 2003.
- Carr, Edward Hallett. **Milliyetçilik ve Sonrası**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Cin, Halil. **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**. Konya: Hukuk Fakültesi, 1995.
- Çavdar, Tefik. **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900- 1960): Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi**. Ankara: İmge Kitapevi, 2003.
- Doğan, Mehmet. **Tarih Ve Toplum: Toplum Yapımızın Tarihi Oluşumu**. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Duran, Bünyamin. "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Türkiye Tarımındaki Gelişmeler", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler (İstanbul, 1989)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

- Eldem, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Erkek, Mehmet Salih. **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey**. İzmir: Kitap Yayınevi, 2009.
- Eroğlu, Nazmi. **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Fındıkoğlu, Ziyaettin Fahri. **Kooperasyon Sosyolojisi: Nazari ve Tatbiki Kooperatifçilik Denemesi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayımı, 1967.
- Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**. İstanbul, 2002.
- Gökalp, Ziya. **Türkçülüğün Esasları**. İstanbul: MEB Basımevi, 1970.
- Güneş, İhsan. **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Güran, Tevfik. **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- İnalcık, Halil. **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları, 2011.
- İnsel, Ahmet, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soy çizgisi", Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm Cilt 7** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 40-74.
- Kansu, Aykut. "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm Cilt 7** içinde İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss. 252-267.
- Karaman, Deniz. **Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**. Ankara: Liberte Yayınları, 2001.
- Karpat, Kemal H. **Türk Demokrasi Tarihi**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

- Kazgan, Gülten. “Türk Ekonomisinde 1927- 35 Depresyonu, Kapital Birikim ve Örgütleşmeler”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını. İstanbul 14-16 Ocak 1977, ss. 231-274.
- Keyder, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Kip, Ergün. “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**. Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.). Ankara: Yurt Yayınları, 1988, ss. 135-162.
- Koçak, Cemil. Siyasal Tarih (1923-1950), **Türkiye Tarihi Cilt 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**. Sina Akşin (drl.). İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, ss.85-175.
- Kongar, Emre. “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, **Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1982, ss.283- 356.
- Korkmaz, Alâaddin. **Ziya Gökalp Aksiyonu ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1994.
- Kurmuş, Orhan. **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**. İstanbul: İmge Yayınevi, 2007.
- Nişancı, Şükrü, Adem Çaylak, “Osmanlı’da Siyaset- İktisat Dengesi ve Cumhuriyete Kalan İktisadi Miras”, Mehmet Dikkaya (Edt.). **Türkiye’nin Ekonomi Politikası 1923-2007** içinde, Ankara: Orion Kitabevi, 2008, ss. 1-51.
- Ökçün, A. Gündüz. **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler (1914-1922)**, Ankara: AÜ SBF ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1983,
- Ökçün, Gündüz “1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel bir Bakış”, **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir: İzmir Ticaret Odası, 21- 23 Kasım 1985, ss. 13- 21.
- Ökçün, Gündüz. Memaliki Osmaniyye’nin Zirai Programı, **Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982.
- Önder, İzzettin. “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası” **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**. Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.). Ankara: Yurt Yayınları, 1988, ss. 113- 133.
- Özvar, Erol. **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**. İstanbul, 2003.

- Özveren, Eyüp. “İktisadi Düşünce açısından Ziya Gökalp ve İzmir İktisat Kongresi”, **İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler**, Elazığ: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, 24-25 Haziran 2010, ss. 231- 254.
- Özyüksel, Murat. **Osmanlı- Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**. İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
- Pamuk, Şevket. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm” **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.). Ankara: Yurt Yayınları, 1988, ss.91-108.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820- 1913)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II**. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914**, İstanbul, 2005.
- Shaw, Stanford, Shaw, Ezel Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt 2**. İstanbul: e Yayınları, 1983.
- Silier, Oya. **Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Tanör, Bülent. **Kurtuluş Kuruluş**. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1998.
- Tekeli, İlhan; İlkin, Selim. **1929 Dünya Bunalımında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, ODTÜ, Ankara1983.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. “ Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)” **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Şevket Pamuk, Zafer Toprak (drl.) içinde, Ankara: Yurt Yayınları, 1988, ss. 37- 90.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. “ (KÖR) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili- Mesleki Programı”, **Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan** içinde (283-356), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1982.
- Tezel, Yahya Sezai. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

- Teziç, Erdoğan. “1923-1938 Döneminde Siyasi Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler”, **Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 14- 16 Ocak 1977, (63-72), s.69.
- Tokgöz, Erdiñ. **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)**, Ankara: İmaj Yayınevi, 2001.
- Toprak, Zafer. **İttihad- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914- 1918**. İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayınları, 2003.
- Toprak, Zafer. **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toprak, Zafer. **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat, Milli Burjuvazi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toprak, Zafer. **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
- Toprak, Zafer. “Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler (Tarım- Ticaret- Sanayi)” **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 yılı İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir: İzmir Ticaret Odası, 1985.
- Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876- 1938), Birinci Kitap Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876- 1908)**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Tunçay, Mete. Siyasal Tarih (1908- 1923), **Türkiye Tarihi Cilt 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**. Sina Akşin (derl.). İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.
- Tunçer, Polat. **İttihatçı Cavit Bey**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Turanlı, Rona. **İktisadi Düşünce Tarihi**. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 2008.
- Zarakoğlu, Avni “1929/ 30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri (Ankara, 1981), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982,
- Zürcher, Erik Jan. **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908- 1923)**, İstanbul; İstanbul bilgi Üniversitesi, 2005.

Süreli Yayınlar

- Kenan Kırkpınar,” Aşar Vergisinin Kaldırılışı”,
http://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/1.ciltsayii2/c1_s2_kenan_kirkpinar.pdf,
(Erişim Tarihi, 10/06/2018),
- Baskıcı, Mehmet Murat. “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870- 1914”. **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt. 58, Sayı.1, Ocak- Mart 2003.
- Bilgin, Nejdett, Tanıyıcı, Şaban. “Türkiye’de Kooperatif Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi”, **KMU İİBF Dergisi**, Sayı 10, Aralık 2008.
- Çetişli, İsmail. “Mesleki Temsilcilik”, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188226>, (05/05/2018).
- Eroğlu, Nadir .“Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-38)”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 23, Sayı 2, 2007.
- Öksüz, Enis. “Kooperatifçilik Kavramı ve İlkeleri Işığında, Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri”,
dergipark.ulakbim.gov.tr/iusskd/article/download/.../1023011689, s. 330
(14/11/2016)
- Özçelik, Özer, Tuncer, Güner, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, Haziran 2007.
- Hüseyin Topuz, Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi(1923-1950), **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi**, Yıl 2007, C.12, S.3 s.367-380.
- Tünay, Muharrem. “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”. **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı4, Cilt II, Kasım 1985, ss. 245- 256.
- Yıldırım (Kocabaş), Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifinin Durumu,
http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/pdf/cilt2sayi4.5/c2_s4-5_ozlem_yildirir.pdf,

Ansiklopediler

- Akşin, Sina.“İttihat ve Terakki”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**.
İstanbul: İletişim Yayınları, C. 5, 1985.
- Güran, Tevfik. “Tarım Politikası (1839- 1913)”, **Osmanlı Ansiklopedisi**. C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

- Gürsel, Seyfettin “Osmanlı Dış Borçları”, **Osmanlı Ansiklopedisi, Düşünce**. C. 7
Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Quataert, Donald. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Milli İktisat”, **Osmanlı Ansiklopedisi, İktisat, C. 7**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Toprak, Zafer. “Milli İktisat”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Toprak, Zafer. “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**. C. 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985
- Toprak, Zafer. “Osmanlı Toplumunda Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985
- Yediyıldız, Bahaeddin. “ Osmanlı Tarihi En Önemli Osmanlı Mirası: Türk Toplumı”, **Osmanlı Ansiklopedisi Düşünce**, C.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Diğer Yayınlar

- Arıkan, Zeki. Ölümünün 50. Yıl dönümünde Muhittin Birgen ve Türk Kooperatifçiliği,
http://journal.tarekoder.org/archive/2002/2002_01_06.pdf (14/ 11/ 2016) .
- Ballı, Ergül. *II. Meşrutiyet Döneminde Köy, Köylü ve Toprak Meselesine Dair İktisadi ve Hukuki Bir Değerlendirme*,
http://www.academia.edu/17862364/_II._Meşrutiyet_Döneminde_Köy_Köylü_ve_Toprak_Meselesine_Dair_İktisadi_ve_Hukuki_Bir_Değerlendirme_14._Uluslararası_Sosyal_Bilimler_Kongresi_ODTÜ_23-25_Kasım_2015_Ankara, (14/ 03/ 2017).
- Ballı, Ergül. Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi Ve Fiskobirlik: **Tarihsel Bir Değerlendirme, Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 26-28 Kasım 2015, İzmir**,

[https://www.academia.edu/17671256/_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1msal_Kooperatif%C3%A7ili%C4%9Fin_Geli%C5%9Fimi_ve_Fiskobirlik_Tarihsel_Bir_De%C4%9Ferlendirme_T%C3%BCrkiye_Cumhuriyetinin_Ekonomik_ve_Sosyal_Tarihi_Uluslararası%C4%B1_Sempozyumu_Atat%C3%BCrk_Ara%C5%9Ftırma_Merkezi_26-28_Kas%C4%B1m_2015_%C4%B0zmir_\(18/11/2016\).](https://www.academia.edu/17671256/_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1msal_Kooperatif%C3%A7ili%C4%9Fin_Geli%C5%9Fimi_ve_Fiskobirlik_Tarihsel_Bir_De%C4%9Ferlendirme_T%C3%BCrkiye_Cumhuriyetinin_Ekonomik_ve_Sosyal_Tarihi_Uluslararası%C4%B1_Sempozyumu_Atat%C3%BCrk_Ara%C5%9Ftırma_Merkezi_26-28_Kas%C4%B1m_2015_%C4%B0zmir_(18/11/2016).)

Çolak, Ebru. *Türkiye Kadastro*, <http://docplayer.biz.tr/25351269-Altyapi-kadastro-suyrd-doc-dr-ebru-colak-ktu-harita-muhendisligi-kamu-olcmeleri-abd.html>, (14/11/2016).

Ergin, Gürol. “Cumhuriyetten Geleceğe Türkiye Topraklarının Mülkiyet Yapısı”, **Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri**, Yayına Hazırlayan: Sonay Bayramoğlu Özügürlü, Ankara: Memleket Yayınları, 2010, <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/toprakmulkiyetikita%C4%B1.pdf>, (05/12/2016).

Kaymak, Murat
<http://www.muratkaymak.com/?pnum=16&pt=Prof.Dr.+Ayhan+%C3%87IKI+N%2FAtat%C3%BCrk+D%C3%B6nemi+Ekonomi+Politikalar%C4%B1+Ve+Kooperatif%C3%A7ilik>.

Önal, Nevzat Evrim. “Türkiye’nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü”, **Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri**, Ankara, 2010, <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/toprakmulkiyetikita%C4%B1.pdf>, (05/12/2016)

Toprak, Zafer. “Anayasal Monarşi ve İttihatçıların Dramı” 20 Ekim 2008 http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0708.html, (03/03/2017).

Yıldırım Kocabaş, Özlem. Türkiye’de Kooperatifçilik Hareketinin Düşünsel Boyut, <http://koop.gtb.gov.tr/data/51ef83fe487c8e374c07466b/turk%20koop%20hareketi%20-%20oyk.pdf> , (11/ 11/2016) 6-7 Ekim 2011 tarihlerinde Türk Kooperatifçilik Kurumu tarafından düzenlenen “20. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi’nde tebliğ olarak sunulmuştur.

Tarihsel Bir Değerlendirme, Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 26-28 Kasım 2015, İzmir,

[https://www.academia.edu/17671256/_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1msal_Kooperatif%C3%A7ili%C4%9Fin_Geli%C5%9Fimi_ve_Fiskobirlik_Tarihsel_Bir_De%C4%9Ferlendirme_T%C3%BCrkiye_Cumhuriyetinin_Ekonomik_ve_Sosyal_Tarihi_Uluslararası%C4%B1_Sempozyumu_Atat%C3%BCrk_Ara%C5%9F%C4%B1rma_Merkezi_26-28_Kas%C4%B1m_2015_%C4%B0zmir_\(18/11/2016\).](https://www.academia.edu/17671256/_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1msal_Kooperatif%C3%A7ili%C4%9Fin_Geli%C5%9Fimi_ve_Fiskobirlik_Tarihsel_Bir_De%C4%9Ferlendirme_T%C3%BCrkiye_Cumhuriyetinin_Ekonomik_ve_Sosyal_Tarihi_Uluslararası%C4%B1_Sempozyumu_Atat%C3%BCrk_Ara%C5%9F%C4%B1rma_Merkezi_26-28_Kas%C4%B1m_2015_%C4%B0zmir_(18/11/2016).)

Varlık M. Bülent, 1930- 1940 Yılları arasında Türkiye’de Tarımsal Kredi Kooperatifleri Üzerine Bir Deneme, s. 102

http://ekonomikyaklasim.org/pdfs2/EYD_V01_N03_A05.pdf, (17/11/ 2016).

Vedat Nedim (Tör), “Milli İktisat’tan Ne Anlamalıyız” **Halk Gazetesi**, 23 Kanun-u Evvel 1925 Aktaran: Zeki Arıkan, “Milli İktisat’a İlişkin Bir Belge, http://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/cilt2sayi4.5/c2_s4-5_belgeler-_zeki_arikan.pdf (10.06.2018).